

**Ціннісний дискурс в освіті
(у семи книгах)**

Книга перша

Віктор Андрущенко, Тетяна Андрущенко, Володимир Савельєв

**Конституціалізація освітнього простору Європи:
аксіологічний вимір**

* * *

Книга друга

Віктор Андрущенко, Володимир Гончаров,
Валентин Молодиченко, Леся Панченко

Культура як аксіологічна матриця освіти

* * *

Книга третя

Віктор Андрущенко, Володимир Савельєв,
Денис Свириденко, Сергій Терепищій

Освіта у глобальному вимірі

Книга четверта

Віктор Андрущенко, Тетяна Андрущенко, Володимир Савельєв

Цивілізація культури

* * *

Книга п'ята

Віктор Андрущенко, Ольга Кивлюк, Ольга Скубашевська

Інформаційний вимір сучасності освіти

* * *

Книга шоста

Віктор Андрущенко, Олександр Джура, Наталія Богданова

**Культура життєтворчості
особистості і освіта**

* * *

Книга сьома

Віктор Андрущенко, Роман Вернидуб, Лілія Куліненко

**Наука. Педагогічна освіта.
Практика**

Редакційна рада

Віктор Андрущенко

доктор філософських наук, професор,
академік НАПН і член-кореспондент НАН України
(керівник редакційної ради)

Володимир Савельєв

доктор історичних наук, професор
(заступник керівника)

Марина Гриценко

доктор філософії
(відповідальний секретар)

Члени редколегії

Володимир Гончаров

доктор філософських наук, професор

Денис Свириденко

доктор філософських наук, професор

Тетяна Андрущенко

доктор політичних наук, професор

Олександр Джура

доктор філософських наук, професор

Ольга Кивлюк

доктор філософських наук, професор

Валентин Молодиченко

доктор філософських наук, професор

Леся Панченко

доктор філософії, доцент

Освіта в структурі наукового дискурсу епохи

Проблема людини, її підготовки до життя та праці засобами освіти належить до найдавніших і найбільш актуальних проблем: філософських, педагогічних, культурологічних, гуманітарних, загалом роздумів. Мислителі різних часів і народів намагались проникнути в таїнство суспільного буття людей, пізнати людину, зрозуміти й налагодити механізми її формування як особистості. Центральним при цьому завжди було питання про те, яку освіту треба дати людині, щоб вона входила в життя з повноцінними знаннями, сформованими компетенціями і цінностями.

Актуальним – це питання є й сьогодні. І це зрозуміло. Нові часи формують нові вимоги. Відчути, осмислити їх і сформулювати щодо них нові відповіді не просто. Життя потребує більш деталь-

них і розгалужених філософсько-педагогічних досліджень, на основі яких можуть бути створені відповідні щодо новітніх перетворень та моделей освітнього процесу, сформовані програми і плани, підходи та технології. Власне, ці питання й стали предметом широкоформатних досліджень одного з центральних сегментів моєї наукової школи – проблем розвитку освіти в сучасному глобалізованому світі.

Не нав'язуючи авторам ті чи інші висновки, сформовані за результатами власних досліджень, я намагався спрямовувати їх пошукову активність в річище проблем найбільш суперечливих, актуальних і невідкладних. За їх результатом сформувалась своєрідна платформа дискурсного освоєння закономірностей розвитку освіти в системі «виклик – відповідь», платформа наукового пошуку, яку ми назвали – ціннісний дискурс в системі освіти.

Що являє собою нинішній світ і як він змінюється в результаті глобалізації та інформаційної революції? Які трансформації відбуваються в цьому контексті в українському суспільстві? Яке місце і роль в ньому належить людині і якою має бути сучасна освіта як основний інститут підготовки людини до життя? – ось низка першочергових запитань, на які ми намагались відшукати більш-менш обґрунтовані відповіді.

Наші пошуки, відповіді й пропозиції носять дискусійний характер. Ми розглядаємо їх як початок серйозної наукової розмови про освіту в широкому контексті економічних, політичних та соціокультурних змін сучасного світу і України. Маємо надію, вони зацікавлять всіх тих, хто переймається освітою, намагається її оптимізувати відповідно до викликів епохи та завдань українського державотворення.

Віктор Андрущенко, доктор філософських наук, професор,
член-кореспондент НАН і академік НАПН України,
ректор НПУ імені М.П. Драгоманова,
Президент Асоціації ректорів педагогічних університетів Європи

Міністерство освіти і науки України
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова

Ціннісний дискурс в освіті

**Віктор Андрущенко
Олександр Джура
Наталія Богданова**

*До 180-ліття з дня заснування
Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова*

КУЛЬТУРА ЖИТТЄТВОРЧОСТІ ОСОБИСТОСТІ І ОСВІТА

Книга шоста

Київ – 2017

УДК 82.09:930.85:7.036/.038
ББК 71.0я73
А 66

*Рекомендовано Вченою радою Національного
педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
(протокол № 3 від 27 жовтня 2016 р.)*

Рецензенти:

Володимир Муляр, доктор філософських наук, професор
Зореслав Самчук, доктор філософських наук, с.н.с.
Володимир Ярошовець, доктор філософських наук, професор

Андрущенко В.

А 66 Культура життєтворчості особистості і освіта / В. Андрущенко, О. Джура, Н. Богданова. – К. : «МП Леся», 2017. – 228 с.

ISBN 978-966-97599-4-8

Пропонована робота розглядає ціннісний вимір сучасної освіти крізь призму концепту життєтворчості. Обґрунтовується визначення культури життєтворчості особистості як способу взаємодії людини із навколишнім світом. У всезагальному сенсі життєтворчість – це проектування та здійснення особистістю власного життєвого шляху. Автори, спираючись на сучасні теорії культури, аналізують суб'єктність особистості на її життєвому шляху, міру та форму його внутрішньої детермінації. У зв'язку із цим використовується евристичний потенціал категорії «модель життя».

У роботі докладно розглядаються основні чинники та технології формування культури життєтворчості особистості, обґрунтовуються напрями вирішення проблеми вимірювання якості та ефективності цього процесу.

Видання призначене для дослідників сучасних проблем філософії освіти, педагогічних працівників усіх типів навчальних закладів, усіх, хто цікавиться проблемами модернізації сучасної освіти.

УДК 82.09:930.85:7.036/.038
ББК 71.0я73

ISBN 978-966-97599-4-8

© В. Андрущенко, О. Джура,
Н. Богданова, 2017
© ТОВ «МП Леся», 2017

ЗМІСТ

Вступ.....	8
Розділ 1. Культура життєтворчості особистості.....	15
Глава 1.1. Теоретико-методологічні засади аналізу проблем культури життєтворчості особистості	16
Глава 1.2. Структура життєтворчості особистості	51
Глава 1.3. Світоглядні підвалини та ціннісно-орієнтаційний контекст життєтворчості особистості	79
Глава 1.4. Системно-цільове (стратегічне) планування культури життєтворчості особистості	107
Розділ 2. Чинники та технології формування культури життєтворчості особистості	136
Глава 2.1. Основні чинники формування культури життєтворчості особистості	137
Глава 2.2. Провідні технології формування та реалізації культури життєтворчості особистості	167
Глава 2.3. Якість, успішність та ефективність культури життєтворчості особистості: проблема вимірювання	199

ВСТУП

Як зазначають аналітики, життя людини є ніщо інше як перетворення природи шляхом творення культури – свого предметно-духовного світу й тим самим – самого себе, як людину. Тобто життя людини постає як процес життєтворчості. В такому ракурсі процес життєтворчості особистості передбачає формування образу світу, в якому живе людина, її самої як частинки цього світу; відбиття в її свідомості цілісної картини життя як індивідуальної історії в часовій та просторовій перспективі і ретроспективі як індивідуально-особистісного шляху; розробка стратегії життя, планів і життєвої програми, подолання кризових ситуацій як прояву суперечностей життя та «незавершеності» самої особистості.

Ідея життєтворчості є провідною у сучасній соціальній філософії, психології, педагогічній теорії. Розкриваючи сутність життєтворчості у пізнанні та практиці людських стосунків зазначимо, що життєтворчість – це не тільки шлях до саморозвитку через цілепокладання, самопрограмування та конструювання певної системи соціальних статусів. Вона не зводиться до прагнення всебічного аналізу та синтезу, системного відображення дійсності її перетворення. Принцип життєтворчості передбачає, що предметом творчості стає не тільки зовнішній, а й внутрішній світ людини, коли вона будує власне життя відповідно до певного позитивно морального задуму, що має особистісний зміст, який, в кінцевому підсумку, збігається із загальнолюдським. При цьому загальнолюдське не є нормативним взірцем, еталоном, ідеалом. Навпаки, воно виростає із індивідуально-своєрідного як результат творчих зусиль, креативної активності конкретних людей. Справедливим є й те, що для того щоб подібне творення було продуктивним, треба навчатись, освоювати соціальний досвід, знання і культуру, накопичену попередніми поколіннями.

Навчитись мистецтву жити – означає оволодіти вмінням та високою майстерністю у творчій побудові свого життя, що базується на глибокому його знанні, самопізнанні, оволодінні технологією програмування, конструювання та здійснення життя як індивідуально-особистісного проекту. Окреслюючи і здійснюючи свій життєвий шлях, особистість набуває статусу творця, оскільки творчість стає для неї універсальним способом світовідчуття та життєздійснення.

Процес життєтворчості досягає кульмінації під час вирішального вибору основоположних цілей як складових самореалізації особистості. Саме від її вибору значною мірою залежить – «бути чи не бути» професії – покликанням, індивіду – особистістю, життєвому шляху (біографії) – долею.

Навчаючись, людина все більш помітно наближається до того суспільного ідеалу, який ми називаємо особистістю, здатною перетворювати світ, втілювати в полотно природи людські цілі і цінності. Освіта постає у якості сутнісної екзистенції життєтворення. Без освіти і поза освітою цей процес набуває руйнаційної спрямованості й, скоріш, підштовхує цивілізацію до загибелі, аніж сприяє її продовженню у майбутнє.

З освітою людина пов'язана практично всім своїм життям. В ранньому віці вона йде до школи, засвоює знання, формує життєві компетенції, навички практичної діяльності, цінності. В юності через систему освіти вона здобуває професію, формує власний ціннісний світ, світогляд, мораль, культуру. Й незалежно від того чи продовжує вона своє навчання у зрілому віці – ця потреба викристалізовується нині як незамінна складова успішної життєдіяльності людини, – кожен з нас знову і знов «повертається до освіти» через власних дітей і онуків, через культуру, засоби масової інформації, просвітництво тощо. Освіта, таким чином, вимальовується як особливий ресурс соціалізації особистості. Вона (освіта) супроводжує людину впродовж всього життя, постає головним чинником її життєтворчості. Нерідко людина ставить перед собою, здавалося б, просте запитання: а чи можна прожити, утвердити себе як успішну особистість без здобуття освіти? Паралельно з ним мимоволі вимальовується друге запитання: чому менш освічені люди нерідко стають більш заможними, реалізованими й успішними, ніж ті, хто щоденно «гриз граніт науки», «видирався крутими схилами» й зрештою перетворився у такого собі «книжкового черв'яка», аж ніяк нездатного не тільки до здобуття добробуту, успіху й кар'єрного зростання, але й до пересічної самостійної життєтворчості?

Однозначні відповіді на ці запитання сформулювати непросто, а може й неможливо. Життя людини обумовлене такою кількістю якісно різноманітних чинників, збалансований вплив яких на нього ледь проглядається як в теоретичному, так і в практичному планах. Те ж саме стосується й освіти. «Зачароване поле» М. Кузанського – «чим більш широким є коло мого знання, тим більшою є його дотичність до світу незнання» («Про вчене незнання») – говорить про те, що здобуваючи

освіту, людина одночасно (і все більш наполегливо) зваблюється сумнівами, які застерігають її активне вторгнення в життєвий процес, соціокультурну практику.

Приймати відповідальне практичне рішення знаменитому Незнайці з однойменної казки М. Носова виявляється було простіше, ніж його другові із Сонячного міста з ім'ям Знайка. І все ж, практика засвідчує інше: успіх неосвічених є справою випадковою; успіх освіченої людини – явищем природним, закономірним. Освіта не тільки озброює людину належними знаннями чи компетенціями, але й «підказує» їй той єдино вірний шлях, який веде до Храму. Школа (освіта загалом) має допомогти усвідомити багатогранну палітру життя, вести спостереження над явищами життя, черпати із них досвід для його покращення. Потрібно також, щоб юнак та дівчина осягнули закон невичерпності життя і на питання: «Для чого я живу?» мали усвідомлену відповідь: пізнавати та удосконалювати, утверджуючи благо і сприяючи еволюції людства.

Оновлена школа має допомогти входженню своїх вихованців у контекст сучасної культури, становленню особистості як суб'єкта і стратега життя, гідного людини. Сенс і логіка сучасної школи полягає в осягненні одного із найважливіших та найскладніших мистецтв – мистецтва життя. Мистецтва – тому що таке життя є актом творчості і, як будь-який творчий процес, життєтворчість передбачає розробку та здійснення оригінального творчого задуму, поєднаного із діяльністю розуму, уяви, фантазії, передбачення та самопрограму. У цьому акті творення втілюються не лише духовно-моральні, а й естетичні уявлення та смаки людини, оскільки життя в його цивілізованому виконанні будується за принципами Істини, Добра, Краси.

Життєтворчість освіченої людини має якісно іншу природу і значення, ніж людини неосвіченої, темної. Перша з них, як правило, пов'язана з пошуком, творчістю, соціальною активністю; друга – дуже часто зі злочином, за який рано чи пізно треба буде відповідати якщо й не перед суспільством, то, крайньою мірою, перед власним сумлінням. Між тим, жити, творити, перемагати легітимним чином, тобто зберігаючи честь і гідність, шануючи закони і дотримуючись їх, не переступаючи через людину, не поступаючись справедливістю стає все важче... Звідси впливає низка першочергових питань, які ще не мають однозначно сформульованих відповідей: як жити, для кого і для чого, навіщо працювати, якщо можна захопити те, що зроблене іншими?

Філософське питання, поставлене ще стародавніми мислителями про те, «чи варте життя, щоб його проживати?», стає все більш актуальним для все більш значної частки людей по обидва боки Великого океану. І все ж люди живуть, виховують дітей, створюють і відтворюють цінності, передають їх наступним поколінням. То в чому ж тоді сенс нашого життя як життєтворчості? Чому ми боремось за нього здавалося б у безнадійній ситуації? І разом з тим, чому, не замислюючись, кладемо власне життя на віттар історії, якщо мова йде про виживання дитини, близької тобі людини, родини, народу, нації? Чому людство прагне до творчості? Чому у разі невдачі ми страждаємо, або ж у разі успіху – співаємо, танцюємо, радіємо? Нарешті, як жити у цьому неймовірно складному й багато в чому загрозливому світі? Відповідь на ці та ряд інших запитань ми намагались знайти дослідженням, що пропонується.

Освітня проблематика в структурі життєтворчості особистості, роль освіти в системі її самореалізації, самоздійснення на різних етапах людської історії завжди була в центрі філософських досліджень саме тому, що людина, її життя, діяльність, творчість з давніх часів і до наших днів залишається головним предметом філософських пошуків і дискусій. Ця тема була центральною у філософії античних мислителів. Фалес і Піфагор, Платон і Аристотель, Демокрит та інших давніх мислителів розмірковували не тільки над проблемою загальної світобудови, а насамперед, над проблемою людини, її місця у великому Космосі, над її моральними характеристиками, способом поведінки і призначення. Цю ж лінію продовжили, щоправда, на релігійній основі філософи Середньовіччя. Воістину центральною проблема людини постала у філософії Відродження та Просвітництва. Не менш актуальною вона була в Новій і Новітній філософії. Поряд з дослідженням світу, закономірностей його розвитку і пізнання, проблема людини все більш рельєфно піднімалась на вершину філософських пошуків. Над нею розмірковували найкращі представники філософського корпусу свого часу. Показовими щодо цього є вислів І. Канта про те, що предметом його зацікавленості є дві речі – зіркове небо над головою і моральний закон всередині нас. «Для нас» же філософ відкрив таїнство заснованого на розумі «морального імперативу» і «вічний мир», до якого він закликав людство.

Марксистська філософія, що утверджувалась як «духовна зброя» пролетаріату, спрямована проти буржуазії, експлуатації та інших форм пригнічення, проблему людини, її життєтворчості та самореалізації

представила в ідеологічному світлі. Дещо в іншому плані, – а саме – в ідеологічному, – вона розглядала й роль освіти в системі життєтворчості особистості. І хоча цей аспект розгляду нині відсунутий на другий чи, можливо, на третій план, марксистський погляд на місце та роль освіти в контексті реалізації життєтворчості аж ніяк не може бути викинутим із загального аналізу цієї надто глибокої, актуальної й складної проблеми.

Цікаві, конструктивні ідеї стосовно освіти як чинника життєтворчості особистості зустрічаються в «філософії життя» (А. Бергсон, Ф. Ніцше), екзистенціалізмі (А. Камю, Ж. Сартр), неотомізмі (Ю. Бохенський, Е. Жильсон, Ж. Марітен), інших філософських напрямках, зародження і розквіт яких відноситься до ХІХ – ХХ століть.

Актуальною ця проблема є і нині. Понад те, в наші дні, позначені як епоха глобалізації та інформаційної революції, проблема життєтворчості особистості загострюється. В світі відбулись такі зміни, осмислення яких ще лише розпочинається. Світоглядні орієнтири людини, її моральні цінності, політичні пріоритети, соціокультурні цінності знаходяться в розпорошеному стані. Людина нерідко втрачає генералізуючу нитку соціального поступу, не може адаптуватись до соціокультурних змін, впадає в розпач, апатію, надто близько підходить до суїциду. Освіта при цьому перетворюється в «останній рубіж» оборони, який або утримує людину в цьому світі, або ж підштовхує її до переходу в світ інший, тіньовий, невідомий. Останнє стало предметом розгляду таких знаменитих західних науковців, як Р. Арон, А. Адлер, Х. Арендт, Д. Белл, М. Бердяєв, З. Бжезинський, М. Бубер, Ю. Габермас, М. Гайдеггер, С. Гантінгтон, Р. Дарендорф, В. Дільтей, Дж. Дьюї, Ф. Знанецький, Е. Кассіерер, К. Леві-Строс, Л. Лефевр, П. Рікер, Ж.-П. Сартр, Г. Тард, А. Тойнбі, О. Тоффлер, Ф. Фукуяма, Й. Хейзинга, О. Шпенглер, К. Ясперс, інших дослідників.

На загальнонауковому рівні методології важливим внеском у розуміння означеної проблеми є ідеї представників гуманістичної психології про самореалізацію як одну з найвищих потреб людини (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл та інші); концепція екзистенціальних цінностей як цінностей існування людини (Ф. Василюк, Е. Гессерль, М. Каган, А. Маслоу та ін.); філософські, психологічні і педагогічні концепції творчості, що розкривають взаємообумовленість творчості і самореалізації особистості (М. Бердяєв, І. Бех, О. Леонтьєв, С. Сисоєва та інші).

Питанням життєздійснення, життєвого шляху та життєтворчості, окрім зазначених вище вчених, значну увагу приділяли такі українські дослідники, як Г. Балл, М. Боришевський, Л. Бурлачук, Є. Головаха, О. Донченко, О. Киричук, Г. Костюк, В. Панок, Ю. Пахомов, В. Роменець, М. Савчин, О. Старовойтенко, В. Татенко, Т. Титаренко, С. Хоружий та інші.

Проблеми формування компетентності особистості у соціальному та психологічному вимірі життєтворчості досліджують К. Абульханова-Славська, Г. Балл, О. Бодальов, А. Добрович, М. Каган, К. Коростеліна, Л. Орбан-Лембрик, Л. Петровська, М. Пірен, Ю. Швалб, Т. Яценко та ін. Розвиток психіки в онтогенезі як життєздійснення, життєвий шлях та життєтворчість, розглядали К. Абульханова-Славська, М. Боришевський, Л. Іванцев, С. Максименко, В. Моляко, Ю. Мороз.

Процеси життєтворчості пов'язуються вченими з особливою спрямованістю адаптованої (А. Сухоруков), цілісної (С. Максименко, І. Семенов, В. Семиченко, С. Степанов та ін.), духовної (І. Бех, П. Єршов, М. Каган, М. Савчин, П. Симонов та ін.), творчої (В. Дружинін, В. Моляко, Я. Пономарьов та ін.) особистості, розвиненої індивідуальності (Н. Ануфрієва, О. Саннікова, В. Татенко, Н. Чепелева та ін.).

У російській дореволюційній і сучасній філософії означена проблема аналізувалась у працях Ж. Алферова, Б. Ананьєва, П. Афанасьєва, Ю. Бабанського, А. Бачинського, М. Бахтіна, М. Бердяєва, П. Блонського, Н. Бунакова, Ф. Бурлацького, С. Владимирського, Л. Виготського, П. Гальперина, П. Гайденко, В. Давидова, Ю. Давидова, А. Лазурського, А. Луначарського, А. Лурія, Н. Новікова, А. Ободовського, А. Пінкевича, С. Рубінштейна, В. Соловійова, С. Франка, П. Флоренського, В. Чернолуського, С. Шацького, В. Шульгіна, Д. Єльконіна, інших дослідників.

Особливої уваги заслуговують праці Л. Сохань та представників її наукової школи. У виданих недавно книгах «Поезія життєтворчості» (2009 р.) та «Мистецтво життєтворчості» (2010 р.) авторка розмірковує про таїнство душі та суперечності людського життя, природу життєтворчості та долю людини. У цих працях закладені методологічні і світоглядні основи життєтворчості особистості, зокрема, щодо людини як суб'єкта власної життєтворчості, проектування цього процесу, його сценарію та чинників, які спонукають до відповідних життєдайних поворотів долі. Дослідниця визначає такі опорні поняття, як «життєвий

шлях особистості», «спосіб життя», «стиль життя», «культура життя та творчості» та ін. В її книгах проаналізовані інноваційні моделі життєтворчості, найвищий сенс людського буття, сценарії розвитку (перебігу) життя в структурі сучасних глобалізаційних викликів.

І все ж, незважаючи на достатньо об'ємний пласт друкованої продукції, проблема взаємозв'язку й ролі освіти в життєтворчості особистості залишається висвітленою недостатньо повно. Існує низка проблем, які потребують додаткових досліджень. До них, зокрема, відносяться теоретико-методологічні проблеми дослідження процесу життєтворчості особистості (основні дискусії щодо змісту, основних напрямів та характеру життєтворчості особистості, поняття життєтворчості особистості як духовно-практичної діяльності, спрямованої на проектування, програмування, планування та творче здійснення свого індивідуального життя, визначеність індивіда та особистості як суб'єктів власної життєтворчості тощо). Поглибленого філософського розгляду потребують такі проблеми, як поняття «культури життєтворчості особистості»; особливості культури життєтворчості особистості в тоталітарному суспільстві; взаємовплив демократії і культури життєтворчості особистості; структура життєтворчості особистості та формування власної проєкції особистості у майбутньому; світоглядні підвалини та ціннісно-орієнтаційний контекст життєтворчості особистості; основні чинники формування культури життєтворчості особистості тощо.

Більш глибокого розгляду потребують такі питання, як взаємозв'язок, суперечності та взаємодія основних чинників життєтворчості особистості; місце і роль серед них такого соціального інституту, як освіта, особливо, в контексті глобалізаційних та інформаційних викликів життєтворчій функції освіти. У цьому зв'язку актуалізується проблема модернізації освіти як чинника життєтворчості особистості (утвердження особистісного характеру освіти, відродження духовної сутності освіти, можливості об'єднання зусиль освіти і релігії, демократизація освіти тощо). Розв'язання потребують і такі питання як: креативність і творчість – головні показники ефективності процесу формування культури життєтворчості особистості; проблема вимірювання якості, успішності та ефективності культури життєтворчості особистості тощо.

Розділ 1

Культура життєтворчості особистості

Глава 1.1. Теоретико-методологічні засади аналізу проблем культури життєтворчості особистості

Глава 1.2. Структура життєтворчості особистості

Глава 1.3. Світоглядні підвалини та ціннісно-орієнтаційний контекст життєтворчості особистості

Глава 1.4. Системно-цільове (стратегічне) планування культури життєтворчості особистості

Глава 1.1

Теоретико-методологічні засади аналізу проблем культури життєтворчості особистості

Єдино можливим простором, де збігаються філософські і естетичні способи освоєння світу, є людина, творець, художник, філософ. Життєві сенси, цінності і пристрасті людини, забарвлюючи цей світ, роблять його, перш за все, світом людини. І якщо об'єктом філософського роздуму є Універсум, як «все суще», то, природно, що людина як «мікрокосм», стає першим і головним об'єктом філософської антропології, що шукає відповіді на всі ключові філософські питання через призму вчення про людину¹. Здебільшого людина розглядається як активний суб'єкт, який не є продуктом розвитку зовнішніх обставин, або діяльності вищих сил. З часів встановлення панування антропоцентричного світогляду людина створює власне життя. Таким чином, із розвитком суспільства дедалі актуальнішою постає проблема визначення **культури життєтворчості особистості** як способу взаємодії людини із навколишнім світом.

Культура життєтворчості особистості розглядається, з одного боку, як вибір власного шляху та створення умов для його реалізації у запропонованих умовах, а з іншого, як втілення в процес самоздійснення творчого початку, який зумовлює і створення себе, і творче перетворення навколишніх обставин.

Поняття життєтворчості складається з двох субстанційних для визначення його суті понять: життя та творчості. Життя в цьому сенсі розглядається не як біологічна, а як філософська категорія, яка втілює весь онтологічний зміст поняття буття у світі. Окрема людина – це відносно невеликий і нетривало існуючий організм, який змушений прокладати свій шлях серед планетарних і космічних сутностей, незмірно переважаючих його своїми розмірами і енергіями. Кожна індивідуальність є відносно незалежна органічна цілісність, де багато сил динамічно взаємодіють за визначеним зразком, визначаючи життєве призначення і зв'язок з іншими цілісностями у Всесвіті. Індивідуальність, по суті не може відрізнятись від організованого Цілого-Всесвіту, тому

¹ Курьянова И. А. Философская антропология как основание постижения феномена творца в нестабильной культуре / И. А. Курьянова // Культура народов Причерноморья. – 2005. – № 63. – С. 82.

кожен з нас – частковий аспект цього цілого. Більш того, кожна людина – конкретний аспект людського роду; з'являється у звичному для нас світі у відповідь на якусь потребу людства. Але якщо хтось сприйме себе незалежним від людства як цілого, то навряд чи він здатний усвідомлювати свою значимість у всьому багатоманітні природних потреб та енергій¹.

Творчість – це процес людської діяльності, що створює якісно нові матеріальні і духовні цінності. Творчі компоненти є у людини і у складі чуттєвих уявлень, і в системі понятійних образів, як в живому спогляданні, так і в емпіричному і теоретичному. У свідомості людини функціонують багато понять ідеального типу, націлені на майбутнє. Але є і чуттєві уявлення, що є продуктом абстрактного мислення, які містять образ майбутнього, виступають як уявлення-цілі; вони – теж ідеальне, тобто ідеальне для уявлень. На них замикаються багато бачень лише відбивного типу; інакше кажучи, чуттєве віддзеркалення неабиякою мірою визначається практикою, майбутнім, тими новими творчими образами, в яких втілюється майбутнє².

Найвідоміші мислителі-гуманісти не випадково вважали творчість провідним початком життя. Культурна творчість людства – спроба гармонізувати природно-космічну і природно-історичну необхідність і виявити третю позицію, власне її і можна з повним правом буде назвати позицією культури, – це живе, особисто усвідомлене, вільне прагнення людини до збирання, відновлення розірваної цілісності Універсуму як в собі самому, так і на зовнішньому світі³.

Вміти творчо мислити – означає вміти розв'язувати проблеми, вміти розв'язувати проблеми – значить вміти ставити та відповідати на питання. Розв'язання передбачає пошук, а отже і неоднозначність шляхів рішення, і висування одночасно кількох гіпотез, і зіткнення різних, а часом і протилежних думок. Внаслідок цих особливостей творчого пошуку вміння ставити питання та відповідати на них обу-

¹ Вандишев В. М. Філософія: Екскурс в історію вчень і понять / В. М. Вандишев. – К.: Кондор, 2006. – С. 37.

² Алексеев П. В. Філософія: Учебник. – 3-е изд., переаб. и доп. / П. В. Алексеев, А. В. Панин. – М.: Велби, Проспект, 2004. – С. 336.

³ Трофимова Е. А. Инновационный потенциал культурологии и её функции в системе гуманитарного знания / Е. А. Трофимова // Матер. Второго Собрания Росс. культурологич. об-ва и науч.-практ. семинара 7–8 апр. 2008 г. – СПб: РХГА, 2008. – С. 391.

мовлюють результативність міркувань. Не випадково у школах давньогрецьких філософів прийнято було вести бесіди з учнями (Платон, Сенека)¹. Перетинання життя та творчості, вияв головної ролі творчості у житті людини спрямували дослідження такого феномену, як життєтворчість.

Життєтворчість – це вищий прояв сутнісних сил, життєвого та творчого потенціалу особистості; духовно-практична діяльність людини, спрямована на свідоме, самостійне й творче визначення (проекування) та здійснення власного життя як індивідуально-особистісного життєвого проекту. Життєтворчість передбачає свідоме й цілеспрямоване ставлення до головних вузлових життєвих проблем, характерних для кожного етапу життєвого шляху особистості². Цю практику не можна назвати новою; у якомусь сенсі вона є історично однією з найбільш древніх. В той же час у всіх раніше відомих формах вона виступала як розчинена в інших видах практики (психотерапевтичної, педагогічної, релігійної, організаційно-діяльній тощо) і була невіддільна від них³. Сьогодні така практика є невід’ємним елементом культури.

В свою чергу **культура життєтворчості особистості** розглядається як спосіб життя людини, що відрізняється характеристикою існування людини як істоти, яка відтворює сама себе. Причому це відтворення стосується всіх характеристик, що вважаються загальнолюдськими.

Культура життєтворчості особистості визначається фахівцями як цілісність вияву її адаптивної, творчої та суб’єктної активності, яка регламентується мотивацією надлишку й спрямована на реалізацію цільових та смислових аспектів власного життя, при цьому, під мотива-

¹ Дуткевич Т. Аналіз психологічних досліджень періодизації розвитку творчості особистості / Т. Дуткевич // Творчість як засіб особистісного росту та гармонізації людських стосунків: Матер. міжнар.нак.-практ. конф. 22 – 23 квіт. 2005 р. – Київ – Житомир: Держ. фонд фундаментальних дослідж. МОН Укр. – С. 185.

² Мурашкіна О. В. Модель школи життєвої компетентності / О. В. Мурашкіна // Моделі компетентного випускника 12-річної школи: сутність, пріоритети, пошук відповідей на виклики XXI століття: Матер. всеукр. наук.-пошук. конф. 16–17 трав. 2007 р. – Т. 1. – Київ-Донецьк: Акад. пед. наук Укр., ін-т педагогіки АПН Укр. – 2007. – С. 395.

³ Леонтьев Д. А. Жизнетворчество как практика расширения жизненного мира / Д. А. Леонтьев // 1-я Всерос. Науч.-перакт. конф. по экзистенциальной психологии: матер. сообщ. : Под ред. Д.А.Леонтьева, Е.С.Мазур, А.И.Сосланда. – М.: Смысл, 2001. – С. 100.

цією надлишку розуміється мотивація, спрямована на реалізацію буттєвих потреб людини¹.

Особистість завжди виступає автором власного життя, розглядається як суб'єкт життєтворчості, який робить своє життя предметом власної волі та свідомості. Необхідною умовою цього є формування в людині під впливом внутрішніх або зовнішніх чинників таких технологій життєтворчості, основу яких становить певна послідовність виявлення та усвідомлення стадій процесу їх формування.

Очевидно, для того щоб стати суб'єктом власного життя, найкращим чином використовуючи всі ті можливості, які надаються життям, необхідне підвищення життєвої активності, що не можливе без усвідомлення передусім своїх ціннісних орієнтацій, пріоритетів, цілей та ідеалів, які визначають життєві орієнтації та підлягають рефлексії, аналізу, оцінці, вихованню, формуванню і корекції. Процес усвідомлення, тобто рефлексія власного життя, уможливорює послідовне емоційно-когнітивне відображення свого актуального життєвого світу у його загальному ціннісно-світоглядному аспекті².

Життєтворчість особистості у всезагальному сенсі може розглядатися, як проектування та здійснення особистістю власного життєвого шляху. Але згідно із екзистенціально-онтологічною ідеєю створення для цього потрібна ідея, образ, що передує існуванню, сутність, яка випереджає існування. К. Ясперс вважав, що екзистенційна філософія – це мислення, яке виходить за межі об'єктивного знання, але це мислення, за допомогою якого людина хоче стати самою собою³. Питання стосовно буття людини зовсім неоднозначне, адже людина завжди більше того, що вона знає про себе. Людина – це шлях; людина не лише існування встановлене як перебування, а ще й можливість, притаманна їй. Завдяки свободі, людина в своєму фактичному існуванні вирішує що вона є.

¹ Ямницький В. М. Психологічні чинники розвитку життєтворчої активності особистості в дорослому віці: Автореф. дис... д-ра психол. наук: 19.00.07 / В.М. Ямницький; Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2005. – С. 11.

² Іванцев Л.І. Становлення особистості майбутнього вчителя як суб'єкта життєтворчості: Автореф. дис.. канд. психол. наук 19.00.07 / Л. І. Іванцев – Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України, Київ, 2003. – С. 11.

³ Вандишев В. М. Філософія: Екскурс в історію вчень і понять / В. М. Вандишев. – К.: Кондор, 2006. – С. 423.

Для здійснення процесу життєтворчості необхідне створення чи усвідомлення образу, ідеалу життєвого шляху. Тобто людина із самого початку власного свідомого процесу життєтворчості починає конструювати образ життя, бажаний ідеальний тип, який можна сформулювати тільки за допомогою рефлексії. Розвиненість особистості визначається тим вище, чим більш самостійний вибір вона здійснює. Якщо особистість повністю сприймає готові, запропоновані суспільством життєві шляхи та некритично втілює, здійснює їх, то такий спосіб не вміщує в собі рефлексії та є тільки репродуктивним, пасивним, таким типом соціальної поведінки, яку Г. Тард назвав наслідуванням¹. Наслідування – це просте повторення різних форм буття. Справа в тому, що соціум у тому конкретному часі і конкретних історико-економічних умовах, коли в нього приходить й існує дана особистість, досить жорстко детермінує вияв і розвиток одних здібностей і призупинення та нереалізованість інших². Тому, якщо особистість жорстко детермінована суспільством, процес життєтворчості майже виключає з свого контексту власне творчість.

У протилежність цьому існує інша форма поведінки, яка потребує вищої здатності до рефлексії та відповідає активному типу життєтворчості. Це вже не наслідування, а відкриття. Відкриття обумовлюють три основних процеси в суспільстві: повторення відкриттів (завдяки наслідуванню), протистояння (опозиція, коли може бути конструктивне та деструктивне), пристосування (адаптація). Опозиція – це фактично суперництво наслідувань, тому що індивід, навіть якщо він у чомусь винахідник, в іншому – дістає винайде іншим. Таким чином, члени суспільства поставлені перед вибором, що наслідувати. Боротьба за право власного вибору породжує конфлікти, співробітництво або дискусію. Однак, якими б не були відносини, на етапі опозиції конфлікт приводить до відновлення соціальної рівноваги і настає етап адаптації. Ступінь наявності творчого компонента залежить від ступеню власно-

¹ Захарченко М. В. Історія соціології (від античності до початку ХХ століття) / М. В. Захарченко, О. І. Погорілий – К.: Либідь, 1993. – С. 229.

² Максименко С. Д. Теоретичні проблеми само здійснення особистості / С. Д. Максименко, К. С. Максименко // Проблеми сучасної психології: Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. ун-та ім. І. Огієнка, Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 5. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – С. 5.

го вибору. З позиції екзистенціалізму, власний вибір постає взагалі найголовнішою складовою визначення особистості.

Наприклад, Ж. П. Сартр заперечує існування об'єктивно заданої чи апіорної системи цінностей та норм. Людина сама визначає для себе цінності, тлумачить знамення, визначає значущість власних відчуттів, тобто її вибір завжди має індивідуальний характер, навіть якщо він стосується всього людства¹. Відповідно людина несе абсолютну відповідальність за власний вибір, тому постає єдиним та необмеженим суб'єктом життєтворчості.

Теорія культури життєтворчості вивчає суб'єктність особистості на власному життєвому шляху, міру та форму його внутрішньої детермінації. Її цікавить взаємоперехід, взаємодія об'єктивних (зумовлених біологічною та соціальною природою особистості, суспільним впливом на неї) та суб'єктивних (пов'язаних з індивідуальними життєвими цінностями, принципами, цілями, планами, ресурсами; загалом, – з життєвим проектом) чинників визначення та здійснення життєвого шляху. Адже пізнавши їх ми будемо спроможні допомогти людині у оптимальному самопізнанні, самовизначенні та самоздійсненні.

Таким чином, поняття «модель життя» – це одна з провідних категорій теорії культури життєтворчості. У широкому значенні, поняття «модель життя» можна мислити як характеристику загального для багатьох людей стійкого, тривалого способу життєздійснення осмислення, постановки та вирішення життєвих завдань, який репрезентує життєву стратегію особистості та рівень розвитку її життєвої компетентності. Вирішення життєвих завдань є змістом життєздійснення, яке, в свою чергу, є засобом побудови життєвого шляху. Модель життя, як спосіб визначення та вирішення життєвих завдань, визначає та здійснює весь життєвий шлях особистості². Категорія «модель життя» виступає як загальний образно-ідеалістичний зміст життєтворчої культури. З іншого боку, існує практичне втілення цього ідеального образу в

¹ Сартр Ж. П. Экзистенциализм – это гуманизм / Жан Поль Сартр // Сумерки богов. – М. : Политиздат, 1989. – С. 325–326.

² Єрмаков І. Г. Життєтворче моделювання та моделі компетентного випускника 12-річної школи / І. Г. Єрмаков, Д. О. Пузіков // Моделі компетентного випускника 12-річної школи: сутність, пріоритети, пошук відповідей на виклики ХХІ століття: Матер. всеукр. наук.-пошук. конф. 16–17 трав. 2007 р. – Т. 1. – Київ-Донецьк: Акад. пед. наук Укр., ін-т педагогіки АПН Укр. – 2007. – С. 12.

життєтворчість. В такому сенсі використовують поняття «життєвий шлях» особистості.

Життєтворчість, як будь який складний соціальний прояв, має вираження у декількох іпостасях. Тобто розглядати життєтворчість можна як соціальний феномен, як процес, як цінність, як спосіб життя. Розгляд життєтворчості як соціального феномену полягає у визначенні поняття феномену, як прояву речей, що з'являються людині, за визначенням І. Канта апостері. Людина, приходячи у світ стикається із різноманіттям досвіду, який опановує через практику. Конструкти, що містяться у навколишньому світі об'єктивні стосовно індивіда, який виступає суб'єктом пізнання цих феноменів.

Суб'єкт, що пізнає, на думку І. Канта, це не конкретний індивід, а деяке абстрактне уявлення, що концентрує в собі лише пізнавальні здібності людини і джерела його знання. Сукупність зазначених здібностей, які існують в свідомості людини, допомагають їй упорядковувати навколишній світ за допомогою апріорних форм чуттєвості і розуму. Це не означає, що людина не має індивідуальних, особових характеристик, але вони не повинні грати провідної ролі в процесі пізнання¹.

Суб'єкт чуттєвим чином сприймає дію на нього певної речі, предмету або явища. Це породжує різноманіття відчуттів, які упорядковуються за допомогою апріорних форм споглядання. Але на цьому етапі знання залишається суб'єктивним. Далі в справу вступає розум, який облаштовує наявні знання у форму понять, тобто виявляє в них щось загальне. Тому врешті решт, лише суб'єкт, що пізнає, об'єднуючий сприйняття і розум, створює єдність, яку можна вважати знанням. Суб'єкт життєтворчості, за допомогою апріорних форм споглядання та апостеріорних форм життєвого досвіду формує уявлення про феномени життєтворчості.

Як процес, поняття життєтворчість повинно розглядатися з позиції системного підходу, коли життєтворчість розглядається як головна керуюча система, а життєвий шлях та спосіб життя – керована частина системи. Обидві частини системи перебувають також у взаємозв'язку і єдності із природносоціокультурним середовищем. Се-

¹ Алексеев П. В. Философия: Учебник. – 3-е изд., переаб. и доп. / П. В. Алексеев, А. В. Панин. – М.: Велби, Проспект, 2004. – С. 133.

редовище ж задає, формує й затверджує критерії оптимального керування й корекції системи (критерії ефективності її життєдіяльності)¹. Процес життєтворчості – це складна послідовність дій, що може мати лінійний або циклічний характер, залежати від вікових, соціальних або психічних якостей особистості (в залежності від того, в межах якої науки відбувається визначення цього процесу), та розподілятися на певні етапи.

Як цінність, поняття життєтворчості розглядається як гуманістичне надбання. Визначення цінності людського життя як найвищої спрямувало увагу до самого процесу життя, життєвого шляху. В аксіологічному сенсі розглядається і поняття культури життєтворчості.

Отже, людський індивід у своєму прижиттєвому розвитку відтворює досягнення історії людської культури та цивілізації. І процес цей є якісно і культурно своєрідним, він суттєво відрізняється від онтогенезу тварин: властивості, що склалися в результаті еволюції тварин, визначаються морфологічними особливостями організму, які в змінах спадково фіксуються; досягнення ж в розвитку людини фіксуються в результатах їхньої діяльності, в створених ними знаряддях виробництва, в мові, традиціях, звичаях, в творах науки, літератури, мистецтва тощо. Від моменту народження людина перебуває в світі собі подібних, в соціально-економічних, соціально-психологічних, етнопсихологічних, соціокультурних умовах, серед предметів, наповнених людським змістом, що мають соціальні функції, забарвлені національною специфікою². Таким чином культура життєтворчості залежить від соціуму тією ж мірою, як і від особистості.

Життєтворчість, як будь-яка діяльність людини має декілька рівнів. Найперший включає в себе самовідчуття людини на фізичному, психологічному та соціальному рівні. Ці три складові взаємопов'язані та створюють для людини життєтворче середовище субстанціонального характеру: людина створює свій життєвий шлях, спираючись на фізичне, психологічне та соціальне здоров'я, а його стан залежить від рівня задоволення людини всіма зазначе-

¹ Латишева Т. Культура здоров'я старшокласника (ліцеїста-медика) / Т. Латишева, Г. Манжелеєв, М. Тарапата, Б. Попов та ін. // Донецький вісник Наук. тов-ва ім. Т. Шевченка. – Т. 20. – Донецьк: Донецьке відділення НТШ. – 2008. – С. 133.

² Орбан-Лембрик Л. Е. Етнопсихологічні особливості соціально-психологічної компетентності особистості /Л. Е. Орбан-Лембрик // Зб. наук. праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ, 2007. – Вип. 12. – Ч. II. – С. 5.

ними показниками здоров'я. Таким чином, у соціально-онтологічному плані здоров'я і благополуччя практично тотожні – це процес нормальної життєдіяльності, задоволення потреб, що відповідають інтересам, цілям, прагненням, людини і спрямовані на добро, красу, істину, на благо собі й людям¹.

Життєтворчість як феномен особистості зумовлений двома групами чинників: суб'єктивними, що виходять із психолого-фізіологічних та духовних якостей самої особистості, та об'єктивних, зовнішніх, які особистість отримує із суспільства. До зовнішніх, об'єктивних чинників відносяться насамперед культура, освіта, відповідний тип організації суспільного буття (політична, економічна, етнонаціональна організація тощо).

Культура постає одним з зовнішніх чинників життєтворчості. Традиції й звичаї є основою життєвої соціально-психологічної компетентності особистості, вони сприяють формуванню побутових картин світу, етнічних стереотипів, художніх образів, забарвлених національною специфікою, народного досвіду, знань в тій чи іншій соціокультурній царині, створюють підґрунтя для народної мудрості, яка отримала своє вираження в міфології, фольклорі, висловах, оповідках. Наше суспільство, як і кожне інше, має цілу систему традицій, спрямованих на зміцнення його стабільності². Традиції, під якими розуміють елементи соціальної і культурної спадщини (досвіду, поглядів, цінностей, ідей, звичаїв, норм поведінки та ін.), що передаються із покоління в покоління і зберігаються в певних суспільствах та різних соціальних групах протягом тривалого часу, класифікують за різними ознаками та постають базовим підґрунтям життєтворчості.

Загальне визначення культури (лат. *cultura* – оброблення) – це соціально-прогресивна творча діяльність людства у всіх сферах людського буття й свідомості. Культурна діяльність, процеси і явища в суспільстві надзвичайно складні через багатофакторність навіть основних своїх складових. Прийнято говорити про матеріальну (техніка, виробни-

¹ Латишева Т. Культура здоров'я старшокласника (ліцеїста-медика) / Т. Латишева, Г. Манжелеєв, М. Тарапата, Б. Попов та ін. // Донецький вісник Наук. тов-ва ім. Т. Шевченка. – Т. 20. – Донецьк: Донецьке відділення НТШ. – 2008. – С. 139.

² Орбан-Лембрик Л. Е. Етнопсихологічні особливості соціально-психологічної компетентності особистості /Л. Е. Орбан-Лембрик // Зб. наук. праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ, 2007. – Вип. 12. – Ч. II. – С. 6.

чий досвід, матеріальні цінності й ін.), духовну (філософія, наука, мистецтво, література, мораль, освіта й ін.) і політичну (цілі, засоби, соціально-політичні групи, рухи, відносини тощо) культури. Культура – це поняття, що позначає сучасний історичний рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини, та представлене типами й формами організації життя й діяльності людей. Це сукупність досягнень людства, все багатство матеріальних і духовних цінностей, які ним створюються; це інтегральний образ, що поєднує науку, освіту, літературу, мистецтво, мораль, уклад життя при визначальній ролі світогляду¹.

Це вказує на керуючу (визначальну) роль культури в життєдіяльності людини. А життя, життєдіяльність, життєтворчість, життєвий шлях є відкритою системою кожного індивіда, що самоорганізується, у якій керуюча частина є саме культура індивіда (що включає його світогляд) у широкому значенні слова. Розглядаючи людське життя як цілісність, неможливо оминати питання про його значення під кутом зору, існування і розвитку культури і цивілізації в цілому. Такий підхід до життя як культурного феномену доповнює традиційні дослідження культури окремих сфер і форм життєдіяльності: культури праці, побуту, дозвілля, політичної діяльності, моральних відносин тощо². У працях цілого ряду авторів можна знайти твердження, що існування особистості за самою своєю сутністю збігається з культурою, бо оволодіння матеріальним і духовним світом є перетворення його у світ людського буття. Водночас у процесі такого перетворення змінюється й сам суб'єкт перетворень, відбувається його розвиток.

У літературі³ визначаються наступні пріоритетні аспекти базової культури особистості як орієнтир виховання: культура життєвого самовизначення, художньо-естетична, моральна і екологічна, демократична і правова, інтелектуальна, фізична, культура спілкування та

¹ Латишева Т. Культура здоров'я старшокласника (ліцеїста-медика) / Т. Латишева, Г. Манжелєєв, М. Тарапата, Б. Попов та ін. // Донецький вісник Наук. тов-ва ім. Т. Шевченка. – Т. 20. – Донецьк: Донецьке відділення НТШ. – 2008. – С. 140.

² Москальова А. С. Психологічна культура – як необхідний фактор формування особистості / А. С. Москальова // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія: Педагогіка і психологія. Зб. статей: Вип. 4. – К.: Пед. преса, 2002. – С. 154.

³ Газман О. С. Педагогика свободы : путь в гуманистическую цивилизацию XXI века: идея свободы ребенка в образовании как пед. цель / О. С. Газман // Клас. рук. – 2000. – № 3. – С. 9.

сімейних відносин, політична, економічна і культура праці. Отже, культурна особистість за О. Газманом характеризується через єдність і не протиріччя свідомості, відношення, дії та потреби в різних її аспектах.

Ще одним зовнішнім чинником постає освіта, яка у загальному сенсі є ретранслятором культурних цінностей та форм, а також формує та виховує своєрідні технології культури життєтворчості. Український дослідник Л. Іванцев прийшов до висновку, що процес побудови, вибору та усвідомлення особистістю технології життєтворчості відбувається у такій послідовності етапів або стадій:

1. Умов існування – усталених та ситуативних, реальних та віртуальних, тобто усвідомлення свого актуального життєвого середовища.

2. Ціннісної системи: власних мрій, надій, міфів та кумирів, які діють на підсвідомому рівні; життєвих пріоритетів, цілей, цінностей та ідеалів, які діють на свідомому рівні; процесу формування загального ціннісно-світоглядного аспекту, який базується на ціннісній системі, тобто формування особистісної картини світу.

3. Свого життєвого призначення та тієї чи іншої мети життя, власних прагнень до самореалізації, того, що ж насправді бажано отримати від життя, тобто життєвої орієнтації.

4. Системи конкретних особистісних мотивів, потреб і інтересів, які стосуються інших людей і визначаються конкретними ситуаціями, суб'єктивних очікувань і претензій, тобто безпосередніх стимулів діяльності.

5. Процесу зіткнення домагань та очікувань, мрій та надій із реальними можливостями, із вольовими та іншими психологічними характеристиками особистості.

6. Життєвої перспективи, побудови на її основі життєвих планів і намірів, проектування власної життєвої програми та життєвого сценарію, вибір життєвих стратегій і формування більш адекватних і більш активних альтернативних моделей поведінки у напрямку далекосяжних стратегій, що сприяють виходу за межі повсякденного існування і кращому вибору життєвих варіантів, тобто конкретизації життєвих планів.

7. Нарешті, модель передбачає вибір методів реалізації побудованих планів і намірів, що припускає наявність у особистості здатності адекватно реагувати на життєві ситуації і проблеми, вміння правильно

оцінювати і коригувати їх відповідно до змін умов існування і системи цінностей¹.

До суб'єктивних, внутрішніх чинників треба віднести тип організації психіки суб'єкта, його психологічні якості, здатність до саморозвитку, само актуалізації тощо. Найбільш адекватною підставою для вивчення психологічних механізмів життєтворчості є динаміка внутрішньої сфери особистості. Проведений науковцями розгляд співвідношення типів активності особистості як підґрунтя аналізу процесів і механізмів життєтворчості засвідчив домінування внутрішньої активності суб'єкта в напрямі створення образів себе й світу, відносно яких і визначається провідний тип її зовнішньої ситуативної й загальної активності².

Життєтворчість працює не з переживанням, не з формами репрезентації якихось явищ світу, а з самим світом, тобто вона направляє фокус уваги людини не в себе, а назовні. В. Франкл наводив чудову метафору бумеранга в контексті критики ідеї самоактуалізації, пояснюючи, що самоактуалізація неможлива, якщо її ставити як певну кінцеву мету. Бумеранг – це інструмент, зовсім не призначений для того, щоб він повертався, коли його кидаєш. Це зброя для полювання, призначена для того, щоб уражати ціль, потрапляти в тварину. Повертається той бумеранг, який не вразив ціль. Так само, – говорить Франкл, – наша заклопотаність самим собою, наш погляд всередину і наша фіксованість на самоактуалізації є наслідком того, що ми не досягли нашої мети в світі, його сенсу, на що наша діяльність має бути спрямована. Ми не влучили і повернулися назад, як бумеранг. Якщо людина хоче прийти до себе, говорить Франкл, його дорога йде через світ. Це і є дорога життєтворчості³.

¹ Іванцев Л. І. Становлення особистості майбутнього вчителя як суб'єкта життєтворчості: Автореф. дис.. канд. психол. наук 19.00.07 / Л. І. Іванцев – Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України, Київ, 2003. – С. 12–13.

² Ямницький В. М. Психологічні чинники розвитку життєтворчої активності особистості в дорослому віці: Автореф. дис... д-ра психол. наук: 19.00.07 / В.М. Ямницький; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2005. – С. 15.

³ Леонтьев Д. А. Жизнетворчество как практика расширения жизненного мира / Д. А. Леонтьев // 1-я Всерос. Науч.-практ. конф. по экзистенциальной психологии: матер. сообщ. : Под ред. Д.А.Леонтьева, Е.С.Мазур, А.И.Сосланда. – М.: Смысл, 2001. – С. 103.

Тому життєтворчість можна визначити як особисто-орієнтовану практику розвитку і корекції стосунків зі світом. При цьому, якщо ми відмовляємося від завдання формування нової людини за заздалегідь відомою міркою, постає завдання визначити, в якому напрямку і як її розвивати. Єдиний позитивний критерій життєтворчого ефекту – критерій розширення життєвого світу. Людина сама вибере, як їй краще, якщо вона матиме можливість вибирати, якщо у неї буде досить широка можливість вибору, якщо у неї буде досить широка свідомість, якщо у неї буде досить повна і багатовимірна картина світу і досить повна і багатовимірна картина власних стосунків зі світом.

Таким чином, сьогодні стає дедалі очевиднішою теза про те, що особистість повинна бути активним творцем свого життя в умовах постійних змін, має бути озброєна ефективними технологіями життєтворчості і володіти досвідом передбачення нових тенденцій у розвитку суспільства загалом та конкретної особистості зокрема¹.

Поняття культури життєтворчості особистості є досить новим для наукового дослідження, але теоретичні та методологічні засади розгляду цих питань можна виявити ще у давньогрецьких філософів. Звертаючись до категорії самопізнання Сократ мав на увазі таке створення власного життя, яке відповідає гармонійному розвитку Всесвіту². У ХХ столітті, коли проблематика особистості та сенсу буття людини стала визначальною у філософії, з'являються роздуми науковців про життєвий шлях, психологічні складові самоздійснення та самоактуалізації, і врешті решт, формулюється поняття життєтворчості. Розглянемо **основні дискусії навколо цього поняття у вітчизняній і зарубіжній літературі.**

Вивчення різних підходів до проблеми життєтворчості особистості досліджуються низкою авторів в Україні та за кордоном. Серед українських дослідників варто назвати Л. Сохань, Л. Орбан-Лембрик, І. Єрмакова, С. Максименко³. У основу концепції, створеної колекти-

¹ Іванцев Л.І. Становлення особистості майбутнього вчителя як суб'єкта життєтворчості: Автореферат дис.. канд. психол. наук 19.00.07 / Л. І. Іванцев – Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України, Київ, 2003. – С. 3.

² Вандишев В. М. Філософія: Екскурс в історію вчень і понять / В. М. Вандишев. – К.: Кондор, 2006. –С. 94.

³ Орбан-Лембрик Л. Е. Етнопсихологічні особливості соціально-психологічної компетентності особистості /Л. Е. Орбан-Лембрик // Зб. наук. праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ, 2007. – Вип. 12. – Ч. II. – С. 3–

вом українських учених під керівництвом Л. Сохань¹, покладено уявлення про життя людини як творчій процес. Особистість розглядається як суб'єкт життя, в основі існування якого лежить життєтворчість – духовно-практична діяльність особистості, направлена на творче проектування і здійснення її життєвого проекту. Розробляючи, коригуючи і здійснюючи свій життєвий сценарій, особистість опановує мистецтво жити – особливе уміння, що базується на глибокому знанні життя, розвиненій самосвідомості і володінні системою засобів, методів і технологій життєтворчості. Життєтворчість виступає способом рішення поточних, середньострокових і перспективних життєвих завдань. Це процес впорядкування особистісної подієвої картини життя, процес її самовдосконалення.

Проблемами життєтворчості займаються психологи, філософи, соціологи. У цьому контексті вагомий внесок у розв'язання проблеми життєтворчості внесли К. Абульханова-Славська, Б. Ананьєв, Л. Анциферова, А. Асмолов, Ш. Бюлер, Л. Виготський, І. Кон, Д. Леонтєв, К. Левін, Б. Ломов, А. Маслоу, С. Рубінштейн, Х. Томе, К. Роджерс, В. Франкл, Е. Фромм та багато інших. Питанням життєздійснення, життєвого шляху та життєтворчості, окрім зазначених вище, приділяли значну увагу українські вчені, зокрема Г. Балл, М. Боришевський, Л. Бурлачук, Є. Головаха, О. Донченко, О. Киричук, Г. Костюк, В. Панок, Ю. Пахомов, В. Роменець, М. Савчин, О. Старовойтенко, В. Татенко, Т. Титаренко, С. Хоружий та інші².

14.; Максименко С. Д. Теоретичні проблеми само здійснення особистості / С. Д. Максименко, К. С. Максименко // Проблеми сучасної психології: Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. ун-та ім. І. Огієнка, Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Вип. 5. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – С. 4–13; Єрмаков І. Г. Життєтворче моделювання та моделі компетентного випускника 12-річної школи / І. Г. Єрмаков, Д. О. Пузіков // Моделі компетентного випускника 12-річної школи: сутність, пріоритети, пошук відповідей на виклики ХХІ століття: Матер. всеукр. наук.-пошук. конф. 16–17 трав. 2007 р. – Т. 1. – Київ-Донецьк: Акад. пед. наук Укр., ін-т педагогіки АПН Укр. – 2007. – С. 11–29.

¹ Мистецтво життєтворчості особистості: Наук.-метод. посібник: У 2 ч. / Ред. рада: В.М.Доній (голова), Г.М.Несен (заст.гол.), Л.В.Сохань, І.Г.Єрмаков (керівники авт.колект.) та ін. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 89.

² Іванцев Л.І. Становлення особистості майбутнього вчителя як суб'єкта життєтворчості: Автореферат дис.. канд. психол. наук 19.00.07 / Л. І. Іванцев – Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України, Київ, 2003. – С. 3.

Треба зазначити, що це питання, незважаючи на його актуальність є недостатньо розкритим, частіше за нього досліджуються різноманітні окремі складові з яких складається життєтворчість. Наприклад формування компетентності особистості у соціальному та психологічному вимірі досліджують К. Абульханова-Славська, Г. Балл, О. Бодальов, А. Добрович, М. Каган, К. Коростеліна, Л. Орбан-Лембрик, Л. Петровська, М. Пірен, Ю. Швалб, Т. Яценко та ін. Розвиток психіки в онтогенезі як життєздійснення, життєвий шлях та життєтворчість розглядали К.О.Абульханова-Славська, М. Боришевський, Л. Іванцев, С. Максименко, В. Моляко, Ю. Мороз¹. Процеси життєтворчості пов'язуються вченими з особливою спрямованістю адаптованої (А. Сухоруков), цілісної (С. Максименко, І. Семенов, В. Семиченко, С. Степанов та ін.), духовної (І. Бех, П. Єршов, М. Каган, М. Савчин, П. Симонов та ін.), творчої (В. Дружинін, В. Моляко, Я. Пономарьов та ін.) особистості, розвиненої індивідуальності (Н. Ануфрієва, О. Саннікова, В. Татенко, Н. Чепелєва та ін.)².

Поняття шлях та спосіб життя, розглядається у роботах С. Максименка³ як процес самоздійснення особистості. Він вважає, що цілісність онтогенезу психіки слід розглядати і в іншій площині – як цілісність життєвого шляху людини від народження до смерті. При цьому зовсім не слід абстрагуватись від анатомо-морфологічних структур (задатків), про що наша психологія сором'язливо мовчала багато років. Адже специфіка онтогенетичного розвитку людини полягає в тому, що він підпорядковується і дії біологічних законів (як і розвиток тварин), і дії суспільно-історичних законів. Біологічний тип розви-

¹ Максименко С.Д. Психологія особистості: змістовні ознаки / С. Д. Максименко // Гуманізація взаємин вчителя та учнів – необхідна умова особистісно орієнтованої освіти: науково-методичний збірник / За ред. С.Д.Максименка, Г.О.Балла, М.М.Заброцького. – Житомир-Київ, ЖОППО, 2004. – С. 3–17; Моляко В. О. Психологія творчості – нова парадигма дослідження конструктивної діяльності людини // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – №8(65). – С. 1–5; Мороз Ю.В. Психологічні особливості творчої активності старшокласників: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07. – К., 2004. – 19 с.

² Ямницький В. М. Психологічні чинники розвитку життєтворчої активності особистості в дорослому віці: Автореф. дис... д-ра психол. наук: 19.00.07 / В.М. Ямницький; Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2005. – С. 3.

³ Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі В 2-х тт. / С. Д. Максименко. – Т. І. Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – К.: Ваклер, – 2002. – С. 8.

тку відбувається в процесі пристосування до природи шляхом наслідування властивостей виду і надбання індивідуального досвіду. Але у людини немає вроджених форм поведінки в середовищі, принаймні, вони невідомі сучасній науці. Її розвиток відбувається шляхом присвоєння історично обумовлених форм і способів діяльності. Здається, вирішення проблеми співвідношення в онтогенезі цих двох шляхів лише декларувалося в вітчизняній науці, насправді ж тут ціла низка змістовних проблем. Вони виявляються ще більш складними, якщо мати на увазі наявність життєвого шляху людини як процесу формування і розвитку особистості в певному суспільстві, сучасниці певної епохи і однолітка певного покоління. На етапі життєвого шляху розвиток переходить в свою іншу форму – становлення, коли людина починає взаємодіяти і з природно-біологічними, і з психологічними механізмами онтогенезу і сама визначає свій подальший рух.

У роботах Л. Анциферової¹ підкреслюється творчий характер розвитку життєдіяльності, значення виходу особистості за межі власного світу. Вона відзначає два фактори, що створюють можливість цього виходу: діяльність і «відкритість» міжособистісному просторові, і підкреслює процесуальний характер існування особистості. У той же час розвиток характеризується органічністю, визначеною погодженістю різних елементів психічної структури. Простежуючи закономірності розвитку життєтворчості, К. Абульханова-Славська звертає увагу на роль суспільства і суспільних факторів у становленні і життєдіяльності особистості і підкреслює необхідність об'єктивації – виходу в сферу суспільних відносин, спосіб якої і визначає суспільну позицію особистості і її основний спосіб саморегуляції².

Ще низка вчених розглядає поняття культури життєтворчості через онтолого-психологічну характеристику «життєвий світ людини». Життєвий світ людини можна умовно поділити на зовнішній – частину довкілля, яке вона вважає за своє життєве середовище, у якому здійснює активну життєдіяльність, і внутрішній – світ власної уяви, переживань, мрій і спогадів. Ці частини життєвого світу нерівнозначні і

¹ Анциферова Л. И. Системный подход в психологии личности / Л. И. Анциферов // Принцип системности в психологических исследованиях. – М., 1990. – С. 61–78.

² Яновська Л. В. Динаміка здатності до життєтворчості особистості у дорослому віці: Автореф. дис..канд. психол. наук 19.00.07 / Л. В. Яновська. – Південноукр. держ. ун-т ім. К. Д. Ушинського. – Одеса, 2006. – С. 11.

мають для різних людей неоднакову цінність. Є люди, спрямовані на зовнішній світ, на опанування дедалі нових його елементів (переважно, це екстраверти). Яскравими представниками такого типу є мандрівники і завойовники, тобто люди, які тамують невгамовну жагоду до розширення меж життєвого світу шляхом експансії в навколишнє середовище. Інші люди мають домінуючу орієнтацію на власний внутрішній світ (здебільшого, інтроверти). Серед них багато художників і поетів, тобто людей, які потребу в розмаїтості життєвого світу задовольняють за рахунок побудови внутрішнього світу, який за своєю значущістю не поступається реальному¹.

Розглядаючи життєвий світ особистості як концептуальну модель багатовимірного відображення реальності, яка описує об'єктивну дійсність за допомогою перцептивних, вербальних, міфологічних, символічних мов, Т. Титаренко² говорить про пряму й зворотню проєкції внутрішнього й зовнішнього світів один на одного. Вона підкреслює діалогічний характер процесу активного пристосування людини до навколишнього світу та одночасної зміни його відповідно до її потреб.

Людина як член соціуму живе в соціальному просторі (важливим чинником, зокрема, є її перебування в спільноті). Саме в соціальному просторі формується простір власного життєвого світу особистості – простір значущих взаємин, «Я – Ти» контактів.

Загалом концепція Т. Титаренко виразніше тяжіє до персонологічних пояснень суті людського буття. Наприклад, описуючи основні дисгармонії життєвого світу – егоцентричну, конформну, нормативну та релятивну, вона щонайбільшою мірою виводить їх із закономірностей індивідуального існування. Однак їхній зміст (а ще більше назви) доволі виразно відображають соціальну наповненість та формованість під впливом соціального оточення³.

В зарубіжних теоріях (А. Адлер, К. Юнг, А. Маслоу, В. Франкл і ін.) поступово відбувається зсув розуміння джерел розвитку (активнос-

¹ Горностаї П. Рольова компетентність як умова гармонійності життєвого світу особистості / П. Горностаї // Психологічні перспективи. – 2004. – Вип. 6. – С. 24.

² Див.: Титаренко, Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.

³ Васютинський В. Міжособова взаємодія в концепціях сучасних українських психологів / В. Васютинський // [Електронний ресурс] Вісн. Соціогуманітарні проблеми людини. – 2005. – № 1. – Режим доступу: znc.com.ua/ukr/publ/periodic/shpp/2005/1/p101.php.

ті) життєдіяльності особистості від свідомо визначених до обумовлених самою особистістю, зростає значення самодетермінації суб'єкта в розвитку¹.

Провідними підходами означеного напрямку виступають: концепція життєвих прагнень (Ш. Бюлер); теорія тематичної структуралізації життя (К. Левін)²; теорія особистості як суб'єкта життя (С. Рубінштейн); концепція саморозвитку особистості (Г. Костюк) Особистість – не лише цілеспрямована, але й самоорганізуюча система. Об'єктом її діяльності й уваги є не лише зовнішній світ, а й вона сама, що виявляється у відчутті «Я», в уявленні себе, в самооцінці, у програмі самовдосконалення, здатності до самоспостереження, самоаналізу, саморегуляції. Бути особистістю – означає здійснювати при необхідності вибір, оцінювати наслідки прийнятих рішень.

Зокрема, Дж. Келлі підкреслює вихідну пізнавальну позицію особистості, вважаючи, що людина діє як дослідник у повсякденному житті. Суб'єкт активно формує своє ставлення до оточуючого (тлумачить дійсність, інтерпретує поведінку іншого, будує гіпотези, за допомогою яких прагне передбачати й контролювати події життя, включаючи в цю діяльність психічні процеси, аналогічні науковому пошуку вченого), дослідницька якість дозволяє людині творити власну долю, тим паче, що вона, зауважує Дж. Келлі, «завжди прагне до майбутнього через вікно теперішнього»³.

Феномен особистості не вичерпується усвідомленням себе людиною зрілою і сповненою розуму (він поширюється лише на тих людей, які безпосередньо опановують своє тіло й почуваються господарями щодо нього). Феноменальне ставлення людини до свого тіла має глибинне значення. Той, хто у своєму усвідомленні тіла переважно ідентифікує себе з його змістом, ще не є особистістю. Лише той, хто переживає своє тіло, ідентифіковане в зовнішньому і внутрішньому сприй-

¹ Яновська Л. В. Динаміка здатності до життєтворчості особистості у дорослому віці: Автореф. дис...канд. психол. наук 19.00.07 / Л. В. Яновська. – Південноукр. держ. ун-т ім. К. Д. Ушинського. – Одеса, 2006. – 19 с. – С. 7.

² Див.: Кондаков И. М. Методологические основания зарубежных теорий профессионального развития / И. М. Кондаков, А. В. Сухарев // Вопр. психол. – 1989. – №5. – С. 158–164.

³ Мороз Ю. В. Психологічні особливості творчої активності старшокласників: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07. / Ю. В. Мороз Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН Укр.— К., 2004. – С. 6.

нятті через визначення «моє тіло», тобто як «власність» (феномен цей, до речі, є передумовою формування самої ідеї власності), заслуговує на визнання його особистістю. Особистість слід розглядати як складну систему, в якій диференціюються та інтегруються психічні властивості, що розвиваються в індивіді під впливом соціальних факторів під час його діяльності та спілкування з іншими людьми. Тому особистість можна вважати «системою систем», на що вказував Г.Костюк; теорія розвитку особистості протягом життя по-перше, категорія життєвого шляху стає найбільш узагальнюючою і ефективною насамперед тому, що вона дозволяє звернути головну увагу на здатність людини бути особистістю, бути самостійною, самоактуалізованою, на те, що, врешті-решт, тільки вона сама є творцем власної біографії, головним режисером своєї унікальної долі. Названі положення складають основу концепції подієво-біографічного підходу О. Головахи, О. Кронік¹.

Концепція життєвих прагнень Ш. Бюлера є також однією з відомих ідей концепції життєтворчості, яка підходить до життєвого шляху з позиції його періодизації. Свідоме, активно-рефлексивне ставлення до життя, професії, до себе як до суб'єкта життєдіяльності дозволяє людині, вважає Ш. Бюлер, перейти до фази зрілості. Автор характеризує цю фазу як висування й усвідомлення чітких і точних напрямів (цілей) майбутнього життя, вибір конкретних шляхів їх досягнення, інтенсивні, активні зусилля і шукання, пов'язані зі становленням світогляду, професійної позиції, формуванням особистості загалом. Кінцевим результатом етапів зрілості є: досягнення поставлених цілей в особистому і професійному житті, соціальна, особиста, професійна «спроможність», що спрямовує стиль буття. Ш. Бюлер підкреслює, що тільки усвідомлена логічна оцінка висування і досягнення цілей (у нашому розумінні рефлексія) робить людини свідомою, активною, зрілою особистістю².

Засади дослідження життєтворчості можна виявити у певних теоріях інтеракціонізму, оскільки життєтворчість можна розглядати як перетворення водночас себе та навколишнього світу. Тобто створення власного життя зумовлює поступову діяльність людини із засвоєння

¹ Підласа А. І. Психологічний аналіз категорії життєвого шляху особистості Авто-реф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / І.А. Підласа; Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К., 2005. – С. 4.

² Гальцева Т.О. Співвідношення понять „дорослість” і „зрілість” у вікових періодизаціях дорослої людини / Т. О. Гальцева // Вісн. Харківск. нац. ун-та ім. В. П. Каразіна. – Сер. Психологія. – 2009. – № 842. – С. 54.

соціальних фактів (норм, цінностей, стереотипів поведінки, соціальних ролей, моделей тощо) та перетворення. Так, представники символічного інтеракціонізму розглядають взаємозв'язок особистості й суспільства як процес засвоєння індивідом системи соціальних ролей, які відбуваються в первинній групі шляхом «прийняття ролі іншого». Психологічні засади теорії життєтворчості змістовно викладені також в теорії К. Левіна. На його думку, головною рушійною силою життєтворчості є потреби – механізм людської діяльності. Із таких потреб формуються квазіпотреби, тобто такі, що обумовлені соціально, тобто не наслідуючі біологічно, а сформовані під час взаємодії з соціумом у даний момент. Головна риса цієї потреби не її зміст, а динамічний характер, який саме спонукає до дії¹.

Крім того, говорячи про культуру життєтворчості, слід зауважити, що більшість досліджень цього феномену бере витoki із досліджень саме феномену творчості. Історія розвитку досліджень творчості у вітчизняній і зарубіжній науці пройшла низку етапів, що відповідають соціальним потребам і рівню становлення психологічної науки. Зокрема, дослідження вчених Інституту психології ім. Г. Костюка АПН України – засновника Інституту Г. Костюка та співробітників його школи В. Моляко², С. Максименка³, М. Боришевського⁴ та інших – охоплюють всю систему проблем і завдань, що включають теоретичні проблеми психологічної творчості, проблеми діагностики, принципи й методи розвитку та навчання обдарованих дітей.

Дослідники характеризують творчу особистість, перелічуючи різні якості, кількість яких досить велика. Для полегшення роботи деякі дослідники обмежують свої уявлення про творчу особистість. Вони або

¹ Зейгарник Б. Теория личности К. Левина. / Б. Зейгарник. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. – С. 18.

² Моляко В.О. Психологія творчості – нова парадигма дослідження конструктивної діяльності людини // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – №8(65). – С. 1–5.

³ Максименко С.Д. Психологія особистості: змістовні ознаки / С. Д. Максименко // Гуманізація взаємин вчителя та учнів – необхідна умова особистісно орієнтованої освіти: науково-методичний збірник / За ред. С.Д.Максименка, Г.О.Балла, М.М.Заброцького. – Житомир-Київ, ЖОІППО, 2004. – С. 3–17.

⁴ Боришевський М. Й. Традиції в українській психологічній науці та їх розвиток у сучасному контексті / М. Й. Боришевський // Спадкоємність та інновації в українській психологічній науці: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. – Ч. 1. – Київ – Хмельницький – Кам'янець-Подільський, 2002. – С. 9–15.

розглядають найбільш суттєві її ознаки, або залишаються на високому рівні узагальнення робочих понять. Однак ігнорування несуттєвих ознак та відсутність конкретності робить узагальнені моделі творчої особистості непридатними для практичного використання в практиці. Це може зашкодити і застосуванню повного існуючого набору якостей творчої особистості.

Аналіз філософської, психологічної та педагогічної літератури, її осмислення дозволяють запропонувати наступний підхід до визначення творчої особистості. На основі результатів досліджень психологів, зокрема, А. Брушлинського, правомірно розрізняти поняття «креативна особистість» і «творча особистість». Під «креативною» розуміють таку особистість, яка має внутрішні передумови (особистісні утворення, специфіка когнітивної сфери, нейрофізіологічні задатки), що забезпечують її творчу активність, тобто не стимульовану ззовні пошукову та перетворюючу діяльність. Таким чином, детермінантою творчої активності особистості виступає її креативність. Але творча активність не завжди є продуктивною. Продуктивну творчу активність називають творчою діяльністю, тобто таким творчим процесом, внаслідок якого виникає нове досягнення, котре може мати як об'єктивну, так і суб'єктивну новизну та оригінальність. На основі цього можна дати визначення творчої особистості як креативної особистості, яка внаслідок впливу зовнішніх факторів набула необхідних для актуалізації творчого потенціалу людини додаткових мотивів, особистісних утворень, здібностей, що сприяють досягненню творчих результатів в одному чи кількох видах творчої діяльності. Так, наприклад, працелюбність не обов'язково притаманна креативній особистості, але для результативної творчої активності вона має першорядне значення. Щодо терміна «креативні риси», який часто вживається дослідниками, то його слід застосовувати лише тоді, коли говориться власне про креативну особистість, тобто про характеристику внутрішніх передумов для творчості¹.

Однозначними є положення про те, що творчість – це здатність виконувати роботу, яка одночасно є як новаторською (тобто оригінальною, несподіваною), так і корисною, що відповідає вимогам завдання. Творчість – це широкомасштабна тема, вивчення якої важливе для

¹ Брушлинский А. В. Субъект: мышление, учение, воображение./ А. В. Брушлинский // Избранные психологические труды. – М.: Институт практической психологии; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996. – С. 18.

розуміння механізмів розвитку як особистості, так і суспільства. На особистісному рівні творчість необхідна як при рішенні проблем на роботі, так і в повсякденному житті. На суспільному рівні творчість – це вияв нових напрямків у мистецтві, наукових відкриттях і нових соціальних програмах.

Більше того, за Ф. Барроном творчість іманентна форма існування та розвитку Природи, а «особистість людини – це форма, яка перебуває у процесі постійної зміни ... Вона є складовою частиною єдиного творчого процесу Природи в цілому. Творчість – це здатність адаптивно реагувати на потребу в новому образі існування»¹. Є. Весна, аналізуючи розуміння сутності людини в антропологічному контексті, виокремлює низку зовнішніх і внутрішніх підстав для потенційної творчості життя.

1. Непередбачуваність умов здійснення життя, яка породжує ситуації невизначеності та неповторності.

2. Безмежне різноманіття і мінливість життєвого простору.

3. Власні унікальні особливості особистості (відносна стабільність суб'єктивної форми; постійна зміна суб'єктно-психічних станів, як щодо інших індивідів, так і щодо себе; життєвий досвід).

4. Складність суб'єктивного існування людини, яка обумовлена неоднорідністю, багатозначністю, розшарованістю особистісних знань; наявністю неусвідомленого; постійними змінами, пов'язаними із розвитком особистості тощо.

5. Протиріччя, які виникають на межі внутрішнього і зовнішнього світу – між власними і чужими життєвими смислами².

Аналіз досліджень зарубіжних і вітчизняних науковців дозволяє нам розглядати здатність до життєтворчості як таку, що впливає на якість життя людини. Вона достатньо пізно формується в процесі розвитку особистості. На думку психологів, її формування завершується в дорослому віці, оскільки, чим більш зрілою в соціальному і психологічному значенні стає людина, тим більше зростає її здатність до подальшого розвитку. Впродовж становлення

¹ Баррон Ф. Личность как функция проектирования человеком самого себя / Ф. Баррон // Вопросы психологии. – 1990. – №2. – С. 154.

² Весна Е.Б. Понятия «личность» и «индивидуальность» в понятийном пространстве, описывающем человека / Е. Б. Весна // Мир психологии. – 1999. – №4(20). – С. 282–283.

особистості як суб'єкта власного життя створюються передумови для формування і актуалізації цілого ряду складних соціально-етичних за змістом здібностей (здібності здійснювати вибір, планувати власне життя, усвідомлювати відповідальність, проявляти життєтворчість й ін.), що і є головною умовою вирішення життєвих проблем сучасної людини¹.

Здатність до життєтворчості виражається в способі регуляції часу життя, у виборі визначеної життєвої стратегії або варіанту життя, зв'язана з якістю життя, що сприяє більш глибокому усвідомленню буття, у вільному, самодетермінуємому визначенні своїх позицій. здатність до життєтворчості містить у собі: здатність до побудови життєвих планів і цілей (особистісний рівень регуляції); здатність до відкритого, вільного сприйняття і мислення (індивідний рівень регуляції); здатність до організації регуляції часу, до актуалізації своїх можливостей, ресурсів (суб'єктний рівень); здатність до відсторонення, до трансценденції і рефлексії (індивідуальний)².

Розвиток індивідуальності в процесі життєтворчості означає збільшення (зростання) числа ідеальних об'єктів у його життєвому просторі. А життєвий смисл є тою системоутворюючою якістю, що направляє процес життєпобудови і життєтворчості. Отже, у самому широкому сенсі здатність до життєтворчості являє собою здатність людини організувати умови життя так, щоб вони сприяли розвитку його індивідуальності.

У цьому аспекті важливим є розуміння культури як способу здолати, гармонізувати розкол між людиною, суспільством і природою, між природним і штучним, заблокувати перехід за межу, за якою хижацьке знищення зовнішньої природи обернеться знищенням внутрішньої природи самої людини із властивими їй універсально-творчими здібностями³.

¹ Яновська Л. В. Динаміка здатності до життєтворчості особистості у дорослому віці: Автореф. дис..канд. психол. наук 19.00.07 / Л. В. Яновська. – Південноукр. держ. ун-т ім. К. Д. Ушинського. – Одеса, 2006. – С. 3.

² Яновська Л. В. Динаміка здатності до життєтворчості особистості у дорослому віці: Автореф. дис..канд. психол. наук 19.00.07 / Л. В. Яновська. – Південноукр. держ. ун-т ім. К. Д. Ушинського. – Одеса, 2006. – С. 8.

³ Трофимова Е. А. Инновационный потенциал культурологии и её функции в системе гуманитарного знания / Е. А. Трофимова // Матер. Второго Собрания Росс.

У дослідженнях феномену життєтворчості найбільш розробленими є когнітивні підходи, що розглядають його як результат продуктивного мислення, де на перше місце висувається дослідження процесу здобуття творчого продукту діяльності. Набагато менш традиційними є екзистенціальні підходи до життєтворчості, яка мислиться в контексті людського буття, як засіб самотворення і самореалізації людини, пов'язане з певними особовими станами або переживаннями. Ці традиції, розвиваючись поза психологією творчості, підіймаються до ідей про творчу еволюцію А. Бергсона і екзистенціальну філософію М. Гейдегера, отримавши блискучу реалізацію в теорії креативності і спонтанності Я. Морено. У вітчизняній науці серед небагатьох робіт, що дослідили екзистенціальні аспекти творчості і переживання, можна назвати, наприклад, роботи Ф. Василюка і Л. Сохань¹.

Науковцями виявлено нелінійну, багаторівневу детермінацію життєтворчого становлення особистості, за яким даний процес може виступати як у річищі інтегративних, так і дезінтегруючих цілісність особистісних тенденцій. Вчені житомирського університету обґрунтували чотири аспекти життєтворчого підходу² (генетичний, змістовий, логічний та технологічний).

1. Генетичний аспект пов'язаний з виявленням загальної соціально-історичної основи життєтворчості у процесі оволодіння старшокласниками стратегіями життя особистості та дослідженням впливу конкретних чинників на проектування даного процесу. Причому соціально-педагогічна спрямованість аналізу даного аспекту задається філософськими концепціями, які акцентують увагу на саморозвиток, самозміну людини в процесі її життєдіяльності як об'єктивну сутнісну характеристику, що визначає гуманістичну спрямованість соціального становлення особистості. Відомо, що людська життєдіяльність розгортається у фізичному, соціальному просторі і часі. Життєдіяльність особистості – це організація процесу життя на основі соціальних форм і способів

культурологич. об-ва и науч.-практ. семинара 7–8 апр. 2008 г. – СПб: РХГА, 2008. – С. 390.

¹Горностай П. П. Личность и время: Творчество как переживание / П. П. Горностай // Психодрама и современная психотерапия. – 2003. – №4(5). – С. 20.

²Дубасенюк О. А. Вплив ідей життєтворчості на формування особистості старшокласника / О. А. Дубасенюк // Вісн. Житомирського держ. ун-ту ім. І. Франка – 2004. – Вип. 18. – С. 80–81.

діяльності, спілкування, поведінки, що склалися історично. Це поняття охоплює весь план життя особистості: її становлення, розвиток, зміни.

2. Змістовий аспект пов'язаний з діалектикою потрібного і суцього. Життєтворчий підхід відображає єдність прояву особистості у різних видах діяльності та її певну ієрархію. Водночас особистість є організуючим центром предметно-діяльного і споглядального, раціонально-аналітичного і почуттєво-переживального відношення до світу. Існують реальні протиріччя між формуванням життєтворчих знань, умінь, навичок і мірою їх відповідностей сучасним суспільним та особистісним вимогам. Кризові явища потребують дослідження життєтворчих проблем у більш широкому соціальному контексті – інноваційних, регресивних та еволюційних тенденцій життєустрою молодшої людини, які сприяють або не сприяють виробленню продуктивної життєвої програми особистості.

3. Логічний аспект базується на виявленні логічного підґрунтя сутнісного взаємозв'язку емпіричних характеристик досліджуваного процесу як інтеграційної бази у рамках життєтворчого підходу філософських, соціологічних, психолого-педагогічних та інших характеристик. До даного аспекту відносяться й дані про спрямованість регуляції процесу соціального становлення та можливість опори на взаємозв'язок стрижневих якостей і характеристик особистості старшокласника (потрібносно-мотиваційна сфера, життєтворчі уміння та навички; загальні і спеціальні, стратегічні та тактичні уміння та навички). Такий підхід закладає теоретичне підґрунтя моделювання зв'язків між етапами процесу, що вивчається, на основі аналізу характеру зв'язків між сутнісними характеристиками розвитку особистості старшокласника, що визначає його життєтворчу спрямованість та інші її підструктури.

4. Технологічний аспект життєтворчості передбачає застосування системного та діяльнісного підходів, що визначає загальну логіку цього процесу, який включає наступні компоненти: цільовий, діяльнісно-операційний, предметно-інформаційний та оцінно-результативний, що ґрунтується на експериментальному дослідженні напрямів та способів реалізації життєтворчих функцій. Крім того технології є сукупністю знань, правил, методів, засобів оптимальної організації освітньо-виховного процесу, які можуть застосовуватися у життєтворчій діяльності.

Отже, як впливає з викладеного, культура життєтворчості має своєю передумовою людську діяльність у її різних видах, але до неї не

зводиться. Культура життєтворчості – це адекватність людині умов її існування. У дедалі істотніших щодо цього її виявах вона й утверджується в історичному розвитку суспільства. Це світ людини, вияви її перетворювальної сутності: суспільно-перетворювальна діяльність та її результати, умови розвитку індивідуальності, універсалізація, збагачення потреб. У культуру життєтворчості людина вкладає свою працю, бачення дійсності, розуміння того, якою вона їй потрібна. Вона локалізується, об'єктивується у матеріальних і духовних цінностях і передається новим поколінням в якості основи їх життєтворчості. Культура передбачає у подальшому участь суб'єкта, який проектує на предметний світ закладений тут смисл і, водночас, продукує нові зразки. Одне здійснюється на основі іншого; як розпредмечування, так і нова творчість постають об'єктиваціями людиною своєї творчої сутності. Те, що було створено у попередні періоди чи нині, набуває ознак готового результату¹.

Водночас і людська особистість не може виявити, ствердити себе, не задіюючи свої можливості у надбаннях культури. Об'єктивовані культурні здобутки слугують своєрідним стимулятором творчості, благодійною основою особистісно-творчих зусиль. Найбільш адекватним виявом культури є життєтворчість людини, яка завершується розвитком, збагаченням її індивідуально-особистісних здібностей і можливостей. Найбільш істотним у культурі як історично сформованій єдності об'єктивно-предметної творчості людини та її самотворчості є останнє: як у її історичній даності, так і в предметно-речово-смісловій «сповненості» культура – це єдність творчості людини в її самотворчості.

Життєвий шлях особистості не можна зобразити у вигляді прямої лінії, спрямованої в майбутнє – він має складну ієрархічну рівневу структуру, багато різноспрямованих векторів сил, велику кількість можливих напрямів розгортання тощо. Вчені розглядають життєвий шлях як єдиний творчий акт, акцентуючи особливу увагу на вивченні життєвого шляху як процесу розвитку творчої унікальності. Творча унікальність – це своєрідність, що формується в процесі та результаті творчос-

¹ Максюта М. Є. Стратегія самобутності в умовах техногенної цивілізації: контекст культурних трансформацій / М.Є. Максюта // [Електроний ресурс] Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури, – 2008. – № 73. – Режим доступу: www.filosof.com.ua/Jornel/M_73/Multiversum_73.htm.

ті, коли людина виходить за рамки соціокультурних стереотипів, стає творцем цінностей, цілей та сенсу свого життя, і досягає найвищого розвитку, коли особистість свідомо обирає цінність творчого буття¹.

Як вже було зазначено вище, життєтворчість людини визначається зовнішніми та внутрішніми чинниками. Взагалі співвідношення індивідуального та соціального у життєтворчості, суб'єктивного та об'єктивного визначається рівнем розвитку суспільства та способом його організації. Чим більш відкрите, демократичне та гуманістичне суспільство, тим більше умов для розвитку та життєтворчості, тим більше шляхів для її здійснення. **Особливості культури життєтворчості особистості в тоталітарному суспільстві** таким чином, будуть визначатися не прагненням до самоздійснення унікальної особистості, а відповідних до потреб суспільства моделей поведінки.

У тоталітарній системі поняття життєтворчості людини має зовнішньо визначений характер, а шляхи реалізації життєвого шляху чітко окреслені, бо головна мета такого суспільного устрою полягає у формуванні особистості, ефективно функціонуючої у суспільстві, тобто такої, яка цьому суспільству потрібна.

Головну роль у цьому процесі відігравала освіта, як фактор формування здатності до відповідної, правильної життєтворчості. Зрозуміло, що за таких умов у системі освіти держава більше уваги приділяла науково-теоретичному знанню і точним наукам. Цей розподіл пріоритетів призвів до занепаду у викладанні гуманітарних і соціальних дисциплін, які перебували під жорстким ідеологічним контролем; держплан видавав замовлення на кількість та спеціальності майбутніх фахівців, а потім через розподіл забезпечував випускників навчальних закладів робочими місцями. Така схема підтримувала соціальну стабільність, але водночас паралізувала можливості освітньої системи самостійно реагувати на зміни в економічному середовищі; державний диктат щодо змісту і форм викладання, насаджування єдиних організаційних засад не залишали місця для громадського контролю і публічного обговорення альтернатив. Освітня наука не порушувала проблем

¹ Смолінчук Л. Творчість і життєвий шлях особистості / Л. Смолінчук // [Електронний ресурс] Творчість у контексті розвитку людини: Матер. наук.-практ. конф. 23–24 трав. 2003 р. – К.: Новий Акрополь, ін.-т філос. ім. Г. С. Сковороди. – Режим доступу: <http://www/newacropolis.org.ua/ua/smolinchuk28.htm>.

управління; ідеологія однаковості офіційно не визнавала відмінностей у соціальному та економічному становищі громадян¹.

Освіта, як засіб передачі культури життєтворчості у тоталітарному суспільстві здійснювала передачу тільки ідеологічно обумовленого соціального досвіду, звужуючи таким чином кількість моделей здійснення життєтворчості. Взагалі такі категорії, як «життєвий світ», ідея, модель життя не вважалися за науково обґрунтовані апріорно, бо не існували у системі діалектичного матеріалізму, ін.--ші ж, зокрема, «життєвий шлях» чи «спрямованість особистості» мали суто ідеологічний характер та визначену наповненість.

Суспільство чітко визначало ідеали життєтворчості, оцінювання та розподілення на погане й гарне, бажане та неможливе. У суспільній свідомості філософія виділяє дві форми організації, що впливають на культуру життєтворчості: ідеологія та суспільна психологія. Однією з центральних проблем розглядаються взаємини суспільної ідеологічної практики, як атрибуту тоталітарного суспільства, і суспільної психологічної практики, як атрибуту демократичного суспільства, коли основний акцент робиться на самовизначення і самореалізацію людини в процесі його життєдіяльності в єдності зі Світом. Тоталітарне суспільство, яке спирається на ідеологічну систему життєтворчості вимагає підпорядкування всієї життєдіяльності однієї, визначеній ідеї та, створює непохитну стабільну, міцну основу життєвого шляху. Людині не треба вагатися, здійснювати особистісний пошук, обирати, у такому випадку рефлексія та самопізнання зовсім не потрібні, і навіть зайві. Але таке стабільне підґрунтя життєтворчості обмежує розвиток людини зокрема і суспільства взагалі.

У тоталітарному товаристві функції психологічної практики були підпорядковані ідеології, коли людині ззовні нав'язувалися певні ідеї влади. На ідеології, як на становому хребті, трималася радянська соціально-політична система. Зараз ідеологія відійшла в минуле і кардинально змінилися способи соціальної взаємодії, вони переорієнтовувалися із зовнішнього локуса контролю на внутрішній. Якщо в радянському соціумі людину формували в процесі відповідної ідеологічної практики, то зараз в контексті існуючої життєвої психологічної практики чо-

¹ Джура О. Освітні традиції як чинник життєтворчості особистості / О. Джура// [Електронний ресурс] – Режим доступу www.nbu.gov.ua/Portal/Soc_Gum/.../Dzura.pdf у:

ловік самовизначається і самореалізується. На це орієнтований запропонований вченими термін визначення людини як «справу життя»¹. Справа життя залежить від життєвої позиції особистості та обумовлена соціальними умовами.

Справу Ткаченко А. розуміє як найбільш об'єктивний, реальний і буттєвий прояв життєдіяльності людини, визначальне її місце у матеріальному світі, що в основному стосується професійної реалізації, концентрується довкола професійного самовизначення і є умовою матеріального благополуччя і фізіологічного існування. Труд на благо Вітчизни є обов'язковим компонентом тоталітарної ідеології, але в ній це поняття виходить не з людських потреб, а з потреб суспільства, враховує не схильності та здатності людини, а соціальне замовлення.

По суті, справа життя – це реалізація вищого призначення людини, його духовної природи, що визначає роль і місце в житті, Світі, Всесвіті. Принципова відмінність між працею і «справою життя» полягає в механізмі самовизначення. Якщо в праці людина визначається самотійно на основі вільного вибору, то до «справи життя» вона спочатку приходиться в процесі життєдіяльності, і потім особливим чином в неї «потрапляє», далі ідентифікує і виконує. Спроби усунутися, змінити або спотворити це виконання наводять до психологічних і навіть соматичних страждань².

Таким чином, можна виділити дві протилежні життєві позиції особистості, в залежності від типу організації суспільства. Перша – це ставлення до життя як до вже поставленої (суспільством, традиціями) задачі. Друга життєва позиція полягає у відношенні до життя як до творчої задачі, в якій людина сама свідомо обирає цінності й цілі свого буття, самотійно знаходить засоби їх досягнення. Перша позиція притаманна тоталітарному стану суспільства, друга – демократичному.

Смолінчук Л. виділяє чотири типи життєвих стратегій, що характеризують різний рівень творчої активності³:

¹ Ткаченко А.А. Понятие «дела жизни» и акме /Смысл жизни и акме: 10 лет поиска: В 2 ч./Под ред. А.А.Бодалева, В.Э.Чудновского и др. – М.: Смысл, 2004. – Ч.1. – С. 237.

² Ткаченко А.А. Понятие «дела жизни» и акме / А. А. Ткаченко // Смысл жизни и акме: 10 лет поиска: В 2 ч. / Под ред. А. А. Бодалева, В. Э. Чудновского и др. – М.: Смысл, 2004. – Ч.1. – С. 237–239.

³ Смолінчук Л. С. Творчість і життєвий шлях особистості / Л. С. Смолінчук // [Електроний ресурс] Творчість у контексті розвитку людини: Матер. наук.-практ.

- пасивна типовість. Стихійне наслідування людиною соціальних стереотипів, підпорядкування суспільним нормам.
- активна типовість. Прагнення людини «бути, як усі», коли її зусилля спрямовані на досягнення загальноприйнятих цілей і цінностей.
- стихійна індивідуальність. Пасивний, випадковий характер формування людини, коли її індивідуальна своєрідність залежить не від власних зусиль, а визначається зовнішніми обставинами.
- творча унікальність. Оригінальне, індивідуальне відношення людини до власного життя, коли творча ініціатива приводить до неповторності та екстраординарності її життєвого шляху.

Таким чином, життєвий шлях може стати для людини творчим актом її самореалізації, адже саме вирішуючи творчу задачу під назвою «життя» реалізується особистість. Але й інший бік проблеми – перехідне суспільство, в якому усталені форми визначення життєвого шляху руйнуються, а нові тільки починають створюватися, порушуються механізми соціалізації та передачі соціального досвіду. З цього приводу актуальними є слова Е. Фромма: «Втративши своє визначене місце в цьому світі, людина втратила й відповідь на запитання про сенс її життя, і на неї напав сумнів: хто вона, для чого вона живе? Їй загрожують потужні сили – капітал і ринок, її взаємини із співбраттями, в кожному з яких вона бачить конкурента, набули характер відчуженості і ворожості. Людина вільна – це означає, що вона одинока, ізольована, їй загрожують з усіх боків»¹. Безпорадність породжує відчуття глухого куту, а це, у свою чергу, – зневіру в проголошені у суспільстві цінності. Неважко передбачити поведінку людини, яка опинилася у ціннісному вакуумі. Керуючись глибинними генетичними й соціокультурними кодами, зокрема, архітипом спілкування з авторитетною особою, вона несвідомо виходить на пошук захисника чи рятівника, щоб перекласти непідйомний тягар своїх розчарувань, проблем та фобій на сильнішого².

конф. 23–24 трав. 2003 р. – К.: Новий Акрополь, ін.-т філос. ім. Г. С. Сковороди. – Режим доступу: <http://www/newacropolis.org.ua/ua/smolinchuk28.htm>.

¹ Фромм Э. Бегство от свободы: Пер. с англ. / Общ. ред. и предисл. П. С. Гуревича. – М.: Прогресс, 1989. – С. 62.

² Див.: Фарина С. Духовні цінності як домінанта поведінки особистості в кризових умовах / С. Фарина // Неперервна професійна освіта: теорія і практика. Наук.-метод. журнал. – 2001. – Випуск 3. – 212 с.

У такому мінливому і мозаїчному світі виникає гостра суперечність між, з одного боку, новою системою вимог і, з іншого, – можливостями особистості, ускладнюється і загострюється проблема особистісного самовизначення і самоздійснення. Усе це викликає необхідність формування в особистості життєвої компетентності як інтегративної якості, що системно характеризує її реальну здатність адекватно і відповідально реагувати на стрімкі соціальні зміни, усвідомлювати загрози розвитку людства, враховувати соціальні й індивідуальні потреби і можливості особистісної самореалізації і здійснювати на цій основі відбір способів і засобів досягнення бажаного майбутнього, а також застосовувати набуті знання, навички та вміння адекватно різним життєвим ситуаціям як наявним, так і очікуваним¹.

У протилежність тоталітарному типу життєтворчості необхідно розглянути як демократія впливає на культуру життєтворчості особистості. Демократичне суспільство забезпечує не тільки свободу самовизначення та гуманістичне ставлення до особистості. Імперативом сьогодення є загальне підвищення темпів життя, швидкоплинність процесів зовнішнього й внутрішнього оновлення, зростання рівня технологічної складності професійних сфер: прискорюються не тільки процеси соціального життя, – а й процеси оновлення соціального досвіду. Успішність самореалізації людини у соціумі за таких умов залежить насамперед від усвідомлення себе суб'єктом активності, життєтворчості².

Життєтворчість являє собою особливий прояв активності особистості, що залежить від суб'єктної організації, від здатності до самодетермінації. Це і дозволяє визначити здатність до життєтворчості як духовну здатність особистості, найважливішою особливістю якої є високий рівень організації активності³. Демократичне суспільство надає безліч можливостей для самовизначення та життєтворчості, але, у свою чергу накладає вищу відповідальність на особу. Життєтворчість – це не

¹ Степаненко М. Д. Життєва компетентність особистості: концептуальні засади та соціальні виміри : Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / М. Д. Степаненко, Харківський нац. пед. ун-т ім. Г.С.Сковороди. – Х., 2006. – С. 3.

² Ямницький В. М. Психологічні чинники розвитку життєтворчої активності особистості в дорослому віці: Автореф. дис... д-ра психол. наук: 19.00.07 / В.М. Ямницький; Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2005. – С. 2.

³ Яновська Л. В. Динаміка здатності до життєтворчості особистості у дорослому віці: Автореф. дис...канд. психол. наук 19.00.07 / Л. В. Яновська. – Південноукр. держ. ун-т ім. К. Д. Ушинського. – Одеса, 2006. – С. 12.

лише дорога до саморозвитку, не лише зовнішній предмет творчості, але і внутрішній, коли людина вибудовує власне життя відповідно до певного морального позитивного задуму, що зрештою збігається із загальнолюдським.

Культура життєтворчості – особлива і вища форма прояву творчої природи людини; це духовно-практична діяльність особи, направлена на творче проектування і здійснення її життєвого проекту. Життєтворчість, як спосіб творчого здійснення особою свого життя, є унікальним надбанням людини. Творчо здійснюючи своє життя людина, набуває статусу суб'єкта, перед яким з'являється завдання самостійно і творчо здійснювати вибір стратегії свого життя, розробляти свої життєві плани і програми, конструктивно впливати на перспективу життя, вибирати і запроваджувати в дію засоби для реалізації особою її індивідуального життєвого проекту.

Життєтворчість – це мистецтво жити. Тому завданням школи і суспільства полягає в тому, аби впровадити життєтворчу стратегію виховання, яка забезпечила б придбання особою позитивної складової життєвої компетентності. Життєтворчість – особливий тип життєдіяльності за яким кожна мить життя є творчим актом, потенційною інновацією в будь-якій сфері життя людини і культури, що забезпечується і одночасно підтверджується унікальністю людини. Проблема життєтворчості зосереджується на проблемі творіння себе, побудові власного життя, виходячи з особи її духовного світу, світогляду, цілей, устремлінь, зрештою – з розуміння сенсу життя¹.

А завдяки демократії розквітає, збагачується особистість – життєва потреба сучасного суспільства. Демократія забезпечує умови для поступового проникнення загальнолюдських цінностей, ствердження їх як визначальних у всіх сферах суспільного життя, сприяє усвідомленню, що лише їх дотримання забезпечує справді гуманне буття. Осмисленість активності, відповідальність, глибокі співпереживання, життя без потрясінь – вкрай важливі вектори дійсності, що перетинаються у демократії, потребуючи постійного підвищення культурного рівня людини. Демократія забезпечує послідовність змін історично сформованих умов відносно до сучасних вимог, зміцнення зв'язку і

¹ Бордюк В. Н. О проблеме формирования жизнетворческих ценностей старшеклассников / В. Н. Бордюк, К. В. Бабак // Междунар. науч. конф. «Ломоносов-2007», Секц. Психология. – Москва, 2007. – С. 55.

спадковості культурних форм шляхом збереження, відтворення кращих здобутків культури, їх відкритість і доступність. Суперечності, які виникають у поступі соціального розвитку, завдяки демократії вирішуються шляхом поєднання всіх проявів його культурного спрямування на творення, розвиток нових умов. Демократичне суспільство – це суспільство особистостей, які, маючи рівні права, беруть участь у вирішенні економічних, соціальних, політичних проблем. Самоцінність особистісного буття зніціюється самотворчістю людини на шляхах розвитку культурного буття в умовах демократичного суспільства; це детермінант соціокультурної цінності особистості. Демократичне суспільство зорієнтоване на розвиток, існування у формах культури, коли індивідуальні прояви людини сприймаються як присутня прикмета, позаяк на основі цього розквітають індивідуальні культурні світи, уособлюванні особистостями¹.

Розвиваючись, особистість творить як свою історію, так і історію свого часу. Загалом, хоча вирішальними для розгортання життєвого шляху виявляються життєва подія і конкретний вчинок, але наявність життєвого проекту, здатність людини не тільки до вибору зовнішніх умов, а й до їх формування в певних межах, не можуть не вплинути на її здатність до вибору конкретної життєвої стратегії. І якщо з більшою упевненістю про вирішальний вплив на життєвий шлях особистості подій і вчинків можна говорити у її ранньому віці, то для зрілої людини більш значущою і характерною є її здатність (звісно, за умов наявності життєвого досвіду, життєвого плану, бажання і волі) до вибору та формування обставин і вчинків². Такий підхід до особистості дозволяє простежувати, з одного боку, вплив культурно-історичного часу на людину, а з другого, – вплив людини на свій час. Останній може бути в окремих випадках значним або навіть вирішальним.

Сама по собі життєтворчість окремої людини не має іншої мети, крім саморозвитку. Мета людства як істоти, що належить Універсуму, нам не відома і неосяжна. Навіть з усієї маси індивідуальних сенсів

¹ Максюта М. Є. Стратегія самотності в умовах техногенної цивілізації: контекст культурних трансформацій / М.Є. Максюта // [Електронний ресурс] Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури. – 2008. – № 73. – Режим доступу: www.filosof.com.ua/Jornel/M_73/Multiversum_73.htm

² Підласа А. І. Психологічний аналіз категорії життєвого шляху особистості Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / І.А. Підласа; Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К., 2005. – С. 4.

буття: соціальних, національних, релігійних, світоглядних та інших її неможливо синтезувати. «Призначення людини має космічну природу, а Всесвіт – це арена діяльності іншого, незвичного нам масштабу. Одним з багатьох діячів цього масштабу є людство в цілому. Цілком природно, що колись людство зникне, як зникають окремі люди, планети, сонця. Але важливо зрозуміти, що при існуючій конфігурації світу в бутті людства є мета»¹. Тому життєтворчість – поняття не стільки індивідуальне, скільки загальнолюдське, воно визначає не суму різноспрямованих, хаотичних людських дій, а гармонійну єдність. Саме тому життєтворчість не може бути регламентована ані суспільними, ані ідеологічними настановами, а є гуманістичним виявом вільної людини.

Демократичне суспільство здатне відтворювати високоморальну, духовну особистість, але для цього потрібен відповідний тип культури. Прості заклики до духовності ні до чого не приведуть. Як зазначав М. Мамардашвілі із словами «висока духовність» потрібно дуже делікатно поводитись. Адже вона може бути вельми «низько розташована». На думку філософа, «розгляд культури як низки «культурних цінностей», як свого роду предметів вжитку для задоволення наших «духовних» потреб, абсолютно неадекватний природі цього феномену і не дозволяє його описувати»².

Практичні й теоретичні дослідження, сучасна філософська антропологія свідчать, що конструктивною й активною людина здатна бути тільки відчуваючи свою цілісність³. Для такого відчуття необхідно, щоб відтворення власного «Я» відбувалося у вільному суспільстві на гуманістичних засадах, але важлива ще й власна мотивація. Суспільство повинно не тільки створити умови для повноцінної життєтворчості, але й відтворити втрачені механізми засвоєння культури життєтворчості. Життєтворчість однієї особистості, у всієї власної різноманітності та унікальності все одно обумовлена всезагальною метою існування людства, а тому не може вступати в протиріччя із загальнолюдською

¹ Вандишев В. Філософія: Екскурс в історію вчень і понять / В. Вандишев. – К.: Кондор, 2006. – С. 38.

² Мамардашвили М. Как я понимаю философию / М. Мамардашвили. – М., 1992 – С. 143.

³ Лугуценко Т. Діалектика естетичного та економічного у соціокультурних проявах людської життєтворчості: Автореф. дис. канд. філософ. наук 09.00.08 / Т. Лугуценко. Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, Луганськ, 2007. – С. 1.

мораллю. Демократичне суспільство не означає некерованості та вседозволеності, воно вимагає усвідомленої відповідальності та громадянської самосвідомості. Культура життєтворчості та здійснення життєвого шляху вимагає не зовнішнього керування, а внутрішнього вмотивованого самоконтролю.

Людина сприймає навколишню дійсність крізь призму власного бачення майбутнього. Будуючи свій життєвий світ завжди трохи наперед, «на виріст», вона орієнтується не лише на потреби сьогодення, а й на нові можливості, нові обрії, що відкриваються чи тільки можуть привідкритися. Спосіб забігати вперед, виходити за межі буденності, чогось чекаючи від свого оточення, світу, від самого себе, є тим вирішальним чинником, який штовхає до розвитку, роблячи життя все різнобарвнішим.

Без особистісних домагань, далеко не завжди усвідомлюваних, ніякий життєвий світ не будується, у процесі вибирання не вдосконалюється. І тому актуальність дослідження психологічного змісту життєвих домагань визначається бажанням зрозуміти, за яких умов продуктивніше відбувається особистісна самопобудова, що впливає на саморозгортання особистості, на її екзистенційні вибори. Намагаючись зазирнути у власне майбутнє, вплинути на нього, особистість переживає його невизначеність, неможливість все передбачити та врахувати. Багатоваріантне майбутнє, що представлене у нашій свідомості планами, мріями, страхами, надіями, очікуваннями, бажаннями, визначає наше сьогодення, активно впливає на актуальні способи самоздійснення¹.

Підводячи підсумки дослідження теоретико-методологічних засад аналізу проблеми культури життєтворчості особистості, варто зазначити, що життєтворчість особистості – це процес утвердження (реалізації, самореалізації) особистістю власного життя у відповідності з індивідуально випестуваним ідеалом. В різних соціальних системах цей процес має відмінний характер. В тоталітарному суспільстві він реалізується як відчуження людини від людини і власної людської сутності; в демократичному – як власна самореалізація на основі культурних пріоритетів. «Культура життєтворчості особистості» є процесом її самореалізації і самоутвердження на основі гуманістичного ідеалу й у відповідності з культурними завоюваннями людства.

¹ Особистісний вибір: психологія відчаю та надії / За ред. Т.М.Титаренко. – К.: Міленіум, 2005. – С. 331.

Глава 1.2

Структура життєтворчості особистості

Визначивши культуру життєтворчості особистості як процес її самореалізації і самоутвердження на основі гуманістичного ідеалу й у відповідності з культурними завоюваннями людства, можна виокремити його структуру:

- 1) формування власної проєкції особистості в майбутньому;
- 2) усвідомлення особистістю співвідношення цієї проєкції з суспільним ідеалом і культурою, формування самосвідомості особистості;
- 3) становлення на цій основі таких елементів структури, як світогляд і система ціннісних орієнтацій;
- 4) діяльність (самотворчість) особистості;
- 5) самооцінка особистості.

Отже, першим компонентом у структурі життєтворчості особистості є формування її власної проєкції в майбутньому, яка досліджується за допомогою таких понять, як «життєві цілі», «життєві програми», «життєві плани», «стратегія життя», «екзистенційний проєкт» особистості.

У тій мірі, в якій діяльність людини є результатом її свідомого відношення до світу, важливою її характеристикою виступає доцільність. Будь-який акт діяльності включає цілепокладання і осмислення поставлених цілей. Таким чином, процес свідомого проєктування особистістю свого майбутнього передбачає формування суб'єктивного образу бажаного, тобто певної мети, що ґрунтується на об'єктивних потребах особистості.

Мета – це відображене індивідом у формі оцінки відсутнє благо, яке обов'язково пов'язане в уяві суб'єкта з діями, що належить виконати для його придбання. Іншими словами, мета – це образ бажаного блага, яке прийде на зміну нинішньої потреби в тому випадку, якщо будуть виконані певні дії¹.

На думку А. Яценко, свідомою діяльністю людини, що передбачає цілепокладання і цілездійснення, є діалектичною єдністю внутрішньо мотиваційного і зовні подієвого життєвих актів, суб'єктивного і об'єктивного. Життя людини є безкінечним ланцюжком цілей і способів їх реалізації. Як суб'єктивний образ бажаного (наочно-плотський

¹ Магун В. С. Потребности и психология социальной деятельности личности / В. С. Магун. – Ленинград: Наука, 1983. – С. 70.

або абстрактно-мислений) додають життю сенс і значення, активізують творчу енергію людини на перетворення дійсності у відповідності з усвідомленими об'єктивними потребами¹.

Отже, життя людини можна представити у вигляді постійного процесу постановки і досягнення самих різних цілей. Проте такий процес – не просто направлена черговість здійснення тих або інших цілей. За І. Мартинюком, цілі, як віддзеркалення потреб, також мають наступну ієрархічну структуру.

1. Цілі, пов'язані з соціальними умовами життєдіяльності особистості, тобто такі, що передбачають своїм результатом ці умови. Ці цілі більшою мірою залежать від суспільних можливостей, ніж від індивідуальних здібностей суб'єкта мети. Вони здійсненні настільки, наскільки відповідають цілям життєдіяльності домінуючих груп.

2. Цілі, що є суб'єктивно бажаним образом майбутніх умов соціального мікросередовища особистості. Міра їх реалізації переважно залежить від міри збігу з дійсними перспективами розвитку і цілями тих груп, до яких належить особистість, але багато в чому вирішальну роль грають наполегливість і цілеспрямованість самої особистості.

3. Цілі, що пов'язані з окремими сферами діяльності і досягаються за допомогою конкретних видів діяльності. Здійснення запланованих результатів тут тісно корелює з індивідуальними особистісними якостями: уміннями, навичками, знаннями, здібностями, характером.

Непереборної грані між всіма цими цілями немає. Навпаки, вони можуть, до певної межі, збігатися, зливатися воєдино, служити засобами реалізації одне одного².

Визначення життєвих цілей особистості, їх систематизація та впорядкування призводять до формування життєвих програм особистості. Життєва програма особистості визначається вітчизняними філософами як «цілісна картина наміченої особистістю життєвої дороги, ідеальний образ цілей і результатів життєдіяльності, віддзеркалення її магістральних життєвих цілей»³. Згідно з І. Мартинюком, життєва програма

¹ Яценко А. И. Целеполагание и идеалы / А. И. Яценко. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 6.

² Мартинюк И. О. Жизненные цели личности: понятие, структура, механизмы формирования / И. О. Мартинюк. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 69–70.

³ Стиль жизни личности. Теоретические и методологические проблемы / [Отв. ред. Сохань Л. В., Тихонович В. А.]. – Киев: Наукова думка, 1982. – С. 234.

особистості визначає особливості поєднання її життєвих цілей на певному етапі життя, додаючи їм ту або іншу суб'єктивну значущість і регламентуючи порядок їх здійснення¹.

Життєві програми в своєму змісті, ґрунтуючись на усвідомленні соціально значимих завдань, потреб і інтересів, відображають розвиток самої особистості як суспільної істоти. Життєва програма як продукт розумової діяльності відображає потреби, інтереси, способи їх задоволення не прямолінійно. Її формування є творчим процесом, що пов'язаний з реконструкцією відображеного. Будучи виявом активності людського пізнання, життєва програма, її розробка і здійснення відображають рівень свідомості особи, міру розвитку її соціальної активності².

Звідси життєва програма перш за все має бути узагальненою, імовірнісною моделлю життя індивіда як певної цілісності, тобто в ній повинно бути хоч би ескізно намічено бажане співвідношення основних форм життєдіяльності людини, позначені індивідуальні переваги особистості в цьому плані. В той же час вона повинна містити передбачувані способи вирішення життєвих завдань і досягнення життєвих цілей³.

Крім того життєва програма повинна відображати установку особистості на тип соціальної поведінки, що обирається нею, міру активності, творчості в діяльності, а також орієнтації на стиль життя, якому віддається перевага, тобто на спосіб діяльності, можливий в рамках певної соціальної групи на основі реалізації внутрішніх спонук, власного розуміння обов'язку, відповідальності в процесі досягнення життєвих цілей і реалізації вибраної життєвої дороги⁴.

Життєва програма отримує подальшу конкретизацію в життєвих планах особистості. За І. Мартинюком, життєвий план є способом просторово-часової конкретизації і координації цілей, він намічає дороги, засоби, темпи і порядок руху до мети. При цьому, оскільки життєві

¹ Мартинюк І. О. Жизненные цели личности: понятие, структура, механизмы формирования / И. О. Мартинюк. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 72.

² Жизнь как творчество: (Социально-психологический анализ) / [Шинкарук В. И., Сохань Л. В., Шульга Н. А. и др.]. – Киев: Наукова думка, 1985. – С. 120.

³ Там само. – С. 131–132.

⁴ Стиль жизни личности. Теоретические и методологические проблемы / [Отв. ред. Сохань Л. В., Тихонович В. А.] – Киев: Наукова думка, 1982. – С. 62.

плани відповідають масштабам життєвих цілей особи, то вони поділяються на ситуативні, що спрямовані на здійснення найближчих цілей, і корінні. Перші абсолютно необхідні для нормальної повсякденної життєдіяльності людини, але якщо при цьому відсутні корінні життєві плани, що відповідають сенсожиттєвим цілям особистості, які спрямовані на максимальну самореалізацію з користю для суспільства і себе самого, то це означає, що в житті людини немає стрижня – загальної життєвої мети¹.

Сукупність життєвих планів і програм особистості отримує своє подальше оформлення та систематизацію в межах стратегії життя. К. Абульханова-Славська розглядає стратегію життя як її інтегральну характеристику, як стратегію пошуку, обґрунтування і реалізації своєї особистості в житті шляхом співвідношення життєвих вимог з особистісною активністю, її цінностями і способом самоствердження, як принципову, таку, що реалізовується в різних життєвих умовах, обставинах здатність особистості до з'єднання своєї індивідуальності з умовами життя, до її відтворення і розвитку².

У системі життєвого орієнтування життєві стратегії особистості, мають три основні ознаки. Перша ознака – вибір основного напрямку, способу життя, визначення головних цілей, етапів їх досягнення і су-підрядність цих етапів. Стратегія виникає спочатку як задум, ідеальний план, а потім вимагає реалізації на практиці. Друга ознака – це вирішення протиріч життя, досягнення своїх життєвих цілей і планів. Третя ознака – творчість, створення системи цінностей та життєвих установок. У цьому сенсі стратегія є деяким універсальним законом, індивідуальним надбанням, відкриттям³.

У літературі під стратегією життя розуміється такий спосіб буття, систему цінностей і цілей, реалізація яких, згідно з уявленням людини, дозволяє зробити її життя найбільш ефективним, головною метою якого є пошук і здійснення свого унікального сенсу⁴. При цьому особлива

¹ Мартынюк И. О. Жизненные цели личности: понятие, структура, механизмы формирования / И. О. Мартынюк. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 76–78.

² Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М.: Мысль, 1991. – С. 244–245.

³ Там само. – С. 8.

⁴ Див.: Васильева О. С. Изучение основных характеристик жизненной стратегии человека / О. С. Васильева, Е. А. Демченко // Вопросы психологии. – 2001. – № 2. – С. 74–85.

увага приділяється розгляду стратегії творчості як способу буття, за якого людина свідомо чи неусвідомлено посідає позицію активного творця свого життя, спираючись на такі цінності, як любов, краса, добро, розвиток, тобто здійснюючи вибір на користь душевного і духовного здоров'я¹.

Виходячи з подвійності соціального світу, Т. Резнік та Ю. Резнік пропонують розглядати стратегії життя як такі символічно опосередковані ідеальні утворення, що виходять у своїй дії за межі свідомості, як орієнтири і пріоритети людини, що реалізуються в її поведінці. Ідеальність стратегії виявляється, з одного боку, суб'єктивно, як щось, що містить унікальні і неповторні, ситуативно виникаючі і надситуативні особистісні сенси і цілі, з іншої – об'єктивно як щось, що включає культурно обумовлені зразки, стандарти, норми і цінності, які засвоєні людиною в процесі соціалізації. Якщо об'єктивна ідеальність локалізується в культурі, то суб'єктивна пронизує індивідуальну свідомість і поведінку людей, їх минулий досвід і цілі як передбачення майбутнього².

Свідоме ставлення до процесу життєтворення обумовлює необхідність розробки особистістю певної життєвої стратегії, яка являє собою модель життя. Ця модель передбачає, насамперед, вибір вирішального для особистості напряму, способу життя, визначення головних життєвих цілей і етапів їх досягнення, а крім того, розв'язання протиріч існування, які виникають в процесі здійснення ідеального плану життя, досягнення особистістю своїх цілей і реалізації планів. Наявність життєвої стратегії і намагання дотримуватись її дозволяє набути досвіду життєтворчості, який полягає не тільки в тому, що особистість навчається орієнтуватись у своєму внутрішньому світі, виявляє труднощі, які повинна подолати на шляху здійснення життєвих планів, з'ясовує свої ресурси, нові бажання і можливі цілі, але також і в тому, що вона починає усвідомлювати, що життєві плани потрібно весь час змінювати, пристосовуючи їх до нових обставин, які з'являються або виявляються в процесі життєтворення і життєдіяльності. Все це сприяє підвищенню творчого потенціалу особистості, ставить пе-

¹ Там само. – С. 78.

² Резнік Т. Е. Жизненные стратегии личности / Т. Е. Резнік, Ю. М. Резнік // Социологические исследования. – 1995. – № 12. – С. 101.

ред нею нові питання і проблеми, які б в іншому випадку не з'явилися¹.

У літературі пропонується аналізувати уявлення сучасної особистості про власне майбутнє за допомогою поняття «екзистенційний проєкт». Особливості сучасного світу, зокрема, фрагментарність сприйняття світу, втрата традиції як потужного регулятора поведінки, швидкість суспільних змін, на думку О. Кочубейник, мають наслідком увиразнення значущості «проєктування себе» й зростання ролі суб'єктності. Іншими словами, людина позбавлена можливості скористатися заздалегідь заданими схемами ідентичності, аксіологічними орієнтирами, правилами «однозначного зчитування» соціальної інформації. Заздалегідь задана схема відсутня, натомість пропонується лише її проєкт. Екзистенційний проєкт тлумачиться як спосіб організації життєвого простору, в якому соціальні можливості переживаються як схематичні визначення індивідуального майбутнього. При цьому підкреслюється ірраціональність екзистенційного проєкту, що увиразнюється насамперед через незастосовність критеріїв доцільності. Зокрема, його доцільність не може бути оцінена через звичні для раціоналізму виміри помилковості-хибності, а основою його визнання є суб'єктивна достовірність².

Наступною складовою структури життєтворчості особистості є усвідомлення нею співвідношення проєкції власного майбутнього з суспільним ідеалом і культурою та формування на цій основі самосвідомості особистості. Зріла, сформована самосвідомість має велике значення для процесу життєтворчості особистості. Як зазначає Ж. Мельник, психологічна сутність самосвідомості полягає у тому, що в ставленні особистості до себе закладена здатність її самовдосконалення. Пізнання своїх особливостей допомагає людині змінювати себе, корегувати свої дії, долати негативне. Самосвідомість забезпечує встановлення рівноваги між зовнішніми впливами та внутрішнім станом суб'єкта, визначає формування свідомої поведінки людини. З одного боку, вона виступає як результат розвитку особистості, з другого – як

¹ Підласа І. А. Психологічний аналіз категорії життєвого шляху особистості: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / І. А. Підласа. – К., 2005. – С. 16.

² Кочубейник О. М. Екзистенційний проєкт як можливість становлення особистості / О. М. Кочубейник [Електронний документ] // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – 2008. – №19. – Режим доступу до журн.: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nsspp/2008_19/Kochubeinik.htm

регулятор цього процесу. Отже, самосвідомість поєднує пізнання та переживання. В цьому проявляється цілісність, єдність людського Я. Щоб кожна людина відкрила себе як неповторну індивідуальність, усвідомила свою позицію в соціальному оточенні, де вона живе, потрібно пізнати себе. Психологічне значення самосвідомості полягає в тому, що кожна людина не лише пізнає, але і творить сама себе, утверджує свою самоцінність, право на саморозвиток, самовиховання, самоосвіту. Через самопізнання відбувається розвиток особистості¹.

Самосвідомість являє собою особливу форму свідомості, що зорієнтована на внутрішній світ людини. За І. Коном, сутність самосвідомості полягає не в переліку окремих властивостей, а в розумінні себе як цілісності, у визначенні власної ідентичності. Самосвідомість (образ Я) – не сума приватних характеристик, а цілісний образ, єдина, хоча і не позбавлена внутрішніх протиріч, установка по відношенню до самого собі, що включає пізнавальний, понятійний, емоційно-афектний і оцінно-вольовий елементи. Це усвідомлення себе стійкою, більш менш визначеною одиницею, яка зберігається незалежно від змінних ситуацій (свідомість своєї ідентичності) що, у свою чергу, передбачає фактичну єдність, спадкоємність і послідовність установок і ціннісних орієнтацій, усвідомлюваних як особистісні інтереси і схильності, сукупність яких утворює деякий, хоч би вельми розпливчатий, світогляд, в світлі якого розглядається власне Я і навколишній світ. Нарешті, необхідним елементом Я є певна самооцінка і самоповага².

Дослідники розглядають самосвідомість як складне синтетичне утворення, включаючи до його компонентів свідомість Я, свідомість тотожності або самоість, усвідомлення своїх психічних властивостей і самооцінки, соціально-моральну самооцінку. Усі компоненти самосвідомості перебувають у генетичному й функціональному зв'язку, утворюючи цілісну структуру, специфіка якої, за В. Мерлином, визначається загальною спрямованістю особистості. Від спрямованості залежить, які саме відчуття й образи власного тіла, переживання й спонукання здобувають найбільшу значимість для особистості, стаючи тими розпізнавальними ознаками, по яких вона робить висновок про свою тотож-

¹ Мельник Ж. В. Уявлення про структуру самосвідомості особистості у сучасній психології / Ж. В. Мельник // Проблеми сучасної психології. – 2009. – №6. – Ч.2. – С. 67.

² Кон И. С. Социологическая психология / И. С. Кон. – М., Воронеж, 1999. – С. 93

ність. Спрямованість установлює, яка саме активна діяльність має найбільшу значимість для людини й, тим самим, стає знаками, виходячи з яких людина дізнається про активність свого «Я». Спрямованість особистості визначає, на які свої властивості людина звертає увагу й усвідомлює найбільше чітко. Також спрямованості особистості обумовлює вибір людиною моральних норм і критеріїв. Таким чином, спрямованість виступає як загальний фактор самосвідомості в цілому¹.

Центральне місце в структурі самосвідомості надається образу Я (Я-концепції) як організуючій, інтегруючій й регулюючій інстанції особистості. Я-Концепція є загальною структурою самосвідомості й складається з підструктур – відносно стійких Я-Образів: образ тіла (тілесне Я), наявне або теперішнє Я, динамічне Я, фактичне Я, майбутнє або ймовірне Я, ідеалізоване Я, уявне Я. Крім того виділяється фальшиве Я, у яке може перетворитися кожна з підструктур Я-Концепції, хоча найчастіше спотворюється наявне або актуальне Я. Крім стійких Я-Образів, що сформувалися у ході онтогенезу, у структуру самосвідомості входять ситуативні (оперативні, динамічні) Я-Образи, які виражають активність особистості, її самосвідомості в різних ситуаціях².

Бернс Р. трактує Я-концепцію як сукупність установок, що спрямовані на самого себе, та виділяє у її структурі три головних компоненти:

- когнітивний (образ Я) – уявлення індивіда про себе;
- емоційно-оціночний (самооцінка) – афективна оцінка цього уявлення, яка може мати різну інтенсивність, оскільки конкретні риси образу Я можуть викликати більш менш сильні емоції, пов'язані з їх прийняттям або засудженням;
- поведінковий – потенційна поведінкова реакція, тобто ті конкретні дії, які можуть бути викликані образом Я і самооцінкою³.

Інші дослідники розглядають Я-концепцію як центральну ланку самосвідомості людини та важливий чинник організації психіки взагалі. Я-концепція причетна до регуляції форм активності особистості

¹ Див.: Мерлин В. С. Структура личности: характер, способности, самосознание / В. С. Мерлин. – Пермь: ПГПИ, 1990. – 107 с.

² Налчаджян А. А. Социально-психологическая адаптация личности: (Формы, механизмы и стратегии) / А. А. Налчаджян. – Ереван: Изд-во АН АрмССР, 1988. – 262 с.

³ Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс. – М.: Прогресс, 1986. – С. 30–31.

(поведінка, вчинкові дії тощо), а також є джерелом її соціальних очікувань, визначає готовність чи неготовність до продуктивної діяльності, діалогічного чи монологічного спілкування тощо. Як система уявлень людини про себе, вона утримує усвідомлення нею: а) когнітивних властивостей, котрі організуються в Я-образі; б) емоційно-ціннісних самоставлень, які виявляються у самооцінці; в) вчинково-креативних дій, що характеризуються проявами перших двох компонентів; г) суб'єктивно сприйнятих соціальних чинників, що впливають на її афективний стан¹.

Отже, самосвідомість особистості являє собою системну цілісність, що має складну багаторівневу структуру, головними компонентами якої є самопізнання, самооцінка та саморегуляція поведінки індивіда. Самосвідомість формується в процесі соціалізації індивіда через механізм інтеріоризації соціальних норм, цінностей, ідеалів, що складають зміст культури певного суспільства. В результаті цього процесу зовнішні по відношенню до особистості елементи культури стають внутрішніми імперативами індивідуальної свідомості та регуляторами людської діяльності.

В контексті проблеми життєтворчості особистості постає актуальне питання, яким чином суспільний ідеал та інші культурні елементи співвідносяться з індивідуальними життєвими проектами та як це відношення усвідомлюється особистістю. М. Максюта, аналізуючи взаємозв'язок між культурою та життєтворчістю людини, розглядає культуру як уречевлену і живу творчість, хоча певною мірою вона містить і різновиди нетворчої активності. Однак, саме органічна взаємодія форм творчості є підставою її історичного становлення і розвитку. Ступінь, інтенсивність цієї взаємодії, збіг у самотворчості людини визначаються соціальними умовами і цілями: як, в ім'я чого живе людина, в чому вбачає сенс свого життя, забезпечена її життєдіяльність вільними умовами вияву чи, навпаки, детермінується жорсткою неодмінністю, не позбавленою матеріальних і духовних обмежень, відчаю, байдужості. Витоки культури – у творчій, стверджувальній позиції. Водночас, культура є основою становлення і функціонування механізмів творчої діяльності, яка відроджується в своєму гуманістично спрямованому статусі культурою, коли остання дедалі масштабніше, змістовніше ви-

¹ Гуменюк О. Структурно-функціональне взаємодоповнення складових Я-концепції людини / О. Гуменюк // Соціальна психологія. – 2005. – № 5. – С.67.

являється у розвитку людського існування: культура має своєю передумовою збагачення змісту людського початку – у розмаїтті засобів, предметів, форм діяльності, у знанні, пізнанні, мисленні, духовності¹.

На думку С. Кострюкова, культура одночасно є і умовою, основою людської діяльності, і полем, де вона реалізується, і її результатом. Культура є результатом, показником розвитку і практичної реалізації можливостей людини. В ній кристалізуються сутність предмета, логіка його існування, сама ідея предмета, виражається єство людини, сенс її буття і значення. Як уособлення людських смислів культура акумулює в собі, передусім, ідеальне, смисложиттєве. Культура кристалізує не стільки зміст предмета, скільки його функціональне призначення. Це означає, що в культурі опредметнюються, насамперед, способи людської діяльності. Вони «оживають» тоді, коли людська діяльність залучає предмет культури в своє поле, розкриваючи його ідеальний смисл, призначення. Ось чому культура за своєю сутністю виявляє власну здатність (функцію, роль) бути своєрідною «соціальною спадковістю» суспільства, виступати універсальним механізмом у складному взаємодіючому середовищі сутнісних сил людини родового та індивідуального рівнів. Культура є своєрідним передавачем втіленої в її формоутвореннях людської сутності².

У літературі зазначається, що для особистості, яка орієнтується в смислових і діяльних відношеннях до власного життя, загальнолюдська культура виявляється не кунсткамерою цінностей колишніх поколінь і не зведенням законів, норм, готових істин, а невичерпним резервуаром прецедентів (людських доль), створених конкретними історичними особами. Їх переосмислення, рефлексія і є механізмом творіння досвіду власного життя і її культурного, духовного сенсу³.

З позицій суб'єктно-діяльнісного підходу культура розглядається як «згорнута» і «упакована» у культурних предметах і мові внутрішня

¹ Максюта М. Є. Стратегія самобуттійності в умовах техногенної цивілізації / М. Є. Максюта [Електронний журнал] // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури. – 2008. – № 73. – Режим доступу до журн.: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_73/Maxuta.pdf

² Кострюков С. В. Культура як матриця виховання особистості / С. В. Кострюков // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності. Збірник наукових праць – К.: Видавничий центр КНЛУ. – 2009. — випуск 23. – С. 391–392.

³ Степанов С. Ю. Рефлексивная практика творческого развития человека и организаций / С. Ю. Степанов. – М.: Наука, 2000. – С. 110.

структура людської діяльності. Сенси, цілі і знаряддя діяльності черпаються в процесі психічного розвитку суб'єкта з культури. Тому проблема суб'єкта повинна розглядатися як проблема психічного розвитку людини в лоні культури, проблема психологічних механізмів і закономірностей вrostання людини в культуру і вирощення культури на внутрішньому світі людини. Відлучення людини від культури фатальним чином перешкоджає формуванню в ній суб'єкта діяльності¹.

Розглядаючи життя людини як буття у культурі, І. Доннікова визначає культуру в контексті синергетичного підходу як духовно-практичний спосіб саморганізації людського життя, спрямований на осмислення (розуміння), збереження та розвиток людини й суспільства і виражений в результатах діяльності. Іманентний зв'язок культури з людиною зумовлений відкритою й суперечливою людською сутністю, котра потребує культури як фундаментального негентропійного чинника. Культура є надбіологічним феноменом, пов'язаним з функціонуванням свідомості та визначаючим параметри розвитку соціального буття через становлення індивідуальності. Культура надає спрямування людській реактивності, регулюючи інформаційний обмін між людиною й довкіллям. Активізуючи мисленнєві процеси, культура ініціює розвиток засад соціальності – свідомості та діяльності і продовжує, тим самим, процеси природньої самоорганізації. Вона здійснює генерацію сенсового змісту соціального буття через індивідуальний розвиток і сприяє творчій реалізації людини в межах соціуму².

Отже, культура виступає важливим чинником розвитку життєтворчості особистості, значення якого полягає у трансляції смислів та цінностей, що допомагають особистості визначити своє місце у світі та цілі свої діяльності, у визначенні засобів їх досягнення, у стимулюванні творчої активності індивіда, спрямованої на самореалізацію. Одними із головних елементів культури, завдяки якому відбувається її вплив на формування самосвідомості особистості, є ідеали. Їх формування і реалізація пов'язується із загальними закономірностями цілепокладання в свідомості. Крім логічних прийомів – аналізу, синтезу, абстрагування, ідеалізації – велику роль у формуванні ідеалів відігра-

¹ Карпинский К. В. Человек как субъект жизни / К. В. Карпинский. – Гродно: ГрГУ, 2002. – С. 64.

² Доннікова І. А. Особистісний сенс соціального буття культури : Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / І. А. Доннікова. – Одеса, 1999. – 16 с.

ють оцінювання, творча фантазія, соціальні, моральні та естетичні емоції. Все це, а насамперед духовність як поклик, є основою формування ідеалу, тобто наповнення його певним, відповідним сутності особистості смыслом, і водночас визначення його цінності.

При цьому ідеал являє собою єдність суб'єктивного та об'єктивного моментів. Об'єктивність ідеалу полягає в тому, що, він, по-перше, виникає як об'єктивна необхідність у поступальному розвитку суспільства; по-друге, відбиває об'єктивні потреби суб'єкта; по-третє, виражає об'єктивно існуючі суспільні відношення; по-четверте, може виявляти об'єктивні тенденції суспільного розвитку. Проте всі означені характеристики тільки тоді набувають активації, коли вони осмислені. А основою смыслу виступає суб'єктивність. Саме вона детермінує всі сфери не лише соціокультурного, але й виробничо-економічного буття. Отже, суб'єктивний момент ідеалу полягає в тому, що він, ідеальний за формою, є результатом творчих зусиль людини, містить у собі не те, що є в об'єктивній дійсності, а те, що потрібно суб'єктові, те, що має бути¹.

У літературі звертається увага на культурні зразки життєвого шляху особистості. Такий культурний еталон життєвого шляху є ідеальним образом або прообразом життєдіяльності особистості. Ідеальність культурного еталону життєвого шляху не означає, що він – приналежність індивідуальної або колективної свідомості; він може бути матеріалізований в «тілі» культури і існувати в упредметненій або персоніфікованій формі. Ідеальність культурного еталону життєвого шляху означає, що він є досконалим способом здійснення певної смыслової необхідності особистості. Культурні еталони життєвого шляху є культурною формою фіксації, зберігання, поширення і збагачення сенсів людського життя².

Ідеал розглядається в контексті духовної культури як засіб зведення воєдино людського досвіду, його співвідношення з чуттєво-предметними передумовами буття. Він є осереддям духу, змістом якого є весь світ, зібраний в діяльності кожного окремого індивіда, завдя-

¹ Смалъ І. І. Суб'єктивна цінність ідеальних смыслів (темпоральний вимір) / І. І. Смалъ [Електронний журнал] // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури. – 2006. – № 56. – Режим доступу до журн.: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_56/Smal.htm

² Карпинский К. В. Человек как субъект жизни / К. В. Карпинский. – Гродно: ГрГУ, 2002. – С. 199–200.

ки його суспільній природі. Ідеал – породження суспільства, а не окремої людини, і в той же час він характеризує діяльність особистості, є критерієм її зрілості, вказує на розвиненість її суспільної природи. Ідеал виражає специфічну форму людської діяльності, зміст якого не в тому щоб «зупинити» цю діяльність на «досконалій» стадії її розвитку, а щоб зробити її цілісною, звести воедино, направити на досягнення конкретної суспільно значущої мети. Суспільний ідеал, таким чином, є характеристикою людської діяльності, вимогою до неї орієнтуватися на суспільні наслідки власного діяння. Таким чином, ідеальною є індивідуальна діяльність, направлена на суспільне благо. Вона творить цілісність суспільства, а не руйнує її. Це форма духовної культури людини, його прагнення свідомо, з врахуванням інтересів інших, будувати свій життєвий проект¹.

Формування самосвідомості особистості стає **основою становлення таких елементів структури життєтворчості, як світогляд і система ціннісних орієнтацій.**

За Д. Леонт'євим, родовим поняттям по відношенню до поняття світогляду, через який можна підійти до його визначення, є поняття картини світу або образу світу. Це індивідуальна система уявлень, що є у кожної людини, про те, як влаштований світ в різних його деталях. Світогляд – це центральна частина, компонент картини світу. У картину світу входять різні знання і уявлення, як загальні, так і конкретні. Власне до світогляду відносяться лише генералізації – узагальнені думки або уявлення про будь-який клас об'єктів. Генералізації можна розглядати як одиницю аналізу світогляду і одночасно як критерій відмінності світоглядних думок. Таким чином, робить висновок Д. Леонт'єв, світогляд можна визначити як ядро індивідуального образу світу, що містить структуровані уявлення про загальні закономірності, яким підкоряється світ, суспільство і людина, а також про характеристики ідеального, досконалого світу, суспільства і людини².

¹ Загрийчук І. Д. Проблема ідеала в духовній культурі / І. Д. Загрийчук [Електронний документ] // Філософські дослідження. Збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Вип. № 9. – Луганськ, 2008. – С. 200–202.

² Леонт'єв Д. Мироззрення как миф и мироззрение как деятельность / Д. Леонт'єв // Менталитет и коммуникативная среда в транзитивном обществе / [под ред. В.И. Кабрина и О.И. Муравьевой]. – Томск: Томский государственный университет, 2004. – С. 11–12.

Дослідники розглядають світогляд у якості духовного ядра особистості та способу самовизначення людини у світі. Світогляд визначає горизонт бачення людиною світу, формує його позицію до всіх життєво важливих моментів його буття. До того ж позицію не тільки теоретичну, але й практичну, яка визначає не тільки цілі, ідеали і сенс життєдіяльності індивіда, але й засоби їх реалізації, а також сам спосіб соціальної активності. Для відбиття мінливості, рухливості, змінюваності світогляду особи в даний момент Л. Кривега застосовує поняття «світоглядна орієнтація». Світоглядна орієнтація особи являє собою смислову конструкцію, обумовлену як дією об'єктивних факторів, так і самобудуванням особи, конструюванням або вибором нею з запропонованих суспільством власного образу і образу світу, соціальної ролі, цінностей та ідеалів¹.

При цьому світоглядна орієнтація особистості інтерпретується як форма її соціокультурного самовизначення, що може здійснюватися або з переважанням соціального аспекту, або як самовизначення в культурі. В першому випадку домінує орієнтація на діяльнісну самореалізацію, що супроводжується прагненням до продукування ідеалів та цінностей, коли суб'єкт здійснює своєрідну експансію в світ, нав'язуючи йому свої власні стандарти, а в другому – відбувається орієнтація на життєтворчість, розвиток органічної системи міжособистісного спілкування, створення життєдайного середовища суб'єктивації людини, для якої характерне бачення світу як самоцінного феномена, як своєрідного співрозмовника

На вибір світоглядних орієнтацій особистості, зазначає А. Бойко, впливають масштабні соціальні процеси, що віддзеркалюються в змісті і механізмах соціалізації; сила соціальних норм, звичаїв, мікросоціальних (регіональних, локальних) установок; діяльність соціальних лідерів, сильних особистостей, що досягли соціального успіху; пропаганда й агітація в засобах масової інформації; індивідуальний досвід людини, її життєва стратегія, конкретна ситуація, що передує світоглядному вибору. В цілому формування світоглядних орієнтацій особистості є безперервним процесом в контексті систематичної зміни об'єктивних умов її життєдіяльності й освоєння нею нових соціальних ролей. При

¹ Див.: Кривега Л. Д. Світоглядні орієнтації особи в умовах трансформації суспільства: Автореф. дис... д-ра філос. наук: 09.00.03 / Л. Д. Кривега. – Харків, 1999. – 30 с.

цьому світоглядні орієнтації особистості можуть існувати як у формі її соціальної адаптації, так і у вигляді інтеріоризованих нею установок. Якщо в першому випадку світоглядні орієнтації детермінують індивідуальну поведінку на досягнення соціального успіху, то в другому – світоглядні установки виражають сутнісні характеристики духовного світу людини, її реальну соціальну позицію¹.

Одним із центральних компонентів, що лежить в основі світогляду особистості, є її ціннісні орієнтації. На думку І. Мартинюка, ціннісні орієнтації є порівняно стійкими відношеннями людини до сукупності матеріальних, соціальних і духовних благ і ідеалів, що виступають як предмети, цілі і засоби для задоволення потреб життєдіяльності індивіда. Ціннісні орієнтації є показником рівня розвитку особистості, її свідомості і психології, в них узагальнені знання і життєвий досвід, накопичені особистістю в процесі соціалізації².

Ціннісні орієнтації – це суб'єктивне сприйняття особистістю соціальних цінностей, установку суб'єкта на вибір тих або інших цілей – цінностей суспільства як цілей власної життєдіяльності, що виражає спрямованість діяльності. Структура ціннісних орієнтацій містить три компоненти: 1) пізнавальний, де соціальний досвід особистості, виражається в знаннях; 2) емоційний, який характеризує міру залучення особистості, тобто міру емоційної інтеріоризації суб'єктом загальнозначущих цінностей, їх особистісний сенс; 3) поведінковий, який містить певні плани дій в конкретних ситуаціях, що відповідають загальній спрямованості особистості³.

Ціннісні орієнтації особистості, на думку Н. Юхименка, це елементи її внутрішньої (диспозиційної) структури, сформовані та закріплені життєвим досвідом індивіда в процесі соціалізації та адаптації, що відділяють значиме (істотне для даної людини) від незначимого, (неістотного) через (не)сприйняття особистістю певних цінностей, що усвідомлюються в якості рамки (горизонту) можливих значень і основополо-

¹ Див.: Бойко А. І. Світоглядні орієнтації пострадянської людини (соціально-філософський аналіз): Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / А. І. Бойко. – Одеса, 2002. – 19 с.

² Мартинюк И. О. Жизненные цели личности: понятие, структура, механизмы формирования / И. О. Мартинюк. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 18.

³ Зеленкова И. Л. Проблема смысла жизни: Опыт историко-этического исследования / И. Л. Зеленкова. – Минск: Издательство «Университетское», 1988. – С. 101.

жних цілей життя, а також ті, що визначають прийнятні засоби їх реалізації¹.

Ціннісні орієнтації утворюють багатовимірну ієрархічну систему, що може розглядатися як підсистема світогляду особистості. Так, В. Ядов об'єднує ціннісні орієнтації, установки, атитюди у понятті «диспозиції», тобто «схильності», які утворюють цілісну систему, що має ієрархічну організацію. На нижчому рівні системи диспозицій розташовуються елементарні фіксовані установки, що носять неусвідомлюваний характер і пов'язані із задоволенням вітальних потреб. Другий рівень складають соціально фіксовані установки, або атитюди, що формуються на основі потреби людини у включенні в конкретне соціальне середовище. Третій рівень системи диспозицій – базові соціальні установки – відповідає за регуляцію загальної спрямованості інтересів особистості в тих або інших конкретних сферах соціальної активності людини. Вищий рівень диспозицій особистості є системою її ціннісних орієнтації, що відповідають вищим соціальним потребам, які обумовлюють відношення людини до життєвих цілей і засобів їх задоволення².

Ціннісні орієнтації тісно пов'язані з особистісними смислами, причому цей зв'язок має взаємний характер. Заслуговує на увагу думка, що всі інтеріоризовані цінності і ціннісні орієнтації організовані в структурі свідомості особистості у вигляді ієрархічної піраміди, на вершині якої знаходиться смисложиттєва орієнтація суб'єкта, що утворює стратегічний напрям, стрижень всієї конструкції та додає (в разі адекватної проекції в практику) цілісність його життєдіяльності³. При цьому звертається увага на те, що смисл є пограничним утворенням, в якому сходиться ідеальне і реальне, життєві цінності і можливості їх реалізації. Таким чином, смисл як цілісна сукупність життєвих відносин є свого роду продуктом ціннісної системи особистості⁴.

¹ Юхименко Н.Ф. Гуманістичні параметри самореалізації особистості: потреби, інтереси, цінності: Автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.03 / Н. Ф. Юхименко. – К., 2003. – С. 10.

² Див.: Саморегуляція и прогнозирование социального поведения личности / [Под. ред. В. А. Ядова]. – Ленинград: Наука, 1979. – 264 с.

³ Зеленкова И. Л. Проблема смысла жизни: Опыт историко-этического исследования / И. Л. Зеленкова. – Минск: Издательство «Университетское», 1988. – С. 101.

⁴ Василюк Ф. Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций) / Ф. Е. Василюк. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – С. 22.

У літературі цілком обґрунтовано зв'язують особистісні цінності і сенси через поняття «переконання», яке є інтегруючим елементом механізму регуляції активності людини та представляє усвідомлені цінності, що суб'єктивно готові до реалізації шляхом їх використання в соціально-орієнтовній діяльності. Переконанню властиві одночасно і спонукальна, і когнітивна функції. Переконання, виступаючи в якості еталону, оцінює конкуруючі мотиви з точки зору їх відповідності змісту тієї цінності, яку воно покликане реалізувати, і вибирає відповідний спосіб її практичної реалізації. Воно носить подвійний характер: прийняті особистістю соціальні цінності «запускають» його, а будучи актуалізованим, вже само переконання вносить особистісний сенс, пристрасність в реалізацію засвоєної суспільної цінності, бере участь в актах вибору мотиву, мети, вчинку. При цьому чим вище в суб'єктивній ієрархії знаходиться переконання, відповідне тій або іншій цінності, тим більше глибокий сенс додається його реалізації, а отже, і виділеному з його участю мотиву¹.

До числа найважливіших функцій системи ціннісних орієнтацій належить регуляція діяльності людини. На думку В. Алексеевої, ціннісні орієнтації являють собою таку форму включення суспільних цінностей в механізм діяльності і поведінки особистості, що передбачає індивідуальний вільний вибір, а система ціннісних орієнтацій – це основний канал засвоєння духовної культури суспільства, перетворення культурних цінностей в стимул-реакції і мотиви практичної поведінки людей².

Таким чином, ціннісні орієнтації є тим елементом структури життєтворчості особистості, який поєднує її самосвідомість, світогляд з активною творчою діяльністю. Саме діяльність має вирішальну роль у розвитку особистості, саме через діяльність людина самореалізується, самоактуалізується та творить себе і своє життя. Як відмічав С. Рубінштейн, «суб'єкт у своїх діяннях, в актах своєї творчої самодіяльності не тільки виявляється і проявляється; він у них твориться і визначається. Тому тим, що він робить, можна визначати те, чим він

¹ Див.: Залесский Г. Е. Психология мировоззрения и убеждений личности / Г. Е. Залесский. – М., 1994. — 142 с.

² Алексеева В. Г. Ценностные ориентации как фактор жизнедеятельности и развития личности/ В. Г. Алексеева // Психологический журнал – 1984. – Т. 5. – № 5. – С. 63.

є; напрямком його діяльності можна визначати і формувати його самого»¹.

Звідси, **діяльність (самотворчість) особистості** може розглядатися як один з головних елементів у структурі її життєтворчості. У загально філософському сенсі діяльність інтерпретується як певний тип відношення до дійсності. На думку Е. Юдіна, «діяльність є специфічно людською формою активного відношення до навколишнього світу, зміст якої складає доцільна зміна та перетворення цього світу на основі засвоєння і розвитку наявних форм культури»². При цьому, будь-яка діяльність є в той же час і процес або включає процеси, але не будь-який процес виступає як діяльність людини. Під діяльністю С. Рубінштейн розумів такий процес, за допомогою якого реалізується те або інше відношення людини до навколишнього його світу, – іншим людям, до завдань, які ставить перед ним життя³.

У літературі робиться наголос на такому аспекті проблеми діяльності як самодіяльність людини. Становлення особи є розвитком діяльної і, що важливіше, самодіяльної істоти. Самодіяльність, тобто активність, направлена на здійснення власної діяльності, є маніфестацією суб'єктності людини. Самодіяльність – це той переломний пункт розвитку особи, де вперше виникає питання про освоєння людиною всього універсуму діяльності, у всіх його планах, щоб бути здібним до організації і управління своєю діяльністю, а значить – ставати справжнім суб'єктом власної життєдіяльності⁴.

Заслуговує на увагу позиція розуміння діяльності як мистецтва. При цьому розуміння діяльності як мистецтва приховано в особистості. Виходячи з загальної методологічної установки про те, що зовнішні впливи переломлюються крізь внутрішні умови, можна стверджувати, що нормативна діяльність завжди буде набувати індивідуально вира-

¹ Рубинштейн С. Л. Принцип творческой самодеятельности (К философским основам современной педагогики) / С. Л. Рубинштейн // Вопросы психологии. – 1986. – № 4. – С. 106.

² Юдин Э. Г. Системный подход и принцип деятельности: Методологические проблемы современной науки / Э. Г. Юдин. – М.: Наука, 1978. – С. 268.

³ Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание / С. Л. Рубинштейн. – М.: АН СССР, 1957. – С. 256–257.

⁴ Слободчиков В. И. Выявление и категориальный анализ нормативной структуры индивидуальной деятельности / В. И. Слободчиков // Вопросы психологии. – 2000. – №2. – С. 47.

женого характеру, який є наслідком вираження діяльності крізь особистісні якості. Але зв'язок діяльності та особистості є взаємним. У тому випадку, коли людина не може на цьому рівні розвитку реалізувати вимоги діяльності, відбувається розвиток самої діяльності та розвиток людини¹.

Поняття діяльності розкривається у взаємозв'язку з категорією «активність». Традиційно діяльність розуміють як специфічну людську форму активності. При цьому звертається увага на діалектичний характер співвідношення активності і діяльності: активність є «субстанцією» діяльності, а діяльність формою матеріалізації активності. Діяльність «обробляється» з активності, і тоді активність набуває форми діяльності, але можливий і зворотний рух, коли активність перетворить діяльність і стимулює її розвиток. Звідси, за К. Карпинським, діяльність – це осмислена, усвідомлена і опосередкована культурними знаряддями активність людини, спрямована на реалізацію її життєвих відносин до світу².

Різні види активності займають у складі діяльності неоднакове положення. На думку В. Петровського, активність в системній організації діяльності має потрійний статус:

- 1) активність – динамічна складова діяльності, з якої діяльність власне і виникає;
- 2) активність – динамічна сторона вже виниклої діяльності;
- 3) активність – момент розширеного відтворення діяльності і стрибка до якісно нових форм діяльності³.

У літературі пропонується розглядати активність як форму вираження потреб людини, вияву її соціально-психологічних властивостей, і як про характеристику особистості як суб'єкта життєдіяльності. Активно взаємодіючи із соціальним оточенням, індивід, зливається із соціумом і водночас виявляє свої здібності, зберігає своє «Я». Тобто у поведінці особистості активність виступає і як спосіб формування, перетворення індивіда, і як подолання зустрічних детермінант у процесі

¹ Шадриков В. Д. Психология деятельности и способностей человека / В. Д. Шадриков. – М.: Логос, 2006. – С. 6–7.

² Карпинский К. В. Человек как субъект жизни / К. В. Карпинский. – Гродно: ГрГУ, 2002. – С. 63.

³ Петровский В. А. Личность в психологии: парадигма субъектности / В. А. Петровский. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – С. 55–56.

його взаємодії із зовнішнім світом. Активність особистості – це її здатність нести в собі потенціал енергії, ініціювати зміни у процесі відносин з навколишнім світом¹.

Ми поділяємо підхід до розуміння людини як єдності трьох цілісних систем: біологічної, особистісної та соціальної. На кожному з названих рівнів організації людина проявляє себе як суб'єкт активності. Проте природа, джерела, сили і причини руху, способи відправлення активності людини на кожному рівні своєрідні і відображають об'єктивні закономірності біологічного, соціального і особового буття людини. Не дивлячись на внутрішньорівневі відмінності природи і детерміації активності, в реальному житті вона виступає як міжрівнева інтеграція біологічних, соціальних і особистісних властивостей людини. Взаємовідношення між цими видами активності улагоджені за принципом рівневої координації і субординації².

Заслуговує на увагу розуміння сутності життєтворчості як специфічного виду активності через призму окремої категорії – «життєтворча активність особистості». Вона трактується як сполучна ланка, через яку, за наявності рефлексії, здійснюється взаємозв'язок між процесами адаптації й творчості на рівні самореалізації (саморозвитку, самоактуалізації) як кінцевої мети адаптаційних процесів, з одного боку, та творчості як інтегральної характеристики життєвої активності – з іншого. Взагалі активність, на думку В. Ямницького, є однією з найважливіших загальних властивостей особистості, що проявляється в діяльності, у процесі взаємодії з оточуючим середовищем і виступає енергетичною мірою діяльності. Провідними типами активності в контексті дослідження життєтворчості виступають адаптивна, продуктивна (творча), пізнавальна й суб'єктна. Звідси життєтворчу активність він визначає як особливий, інтегральний вид активності особистості, що складає симультанну єдність її адаптивного, продуктивного, пізнавального та суб'єктного типів, і характеризується цілісністю виявлення на предметному, когнітивному, соціальному й духовному рівнях прояву. З таких позицій життєтворча активність розглядається як активність суб'єкта життєтворчості,

¹ Орбан-Лембрик Л. Соціальна поведінка як спосіб вияву активності особистості / Л. Орбан-Лембрик // Соціальна психологія. – 2004. – № 5. – С. 16.

² Карпинский К. В. Человек как субъект жизни / К. В. Карпинский. – Гродно: ГрГУ, 2002. – С. 38.

який свідомо реалізує цільовий або смисловий аспект цілісного буття відповідно до власного творчого задуму¹.

Життєтворчість являє собою особливий прояв активності особистості, що залежить від суб'єктної організації, від здатності до самодетермінації. Це і дозволяє визначити здатність до життєтворчості як духовну здатність особистості, найважливішою особливістю якої є високий рівень організації активності, яка у свою чергу походить від внутрішніх умов особистості, серед яких важливими є смислова сфера, система відношень, світоглядні установки. Рівень активності узгоджується зі ступенем свободи, якою володіє особистість, що виражається в мірі співвідношення самовизначення і визначення іншим. Умовою творчості є нагромадження особистістю потенційних можливостей, що реалізується в здатності до внутрішнього цілепокладання².

Центральним компонентом життєтворчої діяльності як процесу самореалізації особистості є самотворчість. В. Роменець, аналізуючи проблему самотворчості у контексті життєвого шляху особистості, наголошує, що коли смыслом життя стає максимальне розкриття своїх сутнісних сил, своєї істинної природи, життєвий і творчий шляхи поєднуються у творенні людиною самої себе³. Бути у сучасному світі означає виявляти особистісні самотворчі потенції, демонструвати особистісну поставу. Людина має проявляти себе як істота творча, а дійсність сучасного світу має розгортатися самотворчим здійсненням людських цілей, прагнень, ідеалів. Лише будучи здатною розбудовувати, стверджувати себе людина відзначається позитивними виявами; самореалізуючи себе як унікальну особистість вона максимально ефективно, оптимально життєдіє⁴.

¹ Ямницький В. М. Психологічні чинники розвитку життєтворчої активності особистості в дорослому віці: Автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Ямницький В. М. – К., 2005. – С. 10–11.

² Яновська Л. В. Динаміка здатності до життєтворчості особистості в дорослому віці: Автореф. дис... канд. психол. наук 19.00.07 / Л. В. Яновська. – Одеса, 2006. – С. 7.

³ Роменець В. Психологія творчості / В. Роменець. – К.: Либідь, 2001. – С. 83.

⁴ Максюта М. Є. Стратегія самобуттійності в умовах техногенної цивілізації / М. Є. Максюта [Електронний журнал] // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури. – 2008. – № 73. – Режим доступу до журн.: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_73/Maxuta.pdf

Життєтворчість доконечно не може не бути самотворчістю; вона передбачає задіювання усього потенціалу людини – знань, переконань, схильностей, почуттів, переживань, уподобань, волі, емоцій, мислення. Відповідно за ритмом, спрямованістю, масштабом самотворчості розгортаються всі життєві наміри, плани, діяльність. Показником адекватності життєдіяльності людини при цьому буде міра її самотворчого оприявнення, її підготовленість до життя, а не відповідність зовнішнім нормам і зразкам; уміння не втрачати свого єства, життєтворчого зманіфестування своєї природи, оберігати свою цілісність і цінність, у кожному життєвияві відповідально «делегувати» свою неповторність, відповідно облаштовуючи своє життя. При цьому у статусі критеріальних, «первинних» є увиразнені інтелектуально-духовною працею особистісні якості, за вимірами яких і здійснюється це облаштування¹.

Основою самотворчості особистості виступає її творчий потенціал. У загальному вигляді він трактується як ресурс творчих можливостей людини, як здатність конкретної особи здійснювати творчі дії, творчу діяльність в цілому. Складність цього феномену полягає в тому, що творчий потенціал є системою, яка прихована від зовнішнього спостереження. Навіть сам носій творчого потенціалу мало, або зовсім нічого, почасти не знає про свої творчі можливості. Про них можна доказово говорити лише на основі здійсненої конкретною людиною діяльності. Звідси, реальною, а не уявною, прогнозованою цінністю творчий потенціал стає тільки реалізуючись у творчих продуктах².

У процесі продуктивної діяльності творчий потенціал реалізується й нагромаджується у творчій активності особистості. Відповідно, творчий потенціал і творча активність особистості виступають у цьому феноменологічному ряді в парі, доповнюючи одне одного. Творча активність визначається мірою залучення особистості до перетворювально-творчої діяльності на основі творчого потенціалу. Вона є умовою вияв-

¹ Максюта М. Є. Онтологія самобуттійності життя людини / М. Є. Максюта [Електронний журнал] // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури. – 2008. – № 70. – Режим доступу до журн.: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_70/Maxuta.pdf

² Моляко В. Творчий потенціал людини як психологічна проблема / В. Моляко // Психологія і суспільство. – 2007. – №4. – С. 7.

лення і розвитку творчого потенціалу особи та механізмом реалізації її творчих здібностей¹.

Творчий потенціал – це психоенергетична напруга, що виникає між устремліннями, можливостями та реальним життям людини. Він реалізується у рефлексивно-творчому зусиллі, тобто в зусиллі, спрямованому на досягнення раніше недосяжного, на реалізацію того, що до даного моменту не було реалізоване, на устремління за межі самого себе. За допомогою творчого зусилля людина може здобути у своєму житті те, що їй не було дано від природи або в процесі виховання та освіти².

Важливим аспектом самотворчості особистості є її самореалізація. Л. Коростильова трактує самореалізацію як здійснення можливостей розвитку Я за допомогою власних зусиль, спільної діяльності, співтворчості з іншими людьми (близьким і далеким оточенням), соціумом і світом в цілому. Вона передбачає збалансований та гармонічний розвиток різноманітних аспектів особистості шляхом прикладання адекватних зусиль, що спрямовані на розкриття генетичних, індивідних та особистісних потенціалів. У загальному вигляді самореалізація як процес реалізації – це здійснення самого себе в житті та повсякденній діяльності, пошук та ствердження свого особливого шляху в цьому світі, своїх цінностей і сенсу свого існування у кожний даний момент часу. Самореалізація досягається тільки тоді, коли людина має сильний спонукальний мотив особистісного росту³.

Самореалізація особистості – це діяльний принцип її становлення, в процесі якого відбувається перехід від переважно зовнішньоорієнтованого до переважно внутрішньодетермінованого у своїй життєдіяльності індивіда, який цю життєдіяльність вибудовує в контексті власного особистісного розвитку і надає цьому процесу статусу смисложиттєвої цілі. Основними засадами самореалізації є індивідуальність та смисложиттєві орієнтири. Індивідуальність особистості є субстанцій-

¹ Овсянецька Л. Творчий потенціал людини: соціально-психологічна парадигма / Л. Овсянецька // Соціальна психологія. – 2004. – № 2. – С. 143–144.

² Степанов С. Ю. Рефлексивная практика творческого развития человека и организаций / С. Ю. Степанов – М.: Наука, 2000. – С. 153.

³ Коростылева Л. А. Психология самореализации личности: затруднения в профессиональной сфере / Л. А. Коростылева. – СПб, 2005. – С. 52.

ним принципом вказаного процесу, а сенс життя представляє світоглядні основи особистості¹. Самореалізація особистості розкривається через співставлення її з поняттям самоактуалізації як всебічної актуалізації внутрішньобуттєвого потенціалу людини у тій або іншій сфері соціальної діяльності в інтересах себе, навколишнього середовища і суспільства².

У літературі має місце спроба визначити терміном «самореалізація» когнітивні процеси, а саме, рефлексивні акти, які здійснюються в контексті процесу самоактуалізації і призводять до коректування уявлення суб'єкту про себе, про світ і зміни в «життєвому плані». Процес самореалізації, на його думку, це побудова, коректування, перебудова «Я концепції», включаючи «Я ідеальне», картини світу і життєвого плану, усвідомлення результатів минулої діяльності, тобто формування концепції минулого. Самореалізація особистості – це також і джерело, яке спонукає до пошуку Смислу Життя і є фактором духовного росту. Тобто, самореалізація – це оптимальний і цілісний спосіб самоздійснення особистості. Звідси, самоактуалізація і самореалізація є нерозривними сторонами одного процесу, процесу розвитку і росту, результатом якого є людина, яка максимально розкрилася і використала свій людський потенціал, тобто особистість, яка самоактуалізувалася. І самоактуалізація і самореалізація – це праця, ціллю якої є досягнення досконалості в тому, що людина призвана робити³.

Відомо, що поняття самоактуалізації є центральним в творчості А. Маслоу, який, хоча й не дав його чіткого визначення, розумів під самоактуалізацією процес виявлення внутрішньої природи людини (самості), реалізацію можливостей, здібностей, цінностей, повноцінний розвиток та саморозвиток, самопізнання, самовдосконален-

¹ Юхименко Н.Ф. Гуманістичні параметри самореалізації особистості: потреби, інтереси, цінності: Автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.03 / Н. Ф. Юхименко. – К., 2003. – С. 6.

² Герасимець Н. В. Роль самореалізації в процесі формування особистості / Н. В. Герасимець [Електронний журнал] // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури. – 2008. – № 67. – Режим доступу до журн.: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_67/Herasymec.pdf.

³ Див.: Вахромов Е. Е. Вершины жизни и пути их достижения: Самоактуализация, акме и жизненный путь человека / Е. Е. Вахромов // Прикладная психология и психоанализ. – 2001. – № 4. – С.18–23; 2002. – №1. – С. 5–14; – №2. – С. 5–18.

ня¹. У роботах К. Роджерса самоактуалізація пов'язується з такими аспектами, як намагання до розширення меж свого Я, до більшої цільності, впорядкованості. Це вроджена тенденція до розвитку своїх здібностей, намагання повною мірою реалізувати свій потенціал, можливості, здібності².

У вітчизняних дослідженнях самоактуалізація розглядається як реалізація людиною своєї потенційної універсальності в індивідуальній формі, що є становленням особистісного в людині. Самоактуалізація розкриває механізм формування ієрархічної структури ціннісно-смиислового універсуму особистості та пояснює потреби в розширенні світоглядних та діяльнісних детермінант буття в культурі. Прагнення до самоактуалізації утворює своєрідну «інерцію» руху, трансформацію життя людини, які «провокують» на перехід до більш високих онтологічних рівнів розвитку. На думку А. Чауса, таких рівнів самоактуалізації особистості налічується три: вітальний, соціальний та духовний. Спільним для всіх трьох є феномен трансценденції, завдяки якому особистість утворює в собі зовнішню щодо наявного рівня самоактуалізації «точку опори». Для вітального рівня самоактуалізації таким рівнем стає соціальний, для соціального – духовний, а духовний несе в собі трансценденцію в сакральне інобуття як власну сутнісну характеристику і «вбирає» в себе попередні рівні³.

Процес життєтворчості особистості, її самореалізація та самоактуалізація вимагають постійного контролю та оцінювання результатів цієї діяльності з боку самої особистості. Цю функцію має виконувати такий структурний елемент життєтворчості як **самооцінка особистості**.

Традиційно самооцінка розглядається як один з головних компонентів самосвідомості особистості, як системне утворення в рамках структурно-динамічної моделі. Самооцінка є формою віддзеркалення людиною самого себе як особливого об'єкту пізнання, що репрезентує прийняті ним цінності, особистісні сенси, міру орієнтації на суспільно

¹ Див.: Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – СПб.: Евразия, 1999. – 478 с.

² Див.: Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Роджерс. – М.: «Прогресс», 1994. – 480 с.

³ Див.: Чаус А. Д. Самоактуалізація особистості в культурі постмодерну: Автореф. дис... канд. філол. наук: 09.00.04 / А. Д. Чаус. – К., 2008. – 19 с.

вироблені вимоги до поведінки і діяльності. Опосередкована пізнанням зовнішнього світу, активною взаємодією з ним суб'єкта, самооцінка є за своєю природою соціальним утворенням, що функціонує як компонент самосвідомості. Як цілісна система самооцінка включена в безліч зв'язків і стосунків з іншими психічними утвореннями, взаємодія з якими носить діалектичний характер: будучи обумовленою ними, самооцінка в той же час сама виступає найважливішою детермінантою їх подальшого розвитку¹.

Заслуговує на увагу позиція, згідно з якою самооцінка є цінністю, котру приписує індивід собі чи окремим своїм якостям. Самооцінка – непостійний параметр внутрішнього світу особистості, оскільки вона змінюється залежно від обставин. Джерелом оцінювальних значень різних самоуявлень є соціокультурне середовище, у якому людина проживає. Загалом самооцінка відображає ступінь розвитку в індивіда почуття самоповаги, відчуття власної цінності і позитивного ставлення до всього, що належить до сфери його Я. Тому низька самооцінка передбачає неприйняття себе, самозаперечення, негативне ставлення до своєї особистості. Крім того, самооцінка виявляється в усвідомлених судженнях індивіда, у яких він прагне підтвердити свою непересічну значущість².

Самооцінка є динамічним феноменом. На думку А. Захарової, становлення самооцінки у віковому і індивідуальному аспектах являє собою єдиний і безперервний процес, в ході якого кожна її складова (компоненти, форми, види, показники) як складноструктурованого, системного утворення виявляє свою динаміку. Умови розвитку самооцінки представлені двома основними чинниками – спілкуванням з тими, хто оточують індивіда, і власною діяльністю суб'єкта. Кожен з цих чинників вносить свій вклад до формування самооцінки. При цьому становлення її як механізму довільної психічної регуляції пов'язано з розвитком самосвідомості рефлексії, що спирається на аналіз закладених в ситуації оцінювання об'єктивних і суб'єктивних даних³.

¹ Захарова А. В. Структурно-динамическая модель самооценки / А. В. Захарова // Вопросы психологии. – №1. – 1989. – С. 13.

² Гуменюк О. Структурно-функціональне взаємодоповнення складових Я-концепції людини / О. Гуменюк // Соціальна психологія. – 2005. – № 5. – С. 69–70

³ Захарова А. В. Структурно-динамическая модель самооценки / А. В. Захарова // Вопросы психологии. – №1. – 1989. – С. 13–14.

Самооцінка, що є компонентом структури самосвідомості особистості, сама являє собою складний феномен. За І. Коном, самооцінка є досить складним явищем, яке включає цілий ряд компонентів (оцінка своїх здібностей, соціального положення, успіху, морального обличчя, привабливості і т. п.). Кожен з цих компонентів залежить від багатьох конкретних умов, зокрема від характеру соціальної ролі. Тому ми оцінюємо себе (як і інших) переважно не в цілому, а через певні прояви і якості. Звідси – неминучі протиріччя і розбіжності в самооцінках. Багатошаровість самосвідомості і пов'язана з нею неоднозначність самооцінки особи відображає, з одного боку, нерівномірність розвитку людини, і з іншої – розчленована і суперечність ролевої структури¹.

Як відмічає О. Федоренко, цілісна самооцінка особистості складається на основі самооцінок окремих сторін її психічного світу. Кожен з компонентів самооцінки відображає рівень знання і ставлення до них особистості та має свою динаміку розвитку. Процес становлення самооцінки не може бути остаточним, оскільки особистість постійно розвивається, а, отже, змінюється і її уявлення про себе, і розуміння себе, і емоційно-ціннісне ставлення до себе. Усе це призводить до зміни засобів виразу самооцінки, змісту, міри її участі в регуляції поведінки. Самооцінка різних компонентів особистості може перебувати на різних рівнях стійкості, адекватності, зрілості. Самооцінки окремих психічних особливостей взаємодіють між собою. Форми взаємодії можуть бути різними: єдність, погодженість, взаємодоповнення. Іноді вони можуть вступати в конфлікт одне з одним².

Структура самооцінки представлена різними її формами. За А. Захаровою, самооцінка функціонує в двох взаємозв'язаних формах: загальної і приватної; перша відображає узагальнено-інтегральні знання суб'єкта про себе і засноване на них цілісне відношення до себе, друга – оцінку конкретних психічних і фізичних проявів і якостей. Крім того, структура самооцінки представлена когнітивним і емоційним компонентами, що функціонують в нерозривній єдності. Вони ві-

¹ Кон І. С. Социологическая психология / И. С. Кон. – М., Воронеж, 1999. – С. 99–100.

² Федоренко О. Соціально-психологічні фактори і формування самооцінки майбутніх керівників підрозділів МВС / О. Федоренко // Соціальна психологія. – 2005. – № 5. – С. 85–86.

дображають знання суб'єкта про себе і відношення до себе. Якісна своєрідність цих компонентів додає їх єдності внутрішньо диференційований характер. За критерієм часової спрямованості змісту самооцінки виділяються такі її види як прогностична, актуальна і ретроспективна; у своєму розвитку ці види зазнають постійні взаємопроникнення і взаємопереходи¹.

У літературі обґрунтовуються наступні шляхи оцінювання себе індивідом:

- оцінка зіставленням рівня домагань з об'єктивними результатами своєї діяльності;
- оцінка через порівняння себе з іншими. Оцінюючи себе, індивід свідомо чи мимоволі порівнює себе з іншими з огляду не тільки на власні досягнення, але й на соціальну ситуацію в цілому;
- оцінка шляхом інтеріоризації чужих оцінок. Уявлення людини про себе багато в чому залежить від того, як оцінюють її інші. Під впливом позитивної думки самооцінка підвищується, негативної – знижується;
- оцінка через порівняння себе із самим собою;
- оцінка себе через порівняння образів «Я-реального» і «Я-ідеального»².

Таким чином, життєтворчість особистості представлена складною структурою, що поєднує сукупність індивідуально-особистісних та соціокультурних елементів, взаємодія яких забезпечує:

- створення проєкції особистості в майбутньому у вигляді цілей, життєвих програм та планів, стратегії життя;
- корекцію цієї проєкції під впливом суспільного ідеалу і культури, що, у свою чергу, проявляється у формуванні самосвідомості особистості, зокрема у таких її аспектах, як самопізнання, самооцінка та саморегуляція поведінки;
- розвиток відповідного світогляду та системи ціннісних орієнтацій, що спрямовують особистість на творчу активність, самореалізацію та самоутвердження;

¹ Захарова А. В. Структурно-динамическая модель самооценки / А. В. Захарова // Вопросы психологии. – №1. – 1989. – С. 13.

² Федоренко О. Соціально-психологічні фактори і формування самооцінки майбутніх керівників підрозділів МВС / О. Федоренко // Соціальна психологія. – 2005. – № 5. – С. 86.

- діяльність особистості щодо розкриття свого творчого потенціалу та самотворчого здійснення своїх цілей, планів, ідеалів;
- когнітивну та емоційну самооцінку досягнень та невдач особистості на шляху власної життєтворчості.

Глава 1.3

Світоглядні підвалини та ціннісно-орієнтаційний контекст життєтворчості особистості

Визначивши культуру життєтворчості особистості як процес її самореалізації і самоутвердження на підставі гуманістичного ідеалу й у відповідності з культурними завоюваннями людства, можна стверджувати, що в основі цього процесу лежить світогляд, а її «хребет» визначає система ціннісних орієнтацій особистості. Звідси існує теоретична необхідність визначення і структуризації таких категорій, як світогляд та базові цінності особистості, з метою обґрунтування духовно-особистісної природи процесу життєтворчості.

Світоглядні основи життєтворчості особистості є необхідною умовою буттєвого самоствердження людини на ґрунті знань, переконань і вірувань, цінностей і норм, емоційально-вольової складової. Особистісна самореалізація залежить саме від рівня усвідомленості необхідності вибудовування цілісної світоглядної системи перелічених феноменів, які зрештою стають абсолютними ціннісними орієнтирами для реалізації життєтворчих потенцій людини. Отже, світогляд – це сукупність поглядів і переконань, оцінок і норм, ідеалів і принципів, які визначають ставлення людини до світу і регулюють її поведінку в повсякденному житті. Більше того, світогляд являє собою складне духовне утворення, яке дозволяє людині не просто виокремити себе зі світу в якості суб'єкту, але й відчувати свої світоперетворюючі і життєтворчі можливості, тобто усвідомити необхідність для власної самореалізації шляхом творчого ставлення як до об'єктивної реальності, так і до власного духовного світу. Таким чином, світогляд – це єдність знань і переконань, розуму і віри, емоційного і інтелектуального, оцінок і норм, світовідчуття, світосприйняття, світорозуміння і світоперетворення, індивідуального і суспільного. Це складне і суперечливе явище соціального життя і особистісної самореалізації, яке знаходить своє вираження як у свідомості окремої людини, так і в свідомості великих мас людей, однак як в індивідуальних, так і в соціальних своїх проявах світогляд

завжди являє собою життєво-практичне та теоретичне підґрунтя життєтворчості.

Важливим для теоретичного розуміння світогляду як основи життєтворчості особистості є усвідомлення необхідності творчого ставлення до світу і себе у людини в процесі формування основних світоглядних цінностей і переконань. Людина в процесі персоніфікації завжди, суб'єктивуючись, з одного боку, відмежовує себе від світу об'єктів, тим самим засвідчуючи свої духовно-суб'єктивні потенції, а з іншого – вступає в процес самоідентифікації і світотворення, тим самим вступаючи в комунікативну універсальну єдність, визначення загальних параметрів і ціннісних характеристик якої і породжує процеси життєтворчості. «Поняття світ – поняття світоглядне, воно соціально обумовлене, оскільки мисляча людина занурена усіма своїми помислами, відчуттями й усім своїм способом життя в конкретне суспільне середовище. Тому людина і не може відноситися неупереджено і байдуже до дійсності, що її оточує, бо надто рідко ми – сторонні спостерігачі»¹. Особистісне підґрунтя життєтворчості завжди є світоглядним, адже реалізація своїх духовно-творчих потенцій для людини стає можливою лише в середовищі цілісного смислонаповнення і аксіологізації, тобто єдність смислів, які утворюють зв'язки між особистісною свідомістю і світом, і ціннісних орієнтацій, які керують особистісною активністю, є необхідною умовою самоідентифікації людини.

Світоглядні переконання і ціннісні орієнтири особистості формуються, звичайно, під впливом загальнолюдських і суспільних цінностей, що дозволяє людині ставати суб'єктом історичного процесу, здійснювати вплив на розвиток громади і соціуму. «Коли світогляд розглядається в його соціокультурному вимірі, на перший план, природно, виступає його позачасова координата – те суспільно значиме, що втілюється в основному векторі історичного розвитку»². Однак не слід забувати і про визначальний вплив внутрішньої духовної енергії особистості на формування і гармонізацію світоглядних переконань. Бі-

¹ Вандишев В. Світ-реальність і світ уявлення / Валентин Вандишев // Особистісні цінності і переконання філософа та історико-філософський процес: Тези Всеукраїнської наукової конференції «XXI Читання, присвячені пам'яті засновника Львівсько-Варшавської філософської школи К. Твардовського», 11–12 лютого 2009 р. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2009. – С. 32.

² Заздравнов А. П. Мироззрение как социокультурный феномен / А. П. Заздравнов. – Х.: Штрих, 2000. – С. 340.

льше того отримати буттєву світоглядну перспективу, тобто навчитися постійно ставати людиною, особистістю, ми можемо лише тоді, коли організуємо процеси власної життєтворчості на підґрунті особистісної духовно-творчої енергії та активного перетворюючого ставлення до дійсності. Особистість з'являється і реалізує себе лише в середовищі, де існує потенціал суб'єктно-персоніфікаційної самотворчості, а також створені умови (когнітивні, етичні, естетичні, духовні, суспільно-виробничі тощо) для активного світоперетворення.

У зв'язку з цим, з метою визначення світоглядних підвалин особистісної життєтворчості доцільно розглянути структурно-функціональні особливості феномену світогляду. Виокремивши такі структурні рівні світогляду, як світовідчуття, світосприйняття, світорозуміння і світоперетворення, ми теоретично обґрунтуємо їх вплив і взаємозв'язок з процесом особистісної життєтворчості. Такий підхід дозволяє структуровано і системно розглянути явища самоідентифікації і самореалізації в ракурсі світоглядного становлення і формування особистості.

Структурними рівнями світогляду традиційно називають світовідчуття, світосприйняття й світорозуміння¹, які в свою чергу утворюють певну духовну цілісність завдяки такому феномену, як світоперетворення, що дозволяє узагальнено, цілеспрямовано і оціночно ставитися до процесу утворення світоглядних смислів і цінностей.

Первинними формами освоєння людиною об'єктивного світу є світовідчуття і світосприйняття, які, насамперед, пов'язані з її емоційно-чуттєвою сферою. Світовідчуття – це найбезпосередніший за змістом спосіб ствердження світогляду. Світовідчуття виникає в силу тих чи інших переживань, певного емоційного налаштування. Воно може бути «світлим» або «темним», «сумним» або «райдужним», у зв'язку з чим виокремлюють оптимістичне і песимістичне світовідчуття. Світ і ставлення до нього людини відтворюються тут у чуттєво-емоційній формі. Світовідчуття – це передусім переживання й оцінки, звернені не до окремих явищ або ситуацій, а до світу загалом й до загальної позиції людини в ньому². Це загальний духовний стан людини,

¹ Див.: Нестеренко В. Г. Вступ до філософії: онтологія людини: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / В. Г. Нестеренко. – К.: Абрис, 1995. – С. 82–85.

² Нестеренко В. Г. Вступ до філософії: онтологія людини: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / В. Г. Нестеренко. – К.: Абрис, 1995. – С. 82.

який визначає прийняття чи неприйняття нею світу, її активність чи пасивність, довіру чи недовіру у ставленні до людей, до життя, до минулого й майбутнього тощо.

Світовідчуття по суті є першим етапом життєтворчості, принаймні у вимірі її потенціальності, адже саме формування цілісного емоційно-чуттєвого образу світу, а також ставлення до нього є первинною світоглядною активністю особистості. Крім того, базові структури світовідчуття дуже тісно пов'язані з життєвим досвідом особистості, який теж є як підґрунтям, так і результатом особистісної життєтворчості. Сам же характер світовідчуття задається як раз досвідом (індивідуальним життєвим досвідом, груповим досвідом, історичним досвідом цілого народу тощо). Й вирішальне значення має те, який зміст цього досвіду має особистість, як вона ставиться до нього і яку систему цінностей на його основі формує. Визначальність досвіду щодо світовідчуття і світогляду загалом пов'язана з тим, що він є реальним смисловим ущільненням ставлення до світу. В досвіді здійснюване людиною ставлення до світу згортається, щоб потім на новому персоніфікованому ґрунті бути розгорнутим через світогляд і особистісну життєтворчість.

Різноманітні світовідчуття, що виникають у людини, стають основою для формування в її свідомості наочних образів. Людина окреслює у власній уяві ту чи іншу життєву ситуацію, ту чи іншу картину минулого, намагається уявити наслідки якоїсь події чи власного вчинку. Тут мова йде вже про світосприйняття. Світ дається людині у світосприйнятті як цілком предметна реальність, певним чином зорганізована і впорядкована¹. Процес же такої смисло-ціннісної організації і впорядкування світу є одним з ключових елементів життєтворчості особистості, адже лише вона на основі духовно-творчої енергії здатна створювати світовпорядковуючі ідеї, ідеали, переконання і цінності. На цьому рівні організації світогляду переважають різного роду знання й просторово-часові уявлення про світ, які, сполучаючись і синтезуючись, дають у результаті цілісний образ світу. Це духовне утворення більш конкретне, ніж світовідчуття, але ще недостатньо конкретне, щоб надати людині мотиви та орієнтири вибору в різноманітних життєвих ситуаціях. І у випадку світовідчуття, і у випадку світосприйняття людина

¹ Нестеренко В. Г. Вступ до філософії: онтологія людини: Навчальний посібник для студентів вищих учбових закладів / В. Г. Нестеренко. – К.: Абрис, 1995. – С. 83.

поки не має можливості розібратися в сутності подій, зрозуміти їх причини, оцінити наслідки власних дій.

Така можливість з'являється на базі світорозуміння, яке являє собою сплав розуму і віри людини, її переконань і цінностей, який складається в процесі пояснення і практичного освоєння реальної дійсності. Тут ми переходимо також на новий, фундаментальний рівень життєтворчості, коли людина, створюючи цілісні системи смислів і цінностей, які є базою світорозуміння, стає особистістю, або, принаймні, набуває потенціалу такого перетворення. У світорозумінні як результаті життєтворчої активності особистості образ світу сформований у світовідчутті і світосприйнятті перетворюється на картину світу. Відповідно до типу світогляду, в межах якого і засобами якого вона здійснюється, картина світу може бути міфологічною або релігійною, буденною або філософською, художньою або науковою (хоча найчастіше вона має змішаний характер, в якому особистісно поєднуються різні світоглядні риси). Але в усіх випадках вона відрізняється від образу світу тим, що містить у собі пояснення, яке водночас саме є результатом життєтворчості і підґрунтям для особистісного становлення. Пояснення це стосується насамперед самого світу: його походження, способу його існування, його майбутньої долі тощо. Поясненню підлягає й побудова світу, і характер пов'язаності його складових, і сенс подій, що в ньому відбуваються. «Світоглядна картина світу і місця людини в ньому утворює цілісність, де все підпорядковується загальним установам, які утворюють єдиний вузол і збирають різні аспекти свідомості»¹. В цьому знаходить людина підґрунтя для мотивів своїх вчинків, для розбудови своєї життєвої стратегії². Важливим тут є те, що «самосвідомість і самовизначення особистості в соціальному і природному середовищі визначаються картиною світу і пов'язані з нею»³. Таке світоглядне пояснення власної буттєвості безумовно вимагає затрати значних духовно-енергетичних зусиль і саме вони є основою життєтворчої активності особистості.

¹ Макутон П. Я. Світогляд, його формування і виховання / П. Я. Макутон. – К.: Інститут системних досліджень освіти, 1994. – С. 9.

² Нестеренко В. Г. Вступ до філософії: онтологія людини: Навчальний посібник для студентів вищих учбових закладів / В. Г. Нестеренко. – К.: Абрис, 1995. – С. 84.

³ Макутон П. Я. Світогляд, його формування і виховання / П. Я. Макутон. – К.: Інститут системних досліджень освіти, 1994. – С. 8.

Традиційно в філософській літературі інтегральним чинником поєднання світовідчуття, світосприйняття і світорозуміння називають світоперетворення. «Що ж споріднює світовідчуття, світосприйняття й світорозуміння? Що робить їх складовими єдиного духовного цілого? Це – сама духовно-практична природа світогляду, яка набирає свого концентрованого вияву в такій його загальній функціональній ознаці, як світоперетворення»¹. Специфікою світоперетворення є постійна екзистенційна невдоволеність людини закритістю у світ, його відчуженість від внутрішніх духовних характеристик і переживань людини. Тобто, спрямованість світогляду на духовно-практичне перетворення світу має своїм ґрунтом одвічну невідповідність між світом, яким він даний у практичній життєдіяльності людини, та тим світом загалом, який в принципі може бути досягнутий людським духом. Така невдоволеність веде до світоперетворення, а подолання такої невдоволеності дається людині саме у формі життєтворчості, яка, звичайно, не вирішує всі проблеми, не створює ідеальний світ, часто буває ірраціональною за змістом, але сам процес життєтворчості за своєю суттю переконує людину в тому, що вона відбувається як особистість, як істота творча, буттєва, як центр світобудови. Тому світоперетворення як підвалина особистісної життєтворчості надає людині насагу на дію, а також впевненість в немарності власного існування, у власній значимості, що, в свою чергу, сприяє самоідентифікаційним намаганням людини та її самоствердженню як суб'єкта творчої активності щодо зовнішньої реальності, а також щодо самоусвідомлення і самоформування власних духовних потенцій.

У зв'язку зі сказаним вище, необхідно підкреслити фундаментальний, першопричинний взаємозв'язок світогляду і життєтворчості особистості. Більше того ці два феномени духовного життя людини взаємовизначаються в процесі свого формування і функціонування. Так світогляд з його складовими (знаннями, переконаннями ідеалами тощо) безумовно є підґрунтям, основою процесу особистісної життєтворчості, але в той же час саме завдяки життєтворчій активності, в процесі самоідентифікації і самореалізації, людина набуває знань і переконань, які стають основою світогляду.

¹ Нестеренко В. Г. Вступ до філософії: онтологія людини: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / В. Г. Нестеренко. – К.: Абрис, 1995. – С. 84.

Отже, особистісна життєтворчість перетворює світогляд на явище, яке не є простим набором ідей і принципів, але є активно-діяльнісною основою, яка визначає сутнісні і поведінкові ознаки особистості. Світогляд у поєднанні з особистісною життєтворчістю набуває ознак творчого ставлення до картини світу, що реалізується через процес світоперетворення та персоніфікаційної самоідентифікації. «Світогляд – це не тільки зміст, але й спосіб усвідомлення дійсності, а також принципи життя, що визначають характер діяльності. Найважливішими компонентами світогляду є ідеали як вирішальні життєві цілі. Характер уявлень про світ сприяє постанові певних цілей, з узагальнення яких утворюється загальний життєвий план, формуються ідеали, що надають світогляду дієвої сили»¹.

Таким чином, життєтворчою основою світоглядних знань і переконань людини є її ціннісно-орієнтаційні спрямування і волевиявлення. Саме рефлексивне самоусвідомлення фундаментальних цінностей особистості перетворює людину з об'єкту, якому нав'язуються світоглядні і суспільні норми і цінності, на суб'єкт життєтворчості, який здатен, звільняючи творчу і вольову енергію, визначати глибинні мотивації і спонування як своїх мисленево-чуттєвих, так і діяльнісно-практичних проявів.

Аналіз різнорівневої структури світогляду як духовно-практичного феномену з виділенням таких структурних рівнів, як світовідчуття, світосприйняття, світорозуміння і світоперетворення, дозволяє нам зробити висновок про те, що на будь-якому рівні світоглядної активності людина, прагнучи до власної онтологічної актуалізації в світі, звільняє свою творчу енергію, в якій відбувається поєднання всіх світоглядних елементів. Загалом, у теоретичній літературі дотримуються такої структури світогляду: «цінності і знання (картина світу) – ідеали, ідеї, принципи – волі і установки – поведінка в цілому (світ вчинків)»². Для того, щоб ця структура набула цілісного першофеноменального характеру, людина повинна докласти особистісних зусиль і на основі творчо-вольових енергій утворити певну світоглядну ціліс-

¹ Світогляд і світ людини: Колективна монографія / За загальною редакцією доктора філософських наук, професора В.П. Капітона. – Дніпропетровськ: ДДФА, 2008. – С. 8.

² Сагатовский В. Н. Философия развивающейся гармонии: философские основы мировоззрения. В 3 ч. Ч.1: Введение: философия и жизнь / В. Н. Сагатовский. – СПб.: Издательство С.-Петербургского университета, 1997. – С. 21.

ність, яка буде визначальним фактором людської життєдіяльності. Особистісна життєтворчість як раз є рушійною силою створення такої світоглядної цілісності, адже саме вона є проявом самоідентифікаційних і самореалізаційних енергій.

Завдяки активній життєтворчості людина не просто включається в процес пізнання оточуючої дійсності і самої себе, але й намагається створювати універсальні культурні феномени, що утворюють комунікативну сферу життєдіяльності людства, тим самим актуалізуючи себе як загальнопланетарну, загальнокосмічну істоту. «Оволодіваючи культурою, кожен з нас включається у світ значень і смислів, актуалізує у власній діяльності універсальну систему значень. Ідеал і світоглядна цінність і є формою такої актуалізації»¹. Таким чином, життєтворчість особистості не просто має в своїй основі світоглядні ідеї, принципи і переконання, а є процесом їх активного формування і втілення, процесом, який дозволяє людині наближати наявний світ до бажаного ідеалу, теоретично обґрунтованого і раціоналізованого образу, який дозволяє самореалізуватись як життєтворча і світоперетворююча істота, центральний елемент світобудови.

Саме людина здатна на основі власних внутрішніх потреб і вольових зусиль ставитися до дійсності духовно-творчо, тобто перетворювати реальність завдяки змістовно-ціннісному впливу на світ, сповнений смислів, ідеалів, переконань, цінностей. Саме з такої життєтворчості витікає необхідність світоглядного обґрунтування власного існування у особистості. Наша внутрішня потреба у життєтворчості саме і проявляється в системно-цілісному і оціночному підході до дійсності, у світоглядному ставленні до об'єктивної реальності і власного внутрішнього світу. «Наше відношення до світу, як воно відображається у визначеності нашої волі до життя, коли вона прагне пізнати себе в мисленні, – це і є світогляд. Світогляд витікає з життєствердження, а не життєствердження зі світогляду»². У світоглядній духовній цілісності знань, ідеалів, переконань, цінностей саме і проявляються життєтворчі, життєстверджувальні можливості особистості як суб'єкту самотворення і культурно-історичного процесу.

¹ Макутон П. Я. Світогляд, його формування і виховання / П. Я. Макутон. – К.: Інститут системних досліджень освіти, 1994. – С. 41.

² Швейцер А. Культура и этика. Философия культуры. Часть вторая / Альберт Швейцер // Швейцер А. Благоговение перед жизнью. – М.: Прогресс, 1992. – С. 87.

Отже, світогляд має фундаментальний, необхідний зв'язок з процесом творення і формування аксіологічної сфери людської життєдіяльності і життєтворчості. «Світогляд особистості є системою її ціннісних орієнтацій. Як найбільш загальна форма організації діяльності світогляд являє собою систему ідеалів, яким людина слідує в житті. Будучи духовно-практичним відбиттям світоглядних ідей, світоглядні ідеали становлять духовно-практичний рівень світогляду: вони визначають життєву програму людини, втілюють кінцеві цілі її життєдіяльності, головні вимоги особистості, класу, суспільства, бажаний і дійсний образ суспільного та особистого життя (ідеал суспільства і ідеал особистості)»¹.

Світоглядна основа життєтворчості особистості має свій сутнісний прояв у формуванні її базових цінностей, які, в свою чергу являють собою орієнтаційну основу особистісної життєреалізації в різноманітні форми практичного освоєння світу. Світоглядні ідеали і базові особистісні цінності виступають у формі почуттєво-узагальнених образів, в яких бажане відображається як існуюче, як дійсне, і які регулюють ставлення людини не тільки до майбутнього, але й до теперішнього і минулого, є потенціальними нормами, взірцями поведінки. «Будучи уявленнями про досконалу цінність, конкретно-історичні істини добра і краси служать для людини засобом оцінки дійсності, виявляють її ставлення до реальних явищ»². Базові цінності особистості, таким чином, становлять собою найзагальніші орієнтири самореалізації особистості, будучи необхідною умовою її самостворення і життєтворчості.

Цінності особистості стверджують систему її світоглядних орієнтирів, під якими розуміється сукупність найважливіших якостей внутрішньої структури особистості, які є для неї особливо значимими. Такі ціннісні орієнтації утворюють певну основу свідомості і поведінки особистості, безпосередньо впливають на її розвиток, являються фундаментом її життєдіяльності і життєтворчості. При цьому, відповідно до конкретної, індивідуальної ієрархії цінностей, спостерігається відносний характер ціннісних орієнтацій. Тобто, кожна особистість має достатній ступінь вольової можливості вибудовувати власну ціннісну ієрархію і аксіологічну структуру. Але так чи інакше конкретна систе-

¹ Світогляд і світ людини: Колективна монографія / За загальною редакцією доктора філософських наук, професора В.П. Капітона. – Дніпропетровськ: ДДФА, 2008. – С. 307.

² Там само.

ма ціннісних орієнтацій та їх ієрархія є регуляторами розвитку особистості. Вони служать критерієм норм і правил поведінки особистості, у міру яких відбувається її соціалізація.

Соціалізація особистості як один з елементів життєтворчості включає засвоєння соціального досвіду та її соціальну активність на основі світоглядно-ціннісного перетворення даного досвіду. У цьому сенсі соціалізація збігається з розвитком особистості. Ідеали, норми, засоби і цілі, що постають як базові цінності особистості, утворюють систему її ціннісних орієнтацій, стрижень її свідомості і є імпульсом її дій і вчинків.

Найважливішим моментом соціалізації є самоактуалізація особистості. Існують різні способи і принципи класифікації та ієрархії цінностей. Можна виділити цінності-цілі або вищі (абсолютні) цінності та цінності-засоби (інструментальні цінності). Можна говорити про цінності позитивні і негативні, маючи на увазі їхнє соціальне значення і наслідки їх реалізації. Можна виділити матеріальні та духовні цінності тощо. Важливим тут є те, що всі вони знаходяться між собою в тісному взаємозв'язку і єдності, утворюючи цілісність світу кожної людини, створюючи основу світогляду.

Ми зосередимося саме на цілісності базових цінностей особистості, які, будучи світоглядним фундаментом, формують життєтворчі потенції людини. Нашим завданням є визначення і структуризація тих фундаментальних особистісних цінностей, визначення і установку ієрархії яких М. Бердяєв назвав «трансцендентальною функцією свідомості»¹. Тобто, базові цінності особистості є не основою простого оціночного сприйняття дійсності, а необхідною умовою життєтворчості, в якій людина проявляє свої духовні здатності до світоперетворення, самоідентифікації і самоактуалізації.

Виділимо дві трансцендентальні основи будь-якого аксіологічного саморозуміння особистості. Незважаючи на різні форми диференціації цінностей та їх релятивний характер, існує світоглядна позиція, без якої неможливо самовизначення людини, – це цінність самої людини, її життя. Не від чого не залежний принцип, за яким людина завжди є цінністю-метою і ніколи – цінністю-засобом, є першою з необхідних умов формування самоцінної особистості, здатної до життєтворчості.

¹ Бердяєв Н. А. Царство Духа и царство Кесаря / Николай Бердяев // Бердяев Н. А. Царство Духа и царство Кесаря / Сост. и послесл. П. В. Алексеева. – М.: Республика, 1995. – С. 317.

Людина – це самоцінність, а її особистість – абсолютна цінність. Вона є суб'єктом цінностей і ціннісного відношення, сама постановка питання про цінності поза людиною позбавлена смислу.

Аксіологічна суб'єктність особистості стає можливою при наявності другої трансцендентальної основи – свободи волі, яка виявляється у здатності вибирати свою долю, шляхи свого життя, самореалізуватися в процесі життєтворчості і світоперетворення. Видатний російський філософ С. Булгаков стверджував, що саме через людську свободу реалізується всезагальна (в його філософії божественна) ідея світотворення: «Тільки тоді закінчиться створення світу, коли самоздійсниться Божественна всемогутність на основі тварної свободи»¹. При цьому, розглядаючи базові цінності особистості, ми будемо наголошувати на тому, що саме внутрішня, духовна, позитивна свобода як вольова здатність до творчості може бути трансцендентальним фундаментом самоздійснення особистості.

Саме про співвідношення такої внутрішньої (духовно-творчої) і зовнішньої (свободи «від» – негативної) свободи І. Ільїн писав так: «Воістину свободою є духовно самостійна людина; людина ж, звільнена лише в зовнішньому, може зловживати своєю свободою і перетворювати її в абсолютну внутрішню несвободу, в жахливе внутрішнє рабство»². Таким чином, абсолютна цінність людини та її здатність до свободної життєтворчості на основі вольового, моральнісного зусилля являють собою фундамент формування цілісного комплексу базових цінностей особистості.

Самоздійснення людської особистості на основі трансцендентальних умов можливо лише за наявності цілісності когнітивних, етичних і естетичних цінностей. Саме ці цінності (в загальному плані, адже кожна з них являє собою складну ієрархізовану структуру) складають фундамент життєтворчості особистості. Світоперетворення і життєтворчість відбувається саме в процесі формування цієї аксіологічної бази особистості. На нашу думку, саме в процесуальному плані можна розглядати особистість і її смислотворення, адже ціннісна основа життєтворчості, не втрачаючи своєї трансцендентальної цілісності, постійно

¹ Булгаков С. Н. Свет невечерний: Созерцания и умозрения / Сергей Булгаков. – М.: Республика, 1994. – С. 351.

² Ильин И. А. Путь духовного обновления / Иван Ильин // Ильин И.А. Путь к очевидности. – М.: Республика, 1993. – С. 175.

знаходиться під впливом різноманітних факторів як зовнішнього (соціо-природного), так і внутрішнього (духовно-вольового) характеру.

Таким чином, першою базовою аксіологічною структурою особистості є її когнітивна складова. Особистість людини визначається постійним внутрішнім прагненням до самоствердження і самоздійснення через таку фундаментально цінність, як істина. Саме в категорії істини (яку, на нашу думку, не можна розглядати виключно гносеологічно або як «відповіднісну» властивість знання) міститься внутрішнє, основоположне переконання людини в ціннісній наповненості власного існування, в наявності смислу життя. В такому плані категорія істини набуває гуманістично-особистісного характеру, стає інтегрально-ціннісною основи самостворення особистості і її здатності до світоперетворення. М. Гайдеггер вважав, що саме з усвідомлення такого характеру розуміння істини починається гуманістичне ставлення до людини: «Гуманізм» буде означати тоді, якщо ми наважимося зберігати це слово, тільки одне: сутність людини сутнісна лише для істини буття»¹. Таким чином, буттєве самоствердження людини починається тоді, коли вона в основу особистісної життєтворчості закладає глибоке переконання в необхідності формування аксіологічної фундаментальності категорії істини.

Окрім того, необхідно відзначити ще одну важливу фундаментально-аксіологічну характеристику істини, як базової цінності особистості, а саме – її комунікативну природу, яка не просто дозволяє людям спілкуватися на основі єдиних поняттєво-логічних практик, а створює певну буттєву цілісність, яка дозволяє особистості самореалізуватися в процесі світоперетворення і життєтворчості. «Істина є те, що нас єднає, і – в комунікації полягають джерела істини. Людина знаходить в світі іншу людину як єдину дійсність, з якою він може об'єднатися у взаєморозумінні й довірі. На всіх сходинках об'єднання людей супутники за долею, люблячи, знаходять шлях до істини, який втрачається в ізоляції, у впертості й у свавіллі, в замкнутій самотності»². Таким чином, когнітивна складова аксіологічного фундаменту особистості має не лише пізнавальну, але й комунікативно-духовну наповненість, що ро-

¹ Хайдеггер М. Письмо о гуманизме / Мартин Хайдеггер // Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления. – М.: Республика, 1993. – С. 210.

² Ясперс К. Философская вера / Карл Ясперс // Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: Республика, 1994. – С. 442.

бить її невід'ємною складовою духовного світу людини і основою процесу світоперетворення і життєтворчості.

Наступним базовим ціннісним комплексом особистості є її етична складова. Саме моральне енергетичне зусилля людини є ще однією необхідною умовою самоствердження особистості. Етичний аксіологічний фундамент особистості знаходиться під впливом багатьох факторів, як зовнішньо-суспільних, так і внутрішньо-духовних, однак, з нашої точки зору, саме внутрішня етична енергія визначає життєтворчі потенції особистості. Тобто, будь-яке моральне зусилля особистості є глибоко гуманістичною дією, людинотворчою і світоконструюючою. Е. Фромм стверджував: «Гуманістична етика антропоцентрична. Звісно, не в тому сенсі, що людина – цент всесвіту, а в тому, що її ціннісні, як і будь-які інші, судження і навіть її сприйняття укорінені в особливостях її існування і мають значення лише в їх світлі» [28, с. 28]. Таким чином, смислостворююча енергія морального світу людини породжується саме її особистісною енергією під впливом світоглядного сприйняття об'єктивної дійсності, а також життєтворчих сподівань і прагнень

Важливою складовою базових етичних цінностей особистості є формування стійких внутрішніх переконань людини, які, в свою чергу, слугують базовими чинниками світоперетворення і життєтворчості в різноманітних формах поведінкових проявів людини. Переконання, віра, принципи і ідеали нерозривно пов'язані з морально-ціннісною силою особистості, вони визначаються одні через інші, а також визначають одні інші. «При усвідомленні моральнісного (у автора російською «нравственного») здійснення віри – завдання моральнісної активності – ніколи не слід забувати того, що віра, за самою своєю сутністю універсальна, повинна охоплювати все буття людини і тому не знає жодних кордонів для сфери своєї практичної дії, для сфери, в якій вона може й повинна вдосконалювати життя»¹. Цілісність морального світу людини, єдність її переконань, ідеалів, базових поведінкових орієнтацій є необхідною умовою становлення і самоздійснення особистості.

Нарешті, третьою фундаментальною аксіологічною сферою буття особистості є сфера естетичного. Необхідним елементом світовідчуття, світорозуміння, світосприйняття і світоперетворення є естетична енергія людини, яка дозволяє певним чином структурувати, гармонізувати

¹ Франк С. Л. С нами Бог. Три размышления / Семен Франк // Франк С.Л. Духовные основы общества. – М.: Республика, 1992. – С. 383.

особистісне буття в безкінечних і поліморфних проявах об'єктивної реальності. Світоперетворення і життєтворчість особистості обов'язково в основі своїй мають внутрішні естетичні відчуття і переконання, які формуються і під впливом суспільних і масових смаків, але в основі своїй все ж такі мають особистісно-енергетичні чинники. Де і як існує естетичне? Найпростіша відповідь: естетичне є властивостю предмета. Дійсно, як включення в процес символізації, естетичне об'єднує, зв'язує суб'єкт з об'єктом, духовне з тілесним, але джерелом цього об'єднання, з якого виходить сама його потреба і функціональна необхідність, все ж таки, на нашу думку, є внутрішньо-особистісна енергія.

Таємниця естетичного полягає в узгодженості зовнішнього вигляду предмета з внутрішнім емоційно-образним принципом життєтворчості людини. У своєму естетичному відношенні до природи, до інших і до себе людина постійно перевіряє все на людяність, шукає пропорції і гармонійні взаємозв'язки, які б органічно пов'язували її з оточенням. Якщо звернутися до зовнішньої сторони естетичного начала, то спершу ми відносимо його до психічного життя людини. Що є естетичне? Почуття, емоції, думки, цінність? Виявляється, нічого із перерахованого не можна виключити із феномену естетичного, можна лише виділити домінуючі моменти. У суб'єктно-естетичному домінує чуттєво-емоційне, а не мисленеве, яке в даному випадку має підлегле значення. Разом із тим естетичне не має місця поза цілісною і живою єдністю, повнотою переживання. Естетичне у формі краси, прекрасного є очікуванням щастя, яке за умови вольового використання творчих потенцій людини й стає основою особистісної життєтворчості.

Таким чином, ми виокремили три базові аксіологічні комплекси, на основі яких формується особистість як внутрішній, духовний, енергетично-вольовий компонент людського буття. Трансцендентальною основою для цих базових цінностей є позадосвідне прийняття самої людини як абсолютної цінності-цілі, а також визнання свободи як незаперечного підґрунтя особистісного формування ціннісного світу. Саме когнітивні, етичні і естетичні орієнтири людини, складаючись в певну цілісність, є основою духовного, особистісного, творчого ставлення до світу та до процесу життєтворчості.

Необхідно відмітити, що саме цілісність, взаємопов'язаність і взаємовизначеність базових цінностей особистості є необхідною умовою для власне її формування і життєдіяльності. Особистість водночас є і рушійним началом формування базових цінностей людини, і результа-

том єдності цих цінностей, результатом їх здійснення на основі духовно-вольового самовтілення. Особистість ми можемо розглядати лише в системі духовності, адже вона є певною духовною цілісністю, яка енергетично, морально, естетично та когнітивно визначає сутнісні сили людини. Отже, для особистості особливо важливими є поєднання етичного, морального та пізнавального її елементів, складників, рушійних факторів. Це складає її аксіологічну цілісність, єдність таких понять, як істина, краса і добро. Свідоме поєднання їх можливе за наявності іншої базової, невід'ємної для особистості цінності – свободи.

Яким би впливам зовнішньої, об'єктивної реальності не підлягала людина, вона обов'язково сприймає світ через систему базових особистісних цінностей, тим самим в процесі персоніфікації займаючись світоперетворенням і життєтворчістю. «Поле типових для людини (культури, суспільства) стосунків з іншими, фантазії, імаго, батьківські сценарії, стереотипи, особистісні зразки, на яких ці стосунки вибудовуються та переживаються, інтерпретується як простір індивідуалізації та персоніфікації. В зону аналізу потрапляє зустріч людини з власним досвідом, який стає простором реінтерпретації та діалогу. Адже, світ не є простим засобом, чистою можливістю досягнення устремлінь людини, не є прозорим для її бажань. Світ існує і рухається за власними законами, чинить опір, утримує в собі ризик, сповнений інших людей, які так само волюють, бажають, прагнуть. Він збитковий, амбівалентний, принципово не даний, а заданий і є зосереддям усіх можливих зв'язків універсуму»¹. Тобто саме на основі духовної сили людини, яка є певним втіленням цілісності її базових когнітивних, етичних і естетичних переконань, будується світотворення, саме людина є джерелом розумності, впорядкованості, гармонійності світу, саме людина має потребу буттєвого впорядкування, яке і є втіленням процесу життєтворчості.

Базові цінності особистості, таким чином, є, з одного боку, смислоутворюючими чинниками життєтворчості, а з іншого – її енергетичною основою, яка надає людині спроможність звільняти вольову енергію заради світоперетворення і самоствердження. Базові цінності особистості формують в людині необхідність сприймати світ в такій упорядкованості і гармонійності, яку сама ж людина прагне встановлювати і стверджувати. Часто можна зустріти теоретичні викладки, за яки-

¹ Життєві домагання особистості: монографія. – К.: Педагогічна думка, 2007. – С. 41.

ми цінності є виключно зовнішніми орієнтаційними подразниками, що спричиняють людську діяльну сну активність: «Роль цінностей як регуляторів поведінки людини проявляється в тому, що вони орієнтують її в оточуючому світі, збуджують до конкретних дій і надають діяльності певну направленість і зміст»¹. Ми не можемо з цим погодитися, адже наше розуміння базових цінностей особистості виходить з того, що вони створюються самою особистістю в процесі життєтворчості з метою надання будь якій дії людини особистісного значення і смислу, що, в свою чергу є умовою самоствердження і самоідентифікації особистості. «Необхідно підкреслити, що стосовно окремої особистості цінність може мати зобов'язальне значення, бути своєрідною формою висування моральної вимоги. Але на відміну від норми, яка нав'язує певний образ життя, стиль поведінки, цінність виступає як те, що є бажаним для самої особистості»². Таким чином, можна стверджувати, що саме базові цінності особистості є основою її життєтворчості, адже вони містять в собі потенціал і вимогу світоперетворення за тими ідеалами, які для людини є доленосними і найважливішими в процесі самоідентифікації.

Ще одним важливим фактором вибудовування цілісної системи базових цінностей особистості є духовність. Саме завдяки духовній насназі, енергії, переконаності і віри людина здатна ставати особистістю, набуваючи, усвідомлюючи і здійснюючи на основі волі базові особистісні цінності, що є ще одним виміром життєтворчості. Базові цінності, з одного боку, є фундаментом, на якому вибудовується духовна сила особистості, а з іншого – саме завдяки духовній енергії людина здатна усвідомлено формувати особистісну аксіологічну цілісність, яка стає визначальним і необхідним фактором, спонукою до самоствердження, світоперетворення і життєтворчості.

Безумовно, в процесі життєтворчості особистості саме духовна енергія, що стверджується і спирається на базові особистісні цінності, спричиняє ті чи інші поведінкові форми і реакції, змушує людини чи-

¹ Островський К.С. Про цінності та ціннісні орієнтації особистості / К.С. Островський // Соціально-політичні та правові проблеми формування особистості і держави: Збірник наукових праць (за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції, м. Хмельницький, 23 – 24 жовтня 1997 року). – Хмельницький: ТУП, 1998. – С. 14.

² Словарь философских терминов / Научная редакция профессора В.Г. Кузнецова. – М.: ИНФРА-М, 2010. – XVI. – С. 662.

нити у відповідності до власної аксіологічної матриці. «Духовна цінність, що набула для людини особистісної ваги, лише тоді стає домінуютьою її «Я», коли постійно спонукає до відповідних вчинків. Ідеться, власне, про міру її значущості, тобто про силу емоційної енергії, оскільки від цієї сили й залежатиме, чи виникне в суб'єкта імпульс до моральної дії, чи ні. Якщо особистість ставитиметься до духовної цінності відсторонено, якщо розототожнюватиме себе з нею, позитивного результату очікувати марно. І навпаки, цілковите злиття особистості з духовною цінністю надає їй необхідної спонукальної сили. У такій цілісності й криється секрет дійової духовної особистості»¹.

Отже, процес світоперетворення і життєтворчості є єдиними можливими способами становлення особистості, завдяки яким людина самореалізується і активно перетворюється на рушійний і впорядковувачий елемент світобудови. Таке ключове положення особистості в світі з необхідністю тягне за собою визначення особистості як духовної цілісності, адже, будучи творчою основою світоперетворення, вона вже не може розглядатися як складова частина світу, об'єкт. Особистість з'являється і самостверджується саме тоді, коли в процесі життєтворчості людина усвідомлює власну абсолютну цінність і набуває переконаності в тому, що самореалізація можлива лише тоді, коли основою будь-якого акту і вчинку є цілісність власної особистості. «Для визначення сутності особистості дуже важливо, що вона не є частиною, а цілим і не може стати частиною. Особистість ніколи не є частиною по відношенню до чогось «загального». Особистість може уявлятися частиною суспільства або чогось загального в об'єктивації, коли її існування викинуте назовні. Але у внутрішньому своєму існуванні особистість не є частиною роду, не є частиною природи, не є частиною суспільства. Особистість є дух і належить духовному світу, в якому немає такого співвідношення частини і цілого, індивідуального і загального»². Ціннісно-орієнтаційний контекст життєтворчості особистості полягає саме в тому, що людина, спираючись на власні базові цінності,

¹ Бех І. Д. Цінності як ядро особистості / І. Д. Бех // Цінності освіти і виховання: Наук.-метод. зб. / За заг. ред. О.В. Сухомлинської, ред. П.Р. Ігнатенка, Р.П. Скульського, упор. О.М. Павліченка. – К.: Академія педагогічних наук України, 1997. – С. 9–10.

² Бердяев Н. А. Я и мир объектов / Николай Бердяев // Бердяев Н. А. Философия свободного духа. – М.: Республика, 1994. – С. 302–303.

здатна вибудувувати цілісну аксіологічну систему, яка зрештою і породжує енергію самотворчості і світоперетворення.

Отже, головною ознакою людини як особистості є духовність як здатність цілісного світовідчуття, світосприйняття, світорозуміння і світоперетворення на основі базових цінностей. Саме філософська рефлексія дозволяє певним чином реалізувати здатність усвідомлення себе як цілісно-духовної істоти. Втілення особистісних духовних здатностей зрештою призводить до самоствердженні в світі, який теж є продуктом духовної активності особистості, відбиттям її прагнень, віри, ідеалів, переконань тощо. Духовність по суті є комунікативною здатністю людини, яка дозволяє їй, залишаючись самодостатнім і самонеобхідним суб'єктом, виходити назовні, спілкуватися з іншими особистостями, розуміти і перетворювати світ. Наприклад, М. Шелер визначав духовність як «слово, яке містить у собі поняття розуму, але поряд з мисленням в ідеях охоплює і певний рід споглядання, споглядання першофеноменів або суттєвого змісту, далі певний клас емоцій та вольових актів, які ще мають бути схарактеризовані, наприклад доброту, любов, каяття, шанування тощо. Діяльний же центр, в якому дух з'являється всередині конечних сфер буття, ми будемо називати особистістю... Така «духовна» істота більше не прив'язана до потягів та зовнішнього світу, але «вільна від зовнішнього світу» і, як ми будемо це називати, «відкрита світу». У такої істоти є «світ»¹. Тобто, в процесі духовної життєтворчості людина не просто контактує зі світом, але життєтворчість як вольова самореалізація є єдиним способом набуття особистістю онтологічного статусу, образу творця і визначального елемента світобудови. Світ з'являється тоді, коли об'єктивна реальність, перетворюючись на основі соціокультурних форм пізнавальної і творчої діяльності, стає частиною особистісного прагнення до духовної самореалізації.

Духовність як інтегративний чинник базових цінностей особистості дозволяє людині усвідомлювати свою творчу, світоконструюючу природу, завдяки чому стає можливим сам процес персоніфікації, тобто самостановлення особистості, виокремлення себе в якості життєтворчого суб'єкта. В цьому випадку базові цінності особистості перетво-

¹ Шелер М. Положення людини в космосі / Макс Шелер // Читанка з історії філософії: У 6 кн. Кн. 6: Зарубіжна філософія ХХ ст. / Під ред. Г.І. Волинки. – К.: Фірма «Довіра», 1993. – С. 149.

рюються на соціокультурні і особистісні ідеали. «Будучи ідеалом, що узагальнює досвід десятків поколінь і разом з тим враховує те, чого вони не змогли досягнути, який спрямовує людину на ці нескорені вершини, цінність через культуру включає конкретну людину в буття світу, робить її власне буття універсальним у своєму змісті»¹. Іншими словами, духовність як аксіологічно-енергетична основа життєтворчості створює онтологічне підґрунтя для самоствердження особистості, лише людина здатна свідомо звільнити свою духовну енергію набуває потенціалу буттєво-особистісної самореалізації. «Духовність, як засіб поєднання образу світу з моральним законом особистості, завжди означає позитивну суспільну значущість людини, її мислення, свідомості, світогляду. Позитивність духовності завжди розгортається в конструктивній творчій уявності. Як позитивний факт людського життя, духовність виявляється в чистоті помислів, благородстві думок, інтелігентності поведінки, сердечності, відкритості й щирості світовідношення, у прямуванні до піднесених цілей, діянні добра, у всезагальній відповідальності тощо»². У зв'язку з цим, «духовний світ людської особистості й слід розглядати як певну систему свідомо-психологічних рис, особливостей, що у своїй цілісності виражає міру усвідомлення людиною сутності свого буття, свого місця й призначення у світі, смисл людського життя та смерті, що й знаходить свій прояв у характері відношення людини до світу в цілому й до себе самої, зокрема»³.

Отже, самоствердження особистості, а також процеси світоперетворення і життєтворчості безпосередньо залежать від формування аксіологічної основи особистості як духовної цілісності, яка створює світоглядну сфери основоположних ідеалів, переконань, вірувань, тобто так званих першофеноменів, які роблять для людини можливим самоствердження і самоідентифікацію шляхом активного ставлення до світоформування і життєтворчості. Становлення особистості і її базових цінностей відбувається в безпосередній залежності від життєтворчих

¹ Макутон П. Я. Світогляд, його формування і виховання / П. Я. Макутон. – К.: Інститут системних досліджень освіти, 1994. – С. 39.

² Постсучасність: проблеми духовної свободи особистості / За ред. О. О. Сердюк. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток», 2006. – С. 138.

³ Костенко В. Г. Духовний світ особистості як діалектичний синтез світоглядної, теологічної та моральної культур / В.Г. Костенко // Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості. Матеріали XIII Міжнародної конференції. Травень 2003. – Донецьк: Інститут проблем штучного інтелекту, 2003. – С. 151.

потенцій людини та її базових світоглядних знань і переконань. Формується саме особистість, яка в подальшому здатна, звільняючи творчо-духовну енергію, стверджувати і реалізовувати в процесі життєтворчості власні цінності, ідеали тощо. «Формується не світогляд, а особистість з її переконаннями і життєвими установками; тому світогляд може мати місце тільки там, де існує «само», тобто самознаходження, самовиховання, саморозвиток, самовдосконалення, самоосвіта, самообмеження»¹. Найвизначальнішим фактором формування світоглядних і ціннісних орієнтацій є власна духовна сила особистості, яка зрештою надає наснаги включитися в процес світоперетворення, тобто досягти духовної цілісності всіх рівнів світогляду, а отже цілісності базових цінностей. «Особа взагалі не є наперед заданою. Вона перманентно створюється, існує лише в режимі творіння як акту вивільнення від обіймів небуття, ніщо»². Таке самостановлення є необхідною умовою формування особистості, яка буде здатна до активної життєтворчої діяльності.

На основі базових цінностей особистості відбувається один з найважливіших світоглядних духовних процесів, який полягає в тому, що зовнішній світ в усій його об'єктивності й внепокладеності перетворюється на світ ідеальних явищ свідомості, тобто на духовне підґрунтя життєтворчості як процесу особистісної самоактуалізації в світі. «Особистість здійснюється як трансформація зовнішнього світу у внутрішній. І справа тут не тільки в її космічній відкритості. Особистість, з одного боку, протиставляє стихійності, випадковості та фатальним наслідкам зовнішніх обставин зразки осмисленості, гармонії, надії та віру в кращу перспективу, які притаманні внутрішньому світу людини. А з іншого, – у своєму самобудівництві осмисленого існування відкриває зовнішньому буттю можливість засвідчення, виявлення в якості особливого, альтернативного світу»³.

Процес формування світогляду і базових цінностей особистості є глибоко духовною, саморефлексивною діяльністю, яка в основі своїй

¹ Світогляд і світ людини: Колективна монографія / За загальною редакцією доктора філософських наук, професора В.П. Капітона. – Дніпропетровськ: ДДФА, 2008. – С. 6.

² Кримський С.Б. Запити філософських смислів / Сергій Кримський. – К.: Видавництво ПАРАПАН, 2003. – С. 43.

³ Кримський С. Запити філософських смислів / Сергій Кримський. – К.: Видавництво ПАРАПАН, 2003. – С. 37.

має енергію життєтворчості. Саме ця енергія створює можливість цілісного світорозуміння і активного світоперетворення. Отже, саме процес життєтворчості є головним чинником і структуротворчим фактором формування світогляду і базових цінностей особистості. Життєтворча сила особистості дозволяє свідомо ставитися до систематизації свого ціннісного середовища, що веде до його цілісної структуризації. «Сукупність ідей складає у свідомості людини не просто випадкову сукупність, але являє собою конструкцію, яка неминуче влаштовується за законами мислення, що використовує асоціативні зв'язки і логічні співвідношення, тобто певну систему з відношеннями співпідпорядкування підсистем і окремих ідей»¹.

Інтегративною основою, на якій відбувається вибудовування і формування аксіологічної єдності особистості, на нашу думку, є духовність як феномен світоглядного осягнення і усвідомлення беззаперечної єдності особистості і світу, особистості і природи, особистості і суспільства. «Регулятивне значення цінностей тим більше, чим вище рівень духовності – і у людського роду, і у окремої людини, котра повторює його логіку розвитку»².

Аксіологічний світ особистості, перебуваючи під впливом зовнішніх природних і соціокультурних чинників, які в своїй безмежній різноманітності розщеплюють його, перетворюється на цілісність лише завдяки духовному зусиллю, яке людина може здійснювати тільки в процесі життєтворчості.

Ціннісна свідомість на рівні особистості являє собою сукупність настанов та орієнтацій на певні суспільні цінності – ідеали, норми, традиції, звичаї тощо. «У процесі життєдіяльності в людині складаються деякі фіксовані еталони ставлення до різних сторін дійсності, формуються власні уявлення про добре й погане, добро та зло, щастя та справедливість. Зміст ціннісної свідомості особистості визначається багатьма факторами, серед яких головну роль відіграють ціннісні системи суспільства та особливості особистості. Індивідуальні системи цінностей являють собою конкретне, рухливе, ієрархізоване утворення, яке включає в себе певну сукупність засвоєних індивідом суспільних

¹ Трухин И. А. Личность как система идей. Научное издание / И. А. Трухин. – К.: КМЦ «Поэзия», 2009. – С. 47–48.

² Каган М.С. Философская теория ценностей / М. С. Каган. – СПб.: Петрополис, 1997. – С. 191.

цінностей. Це і є те, що називається системою ціннісних орієнтацій особистості. У змістовному відношенні ціннісні орієнтації особистості являють собою сукупність світоглядних переконань»¹. Звідси випливає висновок, що існує фундаментальний зв'язок між процесом світоперетворення і формування базових цінностей особистості. Цей фундаментальний зв'язок має свою енергетичну першооснову в якості життєтворчості, яка тут являє собою особистісне ціннісне прагнення до набуття онтологічної актуальності шляхом встановлення бажаного порядку в світі, який є наявним.

Формування світогляду і базових цінностей особистості зазнає впливу зовнішніх, об'єктивних факторів, але в основі своїй має все ж таки особистісні характеристики і духовно-вольові потенції. Саме в процесі такого формування здійснюється процес життєтворчості, який створює чітку світоглядну і життєву позицію особистості. «Крім знань про картину світу і самосвідомість, світогляд включає в себе також те, що прийнято називати життєвою позицією особистості, світогляд якої стає способом визначення власної життєвої позиції, визначником способу участі в подіях у світі. Життєва позиція і стратегія довготривалої поведінки особистості складається під впливом багатьох факторів. Але головним є світоглядні ідеали. Особистість пробує знайти шлях до задоволення власних інтересів, таким чином, щоб не вступати в протиріччя з цими ідеалами. У свідомості особистості складається дуже своєрідна система знань, цінностей, оцінок, установок, які у своїй сукупності являють собою модель практичного ставлення людини до дійсності»². Ключовим чинником формування світоглядних підвалин і ціннісно-орієнтаційних основ життєтворчості особистості є внутрішній, духовний світ людини, який здатен на основі ідеалів, переконань і вірувань перетворювати об'єктивну реальність таким чином, що вона стає не відчуженим, зовнішнім світом, а значимим для людини, сповненим абсолютних значень, цілей і цінностей. Життєтворчість в такому розумінні можна тлумачити як процес гуманізації, людинонаповнення світу.

¹ Світогляд і світ людини: Колективна монографія / За загальною редакцією доктора філософських наук, професора В.П. Капітона. – Дніпропетровськ: ДДФА, 2008. – С. 308–309.

² Макутон П. Я. Світогляд, його формування і виховання / П.Я. Макутон. – К.: Інститут системних досліджень освіти, 1994. – С. 10.

Процес «гуманізації світу» вимагає від особистості значних витрат духовної енергії, адже лише вона здатна в змістовно-ціннісному плані перетворювати наявний світ в світ бажаний, об'єктивну реальність на дійсність людського знання, етичного самовизначення і свободи. «Духовне зростання особистості вимагає від неї на суб'єктивному рівні великої концентрації фізичної, соціальної та душевної активності, самосуб'єктних дій (планування, визначення цілей, прогнозування оптимальних варіантів поведінки тощо). На цьому шляху відбувається перебудова свідомості та самосвідомості, головних спонук до активності та саморегулювання актуальної мотивації, зміна звичних установок та орієнтацій. Метою духовного самовдосконалення є досягнення гармонії між власним життям і світом через любов, віру та надію. Першопричина духовного та морального самовдосконалення знаходиться у внутрішньому світі особистості...»¹. Саме такі поняття, як самовизначення, самоідентифікація, самоствердження, самототожність «стосуються особистісного вибору та становлення людини в аксіологічному вимірі»². Онтологічна самоактуалізація особистості, що виявляється у формуванні цілісності світоглядних і фундаментально-ціннісних орієнтацій, відбувається на основі духовної напруги когнітивного, етичного і естетичного плану, що стає особистісне джерело світоперетворення і життєтворчості.

Важливим комунікативним елементом особистісної актуалізації є процес виховання, в якому поєднуються зовнішні соціально-культурні впливи з формуванням міцної духовної основи особистості. З одного боку, виховання безумовно забарвлене конкретною соціально-історичною реальністю, але з іншого саме воно формує в людині здатність бути особистістю, тобто ставити переконання і ідеали вище за тимчасові суспільні вимоги. «Виховання переслідує мету ефективно і з максимальними результатами відтворити в особистості соціокультурний досвід людства. Завдячуючи йому і здійснюється перевід культури в індивідуальну форму її існування.

Виховання має соціально-історичний характер. Кожне суспільство через інститут виховання намагається формувати особистість

¹ Моральна свідомість та самосвідомість особистості. Монографія / За ред. проф. М. В. Савчика, доц. І. М. Галяна. – Дрогобич, 2009. – С. 53.

² Скотна Н. Особа в розколотій цивілізації: освіта, світогляд, дії / Надія Скотна. – Львів: Українські технології, 1998. – С. 169.

у відповідності з конкретними соціальними і національними інтересами. Але у вихованні є і більш глибока мета: формування особистості у відповідності із загальнолюдськими гуманістичними ідеалами. У процесі виховання особистості суспільство керується ідеалом людини в якому загальнолюдський соціокультурний глибинний зміст відбивається через призму повсякденних соціальних інтересів»¹. Часто проблема полягає в гострому конфлікті між особистісними переконаннями і ідеалами і соціальними вимогами, які висувуються перед людиною тією чи іншою соціальною спільнотою. Саме в такому випадку проявляється сила життєтворчих потенцій особистості, яка виявляється здатною або ж нездатною на основі духовно-вольових зусиль протистояти неприйнятній реальності, стверджуючи власні переконання і цінності. Виховання нездатне надати рецепти прийнятні в будь-якій життєвій ситуації, але саме воно здатне «пробудити внутрішнє в особистості, слугувати його каталізатором»². Тобто процес ціннісного і світоглядного формування особистості завжди суперечливий і саме ця суперечливість вимагає від нас життєтворчої активності, адже ми завжди хочемо долати суперечності, навіть тоді, коли усвідомлюємо їх необхідність, неминучість і нездоланість.

Жага людини до смислової та ціннісної самоактуалізації призводить до того, що ми найважливішими життєвими цінностями вважаємо самореалізацію і самоствердження. «Цінності неможливо нав'язати та відібрати за допомогою сили, їх неможливо купити, продати та подарувати в готовому вигляді. До цінностей неможливо просто долучитися, їх потрібно створювати самостійно в собі і відтворювати заново кожен раз в ціннісній ситуації, долаючи слабкість та зневіру. Цінність любові, віри та мужності, добра та справедливості функціонує лише в процесі самостійного та вільного їх створення людиною та спільнотою»³. Тобто, найнеобхіднішою умовою формування базових цінностей особистості є постійна творчість, яка, в принципі, являє собою

¹ Макутон П. Я. Світогляд, його формування і виховання / П. Я. Макутон. – К.: Інститут системних досліджень освіти, 1994. – С. 93.

² Там само. – С. 95.

³ Світогляд і світ людини: Колективна монографія / За загальною редакцією доктора філософських наук, професора В.П. Капітона. – Дніпропетровськ: ДДФА, 2008. – С. 310.

життєтворчість, адже саме на основі ціннісно-світоглядного самостворення особистість набуває здатності самоствердження і самостановлення.

В чому ж полягає співвідношення зовнішніх суспільних і внутрішньо-особистісних факторів формування світогляду і базових цінностей особистості? Головним у визначенні такого співвідношення, на нашу думку, є усвідомлення різнохарактерності цих сфер впливу, адже суспільне середовище чинить об'єктивний, відчужений тиск на особистість, а внутрішні особливості людини є невідстороненими, безпосередньо їй даними. Саме конфлікт між відчуженою необхідністю і невідчуженою свободою породжує в людині прагнення до життєтворчості. «По-перше, ціннісні орієнтації особистості є структурним елементом індивідуальної свідомості, а суспільна свідомість зумовлює індивідуальне лише в головному. Звідси схожість і відмінність ціннісних орієнтацій соціальних утворень та особистості. Іноді відмінність між суспільною і індивідуальною свідомістю виражається у внутрішній незгоді з ідеями, оцінками, прийнятими в суспільстві, або ж з деякими з аспектів, тобто ціннісні орієнтації соціуму (суспільства в цілому, групи) не завжди ідентичні особистісним ціннісним орієнтаціям. По-друге, самі ціннісні орієнтації особистості здатні впливати на відбір, орієнтацію особистості на ті або інші цінності у світі цінностей, що функціонують, забезпечуючи тим самим діалектичний взаємозв'язок їх еволюції та стійкості»¹. Тому необхідно не ієрархізувати зовнішні суспільно-об'єктивні і внутрішньо-духовні фактори становлення особистості, а говорити про їх суперечливу, різносутнісну природу, яка призводить до конфлікту між особистістю і суспільством, який має позитивне значення, адже є поштовхом до активізації особистісної життєтворчої діяльності.

Часто можна зіткнутись із ситуацією, коли така конфліктність призводить до маргіналізації особистості. За таких умов важливим є дослідження соціокультурного розвитку, які дозволяють вирішувати такі конфлікти з позитивної, творчої, життєствердної точки зору. «У суперечливій суспільній єдності індивід постає і як індивідуальність, і як особистість. Цивілізоване суспільство зацікавлене в розвитку в індивіді й того, й іншого в їх гармонійному поєднанні; антагоністичне

¹ Підлісний М.М. Цінності та буття особистості / М.М. Підлісний, В.І. Шубін. – Дніпропетровськ: ДДФА, 2005. – С. 93.

суспільство, навпаки, зумовлює розвиток у людині лише певного набору якостей, принижуює як індивідуальність, так і особистість. Звичайно, волелюбна натура людини чинить опір такому приниженню. Це виливається в дійовий протест, що приводить до ствердження незаперечної індивідуальності, особистості або до повної деградації зазначених якостей, до рабського (тваринного) існування»¹.

Тільки глибока саморефлексійна світоглядна діяльність може запобігати негативним наслідкам комунікаційної відчуженості людини і соціуму. В сучасному світі ця проблема постала особливо гостро, особливо в світі деонтологізації категорії особистості, яка призводить до неможливості формування цілісних світоглядних і фундаментально-ціннісних орієнтирів. «Глобальні зміни призводять до зміни розуміння особистості. Насамперед відбувається відмова від субстанціонального розуміння особистості, вона перестає розумітися онтологічно. Сучасне розуміння особистості поступово починає включати в себе різні розуміння і концепції особистості. В цьому плані особистість – це не тільки те, що є в людині, але й знання про людину, й рефлексія, й «створення себе людиною», про що в свій час писав Ф. Достоевський². В глобальному світі, з одного боку, людина набуває безлічі можливостей реалізації власних цілей, але з іншого – втрачає потенціал суперечливого самостановлення, адже саме воно забезпечувало необхідність у звільненні особистісної духовної енергії шляхом життєтворчості.

Формування світогляду і базових цінностей особистості, перебуваючи під впливом зовнішніх об'єктивних факторів, в той же час є глибокого особистісним, рефлексивним процесом. Для того, щоб формувалася активна, життєстверджуюча особистість, необхідне насамперед вивільнення людських персоніфікаційних потенцій і енергій, що в принципі і реалізується шляхом життєтворчості. «До формування особистості ведуть такі три головні види дії, які співвідносяться з трьома її вимірами: розмірковування, що відкриває призначення, залучення, про яке свідчить втілення, і саморозкриття, як рух назустріч іншим, втілен-

¹ Губерський Л. В. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз / Л.В. Губерський, В.П. Андрущенко, М. І. Михальченко. – 2-е вид. – К.: Знання України, 2005. – С. 62.

² Розин В. М. Личность и ее изучение / В. М. Розин. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – С. 215–216.

ня здатності жити для інших»¹. Ці дії відображають участь людини в площині духовній, матеріальній та суспільній. Хоча б без однієї з них особистість занепадає, вона потребує активної різнобічності. «Я починаю ставати особистістю тільки тоді, коли відчуваю внутрішню спрямованість, а потім знаходжу принцип єднання, коли беру себе в руки і починаю діяти, як Я. Я здійснюю себе тільки з того моменту, коли віддаюся цінностям, що ведуть мене до висот, які набагато перевершують мене самого»². Отже, людина набуває особистісного потенціалу і актуалізації лише тоді коли процес життєтворчості набуває світоперетворюючого і самоідентифікаційного характеру. Це означає, що світогляд і цінності особистості мають фундаментом насамперед внутрішні вольові здатності людини до самоідентифікації, самореалізації і життєтворчої активності.

Таким чином, розглянувши можливі взаємозв'язки між такими явищами духовно-практичного життя людини, як світогляд (в його структурно-рівневому прояві – світовідчутті, світосприйнятті, світорозумінні і світоперетворенні), базові цінності особистості і життєтворчість, ми можемо зробити низку взаємопов'язаних висновків, що стосуватимуться фундаментальних взаємовизначень згаданих категорій. Насамперед необхідно відмітити, що цілісність цих понять пов'язана з такою категорією, як духовність, яка в своєму енергетично-вольовому розуміння стає взаємопов'язуючою ланкою між явищами, які нами розглядаються.

По-перше, розглянувши рівневу структуру світогляду як єдність світовідчуття, світосприйняття, світорозуміння і світоперетворення, ми відмітили інтегративну роль особистісної життєтворчості, яка на основі духовно-практичної наснаги людини створює світоглядну цілісність. Більше того, найважливіша світоглядна функція особистісної життєтворчості полягає в тому, що вона є засобом самоактуалізації особистості між світами наявним і бажаним. Тобто, людина, що відчуває закинутість в світ, відчуженість від нього, знаходить в особистісній життєтворчості, яка дозволяє їй буттєво самореалізуватися, можливість

¹ Петлевич Н. Повернення до змісту особистості у французькому персоналізмі / Наталя Петлевич // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Випуск 309 – 310. Філософія. – Чернівці: Рута, 2006. – С.47.

² Мунье Э. Персоналистская и общностная революция / Эмманюэль Мунье // Мунье М. Манифест персонализма / Вступ. ст. И.С. Вдовиной. – М.: Республика, 1999. – С. 71.

знайти своє місце у світі на основі базових особистісних смислів і цінностей. Процес життєтворчості, підвалиною якого є світогляд як духовно-спрямовуючий феномен, дозволяє людині відчувати себе творчим елементом світобудови, активним історичним суб'єктом, який не просто виконує відчужені суспільні вимоги або споживає суспільні блага, а самостворюється як упорядковуюче, гармонізуюче начало світу. Життєтворчість, яка ґрунтується на світоглядних цінностях і переконаннях, дозволяє людині перетворюватися на особистість, яка є духовним ядром людської життєдіяльності, тобто на основі ціннісно-вольових зусиль визначає здатності людини до свободи, творчості, до формулювання цінності власного життя, зрештою, до самоповаги і відчуття власної гідності і значимості.

По-друге, визначивши базові цінності особистості, якими, на нашу думку, є когнітивні, етичні і естетичні цінності, ідеали, переконання, фундаментом для яких є абсолютна цінність-мета саме людини, а також її здатність до вільного, вольового самоствердження, ми прийшли до висновку, що духовна енергія людини, яка є основним рушійним елементом світоперетворення і життєтворчості, перебуває у амбівалентному відношенні до цих цінностей. Духовна сила особистості, з одного боку, залежить від цілісного комплексу її базових цінностей, але, з іншого боку, саме завдяки духовній енергії людина здатна створювати саму таку цілісність ідеалів і переконань. Таким чином, процес світоперетворення має для людини також подвійне значення: ми водночас впорядковуємо і гармонізуємо зовнішній світ на основі базових особистісних цінностей, а також перманентно творимо і намагаємося утримати відчуття цілісності власного аксіологічного середовища. Ціннісно-орієнтаційний контекст життєтворчості особистості полягає тут в тому, що саме ця постійна напруга, пов'язана з прагненням до ствердження і збереження базових особистісних цінностей, призводить до необхідної самоідентифікаційної, самотворчої, самостверджувальної духовної роботи. Саме таким чином, на нашу думку, стає можливою життєтворчість як єдиний можливий спосіб для людини бути особистістю.

По-третє, розглянувши фундаментальні чинники формування світогляду і базових цінностей особистості, можемо зробити висновок, що існують як зовнішні (природні, соціоприродні, соціокультурні тощо) фактори впливу на особистісне самостановлення, так і внутрішні (духовність, воля, емоції, знання, ідеали, цінності, переконання тощо) фактори, які вступають в різноманітні взаєммовідносини (суперечнос-

ті, взаємокоординації, взаємовпливу, погодженості, конфліктності тощо). Саме характер взаємовідношень між зовнішніми і внутрішніми факторами формування світогляду і базових цінностей особистості визначає ступінь духовно-енергетичних задатків і спроможностей конкретної людини, від чого, в свою чергу, залежать потенції її життєтворчості. Саме на шляху конфліктного чи координованого взаємозв'язку між зовнішнім світом і внутрішніми бажаннями і переконаннями відбувається самоактуалізація особистості, її становлення і розвиток. Таким чином життєтворчість особистості, яка є духовно-вольовою основою процесу світоперетворення, який завершає утворення цілісного світогляду і системи цінностей, є феноменом необхідним для онтологічної актуалізації особистості в універсумі світоглядних смислів і цінностей.

Глава 1.4

Системно-цільове (стратегічне) планування культури життєтворчості особистості

У попередніх розділах культуру життєтворчості особистості ми визначили як процес її самореалізації і самоутвердження на основі гуманістичного ідеалу й у відповідності з культурними завоюваннями людства. Доведено було й наступне: в основі цього процесу лежить світогляд, а її «хребет» визначає система ціннісних орієнтацій особистості. Все це здійснюється двома способами: а) спонтанно й б) цілеспрямовано. Ці способи нерідко переплітаються між собою. Однак, у більшості випадків формування культури життєтворчості особистості має цілеспрямований характер. Він здійснюється на двох основних рівнях: 1) на рівні особистості; 2) на рівні суспільства. Зупинимось на цьому більш детально.

Планування культури життєтворчості особистості в його системно-цільовому вимірі є складним, багатогранним процесом, який відбувається різнотемпорально і різноспрямовано, а також залежить від багатьох як зовнішніх (соціоприродних і соціокультурних) чинників, так і внутрішніх (психічних і духовних) чинників формування особистості. В сучасному світі особливо ускладнилися і гіперморфізувалися соціальні зв'язки і залежності, що утворюють сферу соціального планування культури життєтворчості особистості, що призвело до світоглядної, антропокультурної кризи, основна ознака якої полягає в тому, що людина не здатна сформулювати цілісну світоглядно-ціннісну систему

орієнтирів, що спрямовують її поведінкову та життєтворчу активність. Проблема ціннісної і світоглядної самовизначеності особистості постає дуже гостро вже у філософії минулого століття. Так, Х. Ортега-і-Гассет писав: «Система цінностей, що організовувала людську діяльність, втратила свою очевидність, привабливість, імперативність. Західна людина захворіла яскраво визначеною дезорієнтацією, не знаючи більше, згідно з яким зірками жити»¹. Саме така цивілізаційна і соціокультурна ситуація надзвичайно актуалізує сьогодні питання планування культури життєтворчості особистості як на суспільному, так і на індивідуальному рівнях.

Специфіка культури життєтворчості особистості полягає насамперед в тому, що будь-яке явище її структури підлягає активному духовно-енергетичному впливу самої особистості, що, водночас, не відкидає необхідності зовнішніх соціальних та культурних визначальних чинників. У зв'язку з цим, в рамках нашого дослідження необхідним є аналіз системно-планової діяльності людини щодо стратегічного впорядкування всієї множини і різноманіття факторів, які, з одного боку, визначають життєтворчі потенції особистості, а з іншого – знаходяться під безпосереднім впливом особистісної творчості. «Стратегія життя залежить від типу активності особистості. Тип активності особистості – це характерні для неї способи поєднання зовнішніх і внутрішніх тенденцій життя, перетворення їх у рушійні сили своєї діяльності»² Таким чином, поєднання соціального та індивідуального планування особистісного розвитку та життєтворчої самореалізації постає як одна з найактуальніших філософсько-світоглядних та науково-теоретичних проблем сьогодення. По-перше, вона є актуальною через антропокультурну кризу, яка є однією з основних тенденцій розвитку інформаційної цивілізації, а по-друге, її теоретична цінність зумовлюється необхідністю міждисциплінарного підходу, поєднання найновіших концептуальних здобутків філософії, психології, соціології, культурології тощо.

Важливість проблеми соціального та індивідуального планування культури життєтворчості особистості, надання такому плануванню сис-

¹ Ортега-і-Гассет Х. Нові симптоми / Хосе Ортега-і-Гассет // Читанка з історії філософії: У 6 кн. / Кн. 6: Зарубіжна філософія ХХ ст. – К.: Фірма «Довіра», 1993. – С. 156.

² Крейдун Н.П. Життєві стратегії особистості: психологічний аспект, проблеми дослідження / Н. П. Крейдун // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія Психологія. Випуск 35. – Х.: ХНУ, 2006. – № 718. – С. 52.

темно-цільового, стратегічного характеру полягає ще й у тому, що вона має прикладний характер, який проявляється у розвитку соціокультурних, психологічних, навчальних і виховних, світоглядно формуючих практик створення та корекції умов особистісної самореалізації людини, яка належить до будь-якої вікової чи соціальної групи. «Особливо значення набуває дослідницький інтерес до феномену творчості у контексті прикладного вектору проблеми творчого здійснення людини в певних соціальних, історичних умовах. Сучасний акцент доцільності пошуку новітніх можливостей реалізації особистості пов'язаний із трансформаційними процесами соціокультурної, духовної сфери суспільства. Насамперед стурбованістю людини тим, наскільки непередбачуваними можуть виявитися наслідки цих процесів та водночас усвідомлення того, що перед особистістю відкриваються значні перспективи, новітні технології і можливості творчого прояву через встановлення бажаних пріоритетів в організації і управлінні творчою діяльністю»¹. У зв'язку з цим, необхідно знаходити такі концептуальні рамки визначення культури життєтворчості особистості, які б враховували необхідність системно-цільового планування її процесуального розгортання. Стратегія людського життя, спрямована на формування і розвиток творчої особистості, обов'язково повинна містити в своїй джерельній основі усвідомлення та аналіз тих факторів, які впливають на її визначення та реалізацію. Інакше, людина потрапляє у стихійний вихор різноманітних знакових проявів інформаційної цивілізації і, будучи не в змозі їх цілісно і ціннісно систематизувати, обирає пасивницькі форми адаптації, інфантильні та конформістські поведінкові стратегії, відмовляється від особистісної самореалізації, перетворюючись на пасивний об'єкт в межах споживацької реальності.

Отже, культура життєтворчості особистості як ефективний засіб самореалізації ґрунтується на свідомому стратегічно-системному плануванні, яке охоплювало б як зовнішні, соціокультурні чинники формування особистості, так і внутрішньо-духовні прагнення і мотивації. Особистісна творчість в такому випадку має можливість позбутися в значній мірі стихійності, трансформуючись у процес самоусвідомлення особистістю себе та своїх життєвих устремлінь. «Життєтворчість розг-

¹ Покулита І. Соціокультурний проект як управлінська стратегія творчої реалізації особистості / Ірина Покулита // Філософські пошуки. – Випуск ХХІХ. – Львів – Одеса: Cogito – Центр Європи, 2009. – С. 173.

лядається як духовно-практична діяльність особистості, що спрямована на проектування, планування, програмування та творче здійснення нею свого індивідуального життя»¹. Таке планування, програмування, стратегічно-системне самовизначення потребує філософсько-теоретичного, світоглядного аналізу з метою виявлення та усвідомлення тих взаємозв'язків і взаємозалежностей, які існують між соціальним плануванням як чинником формування культури життєтворчості особистості та індивідуальним самоплануванням як необхідної умови будь-якої творчої самореалізації

Таким чином, одним з головних теоретичних завдань цього розділу є з'ясування природи соціального планування та його застосування до процесу формування культури життєтворчості особистості. Поняття соціального планування за своєю сутністю є міждисциплінарним і багатовимірним, таким, що застосовується в соціології і теорії управління, соціальній психології і маркетингових стратегіях тощо. Багатовимірність поняття вимагає чіткої дефініції та виявлення ключових смислів, на основі яких ми будемо його використовувати в нашому дослідженні.

Необхідними змістовними якостями поняття соціального планування для з'ясування його впливу на формування культури життєтворчості особистості повинні бути, з одного боку, суспільне цілепокладання як виявлення безперервного і безкінечного розвитку соціокультурної сфери людської життєдіяльності, а з іншого – створення умов для особистісної самореалізації в певній соціально-історичній ситуації, а також свідоме ставлення до неї особистості як активного суб'єкта соціокультурного розвитку. Виявлення таких характерних особливостей процесу соціального планування дозволить на теоретичному рівні визначити його гуманістичний потенціал у формуванні культури життєтворчості особистості та у її творчій самореалізації впродовж життя.

Специфіка соціального планування полягає в його полісуб'єктивності, а також в тому, що його об'єктами можуть бути соціальні утворення різного масштабу. У зв'язку з цим, важливим фактором є належність людини до певної соціальної групи, її статусні та рольові прояви, особистісне прагнення до самореалізації в рамках розвитку пе-

¹ Сисоєва С. О. Проблема формування особистості, здатної до творчої самореалізації / Світлана Сисоєва // Наукові праці: Збірник. – Миколаїв: Видавництво МФ НАУКМА, 2000. – Т. 7: Педагогіка. – С. 15.

вної соціальної спільноти. Сутність соціального планування полягає, на думку Ж. Тощенка, в таких основних характеристиках¹:

- планування повинне орієнтуватися на цілі, які витікають з об'єктивних тенденцій організації життя людей та передбачають задоволення поточних та перспективних потреб людей, їх узгодження між собою та заходи щодо активізації творчої діяльності як самої людини, так і соціальних інститутів суспільства;
- вирішення як загальних, так і локальних проблем не може відбуватися стихійно чи принаймні приблизно, адже в рамках соціального планування повинні використовуватися показники, за якими можна було б визначати ефективність досягнення встановленої мети. Такими показниками чи орієнтирами можуть бути строки, а також обсяги, рівні, ступінь досягнення намічених рубежів, які дозволяють здійснити порівняння з попереднім етапом розвитку або з аналогічними об'єктами планування;
- соціальне планування передбачає розробку, а потім дослідження засобів досягнення поставлених цілей – матеріальних, фінансових та інших важелів у вигляді пільг або, навпаки, обмежень, або створення умов, за яких найбільш раціонально та оптимально розвивався б соціальний процес, який планується;
- соціальне планування являє собою безперервний процес пізнавальної та перетворювальної діяльності, які постійно взаємно доповнюють та збагачують одна одну, що дозволяє знаходити нові резерви, відкривати нові можливості для більш повної реалізації сформульованої мети.

Таким чином, робить висновок вчений, «соціальне планування являє собою науково обґрунтоване визначення цілей, показників, завдань (строків, темпів, пропорцій) розвитку соціальних процесів та основних засобів їх втілення в життя в інтересах всього населення»². Соціальне планування ставить на меті системно-цільове теоретичне передбачення результатів певного виду діяльності, його впливу як на розвиток соціальної спільноти в цілому, так і на кожного її окремого члена, що актуалізує розгляд соціального планування як чинника формування культу-

¹ Тощенко Ж. Социология. Общий курс. – 2-е изд., доп. и перераб. / Ж. Тощенко. – М.: Прометей: Юрайт-М, 2001. – С. 432–433.

² Там само. – С. 433.

ри життєтворчості особистості, яка прагне бути активним соціокультурним суб'єктом.

Соціальне планування, як витікає з його визначення та сутнісних характеристик, обов'язково повинне враховувати амбівалентну тенденцію взаємовпливу загальносуспільного розвитку та саморозвитку окремої особистості. Розвиток спільноти, зазвичай, повинен передбачати створення сприятливих умов для самоздійснення особистості, однак часто стається, що саме людина прагне вийти за рамки тих соціальних статусів і ролей, які встановлюються в рамках певного суспільства. Соціальне планування гуманістичного спрямування як раз є тим механізмом системно-цільового впливу, який здатен передбачити можливість особистісної свободи в рамках суспільної, громадської, колективної впорядкованості. Життєдіяльність окремої людини, її прагнення і мотивації є індивідуальними і унікальними, а соціальне планування, зокрема виконує функцію синхронізації, інтеграції таких унікальностей в певну суспільну цілісність зі своїми цілями, завданнями, спільними тенденціями розвитку. «Об'єктом життєдіяльності частіше за все виступає суспільство в цілому, або соціальні групи, етноси. У межах соціології, загальної та соціальної психології виникає потреба аналізу індивідуального прояву соціальної сутності життєдіяльності, надання просторово-часової та ціннісно-змістовної характеристики життєдіяльності особистості, виявлення параметрів цілісності цієї життєдіяльності, виходячи з котрих можна було б розглянути й її культурно-історичну своєрідність»¹. Таким чином, метод соціального планування дозволяє не лише визначати цілі, методи їх ефективного досягнення і тенденції розвитку соціальної спільноти, але також враховувати суб'єктно-індивідуальну природу людської життєдіяльності, на основі чого вибудовувати системно-цільові, стратегічні моделі, що сприятимуть якнайповнішій самореалізації членів спільноти, формуванню їх активницької адаптативної позиції, розвитку їх життєтворчого потенціалу.

Гармонійною складовою суспільних стратегій, що встановлюються соціальним плануванням інноваційно-гуманістичного характеру, є стратегії особистісні, тобто життєтворчі проекти особистісної самореалізації

¹ Данилюк І. Життєдіяльність особистості як цілісність / І. Данилюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство. Випуск 5. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. – С. 43.

і самоздійснення. Важливою сучасною тенденцією гуманітарних наук є визначення особистісних стратегій як антропологічних проявів загального соціокультурного процесу. Яким чином, за допомогою яких засобів і енергетичних ресурсів сучасна людина здатна реалізовувати власні життєтворчі потенції, з одного боку, реагуючи на суспільну реальність, а з іншого – будучи вільною, здатною до її зміни? Саме відповідь на це питання є концептуальним підґрунтям для виявлення основних типів життєтворчих стратегій, за допомогою яких сучасна людина реалізує себе як особистість в тяжючій цивілізаційній реальності. Зокрема, О. Васильєва та О. Демченко виділяють такі три основні типи життєвих стратегій¹: стратегія благополуччя, стратегія життєвого успіху та стратегія самореалізації. Ці типи стратегій, на їх думку, засновані на більш узагальнених уявленнях про те, до чого, як правило, прагнуть люди у житті. Зміст цих стратегій визначається характером соціальної активності особистості. Так, рецептивна «споживча» активність є основою стратегії життєвого благополуччя. Передумовою стратегії життєвого успіху виступає, насамперед, мотиваційна активність, спрямована на різного роду досягнення і здобутки, що розраховано на суспільне визнання. Для стратегії самореалізації характерна творча активність.

Планування особистісних стратегій, таким чином, безпосередньо залежать від соціального планування, в якому закладаються основні цілі і пріоритети розвитку соціальної спільноти, членом якої є кожна окрема особистість. Поєднання соціального планування із процесом формування культури життєтворчості особистості відбувається на основі синхронізації ціннісних орієнтацій особистості і спільноти. Ця синхронізація відбувається як шляхом прищеплення спільних цінностей особистості в процесі виховання, освіти, соціалізації, так і шляхом активної творчої участі людини в процесі артикуляції і розвитку таких ціннісних установок і пріоритетів. Взаємонаправленість цих тенденцій, з одного боку, дозволяє наповнити життєвий простір особистості аксіологічною складовою, яка запобігає утворенню ціннісного вакууму, а з іншого – сприяє тому, що людина відчуває себе необхідною, важливою, корисною складовою загального суспільного організму, що також надає життю додаткових смислів, здатних інтенсифікувати життєтворчі потенції.

¹ Див.: Васильєва О. Изучение основных характеристик жизненной стратегии человека / О. Васильева, Е. Демченко // Психологический журнал. – 1995. – № 3. – С. 94–107.

Ціннісноформуюча складова соціального планування надає цьому процесу функцію інтеграції в загальносоціальне аксіологічне середовище особистісних ціннісно-цільових орієнтацій та устремлінь. На основі вибудовування і синхронізації особистісної світоглядно-ціннісної основи життєтворчості людина набуває здатності до активної соціалізації, яка включає як сприйняття зовнішніх, соціальних цінностей, так і здатність до їх творення або трансформації на основі особистісних прагнень і пріоритетів. Поняття «соціальні цінності» визначає інтерсуб'єктивний характер, здатність цінностей, поряд з іншими умовами життя людей, виходячи за межі індивідуальної ціннісної свідомості, впливати на її поведінку. «Цінності розглядаються як основні констатуючі елементи ціннісної свідомості, в якій виражена особлива значущість певних матеріальних, духовних чи соціальних благ для існування та розвитку як окремих індивідів, так і соціальних утворень різного рівня спільностей. Цінності виконують широкий спектр функцій індивідуально-психологічного, соціально-групового та макросоціального характеру: межгенераційна та міжгрупова трансмісія соціокультурного досвіду, регулювання соціальної поведінки людей, інтеграція, яка реалізується через механізм ідентифікації, адаптація до соціальних умов, що постійно змінюються»¹. Таким чином, цінності конституюють систему компетентності особи, яка дозволяє їй координувати поведінку у відповідь на вимоги ситуації. І якщо особистісна компетентність визначає здатність людини до активних форм адаптативної, соціалізаційної діяльності, то культура життєтворчості особистості є показником особистісної здатності до вольового впливу на оточуюче середовище, до самоздійснення шляхом перетворення соціальної аксіологічної та світоглядно-нормативної сфери.

Ще одним завданням соціального планування як важливого чинника формування культури життєтворчості особистості є вибудовування аксіологічної ієрархії, яка дозволяє особистості ціннісно самовизначатися, усвідомлювати рівень важливості і необхідності тих чи інших ціннісних орієнтацій та пріоритетів. Ієрархія ця має як горизонтальний вимір (цінності, притаманні різним соціальним сферам особистісної самореалізації: професійна, громадська, політична, культурна тощо), так і вертикальний (розташування соціальних цінностей на шкалі в за-

¹ Крейдун Н. Життєві стратегії особистості: психологічний аспект, проблеми дослідження / Н. Крейдун // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Психологія. – Випуск 35. – Х.: ХНУ, 2006. – № 718. – С. 53.

лежності від їх особистісної пріоритетності) виміри. Така ціннісна диференціація на особистісному рівні актуалізує для людини суспільні процеси та потреби, тим самим збагачуючи і насичуючи життєтворчі мотивації та потенції. Таким чином, через соціально-ціннісну актуалізацію соціальне планування перетворюється на ефективний механізм управління чи, принаймні, адаптації культури життєтворчості особистості до ціннісно-аксіологічного різноманіття соціальної реальності. «У соціальній психології більш уживаним є термін «ціннісні орієнтації», під яким розуміється: 1) ідеологічні, політичні, моральні, естетичні й інші основи оцінок суб'єктом оточуючої дійсності і орієнтації в ній; 2) спосіб диференціації об'єктів індивідом за їх значущістю»¹.

Таким чином, однією з основних функцій соціального планування щодо формування культури життєтворчості особистості є впорядкування світоглядно-аксіологічного простору людини, його гармонізація з ціннісними та нормотворчими пріоритетами суспільства, а також інтегрування ціннісноутворюючих потенцій окремої особистості у створення загальносуспільної бази аксіологічних орієнтацій та пріоритетів, яка в свою чергу через механізми виховання, освіти, соціалізації тощо впливатиме на формування особистості. Така тотальна взаємопов'язаність ціннісних середовищ, в рамках яких формується культура життєтворчості особистості, зайвий раз підкреслює суспільну природу людини, неможливість її становлення та самореалізації поза суспільними формами функціонування.

Взаємозалежність і взаємовизначеність ціннісних сфер суспільства і особистості, що знаходяться як під впливом системного соціального планування, так і свідомої життєтворчої активності особистості, сприяють утворенню різних типових стратегій життя людини, від яких в подальшому залежить доля її самостановлення та самореалізації. Існують різні типології життєвих стратегій. Так, наприклад, у зв'язку з особливостями розвитку творчого потенціалу людини О. Варламова і С. Степанов розрізняють три типи життєвих стратегій: стратегія життєвичерпання, носія якого характеризує репродуктивна активність, відсутність зростання, навіть зниження творчого потенціалу; стратегія життєпородження, носій якої нарощує свій творчий потенціал, здійс-

¹ Поліщук Ю. Особистісні цінності у стратегії життєтворчості членів громадських молодіжних об'єднань / Ю. Поліщук // Теоретичні питання освіти та виховання: Збірник наукових праць. – Випуск 16. – К.: Видавничий центр КДЛУ, 2001. – С. 127.

нює власні задуми, проте цей процес здійснюється нерівномірно, чергуючись з періодами криз; стратегія життєтворчості, носій якої постійно і стійко направлений на творчу самореалізацію, нарощування власного творчого потенціалу¹. Безумовно, вибір однієї з таких стратегій в основному залежить від свідомого ставлення людини до власної життєтворчої культури, від її прагнення до становлення в якості активно-творчого соціокультурного суб'єкта. Але не можна забувати й про те, що саме соціальне планування, здійснюючи функцію ціннісно-цільового забезпечення людської життєдіяльності та забезпечуючи необхідні умови для особистісної самореалізації, є одним із визначальних чинників формування культури життєтворчості особистості.

Проблема співвідношення суспільного і особистісно-психологічного, особистісно-духовного чинників формування культури життєтворчості особистості є одним з головних теоретичних мотивів у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття в рамках різноманітних екзистенціально-антропологічних концепцій, для яких одним з ключових і визначальних моментів людської буттєвості є саме зустріч, координація і конфлікт між суспільним і особистісним. В рамках такої концептуальної позиції створювалися теорії, які ілюстрували взаємозначеність соціальної реальності і внутрішньо-особистісних духовно-енергетичних сил. Саме такий взаємозв'язок соціального і індивідуального планування розглядався як джерело створення особистісних життєвих стратегій. Так, наприклад, соціально-психологічна типологія життєвих стратегій пропонується Е. Фромом в концепції «буття-володіння». Аналізуючи дегуманізаційні тенденції сучасного технологічного суспільства, Е. Фром шукає шляхи самоздійснення людини у агресивному, паразитично-споживацькому суспільстві, яке (самоздійснення) відбувалося б на засадах творчості і, тим самим, змінювало б, гуманізувало саме середовище. Таким чином, він виділяє два типи життєвих стратегій, що формуються на перетині екзистенціальних потреб людини і соціальних вимог до особистості: «бути» і «мати». Стратегія «мати» розвивається в руслі споживацького типу, коли людина прагне до успіху, збагачення, популярності, як соціально-знакових пріоритетів. Життєтворча ж стратегія «бути» спрямована на самореалі-

¹ Варламова Е. Психология творческой уникальности человека: Рефлексивно-гуманистический подход / Е. Варламова, С. Степанов. – М.: Институт психологии РАН, 1998. – С. 21–48 .

зацію особистості, навіть за умов її протидії домінуючим соціальним тенденціям та стереотипам¹. На нашу думку, саме застосування інноваційно-гуманістичного соціального планування може дозволити як шукати серединні шляхи, які поєднували б споживацькі і творчі прагнення людини, так і якнайповніше сприяти самореалізаційним життєвим стратегіям, в яких людина зможе реалізувати свої творчі потенції як певний проект, в якому будуть інтегровані соціальні та індивідуальні цілі і цінності, прагнення і орієнтири.

Окремою важливою проблемою, пов'язаною із соціальним плануванням як стратегічним чинником формування культури життєтворчості особистості, є теоретичний аналіз індивідуального цілепокладання та його зв'язку та залежності від соціокультурної, економічної, політичної, інформаційної реальності. Надмірна різноманітність та строкатість інформаційного світу призводить до того, що людина виявляється нездатною чітко визначитись із життєво важливими цілями і пріоритетами, намагаючись охопити безліч можливостей і благ, що транслюються і популяризуються зовнішнім соціально-знаковим середовищем. Проблема цілепокладання є однією з найактуальніших в сучасному соціально-філософському аналізі проблем розвитку і самореалізації особистості. «З одного боку, існує необхідність вивчення реальної поведінки людини, її регуляції, а з іншого боку, актуалізується теоретична недосконалість вивчення внутрішніх механізмів діяння людини у єдності із соціальною обумовленістю»². Отже, однією з найактуальніших проблем сучасних соціально-гуманітарних досліджень є вивчення взаємозв'язків і взаємозалежностей між особистісними прагненнями, психологічними характеристиками і духовно-ціннісними орієнтирами людини та соціально-цивілізаційною і соціокультурною реальністю. Саме в цьому ракурсі особливої теоретично-дослідницької актуальності набуває концептуальна розробка поняття соціального планування як одного з ключових чинників формування і корекції культури життєтворчості особистості.

¹ Фромм Э. Революция надежды // Фромм Э. Психоанализ и этика / Эрих Фромм. – М.: Республика, 1993. – С. 237–288.

² Вірна Ж. Питання рефлексивно-сміслового оформлення цілепокладання особистості / Жанна Вірна // Духовність як основа консолідації суспільства. Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників. Міжвідомчий науковий збірник. – К.: Науково-дослідний інститут «Проблеми людини», 1999. – Том 16. – С. 226.

Теоретична розробка проблеми соціального планування у зв'язку з особистісним саморозвитком, насамперед, дозволяє додати у вивчення життєтворчих потенцій людини елемент структурованості і впорядкованості цілепокладальної діяльності, завдяки якій процес самостановлення і самореалізації особистості набуває свідомого характеру, сприяє визначенню життєво-стратегічних цілей і орієнтирів.

Таким чином, на нашу думку, системно-цільове застосування соціального планування щодо формування і впровадження життєтворчої стратегії особистості поєднує в собі декілька взаємопов'язаних, взаємодоповнюючих, суперечливих, конфліктуєчих і гармонійно-консенсусних тенденцій. В залежності від масштабу та напряму розвитку суб'єкта життя тут можна виділити особистісно-стратегічну, колективно-стратегічну та макросоціально-стратегічну тенденцію вибудовування життєтворчого цілепокладання. Перша, особистісно-стратегічна тенденція концентрує аксіологічні та смислотворчі потенції людини на власній суб'єктивності, що несе в собі як можливості егоцентричного, соціопатичного розвитку, так і потенціал активної життєтворчої самореалізації. Небезпечною є концентрація виключно на одній із наведених тенденцій, тоді як гармонійне їх поєднання може створювати збалансовані системно-цільові орієнтири формування культури життєтворчості особистості. Другий тип стратегії (колективний) «орієнтується на розвиток групи або колективу (групи з найбільш тісними та стійкими суспільними відносинами). В цьому випадку стратегія життя особистості визначається суб'єктивністю в формуванні стійких, необхідних, тих, що повторюються, відносин між людьми, які входять до групи та може бути визначена наступним висловлюванням: моє життя направлене на розвиток фірми, факультету, підприємства»¹ [12, с. 13]. Зрештою, третій тип стратегій орієнтований на те, що фундаментальними цінностями особистості стають аксіологічні орієнтири великих суспільних форм: держави, народу, нації, людства. Всі розглянуті нами системно-стратегічні орієнтації формування і розвитку культури життєтворчості особистості тим чи іншим чином впливають на її самоідентифікацію, але найважливішим є, насправді, сам вибір особистістю

¹ Кудінов І. Типологія життєвих стратегій особистості / І. Кудінов // Політологічний вісник. Збірник наукових праць. – К.: ІНТАС, 2008. – Випуск 33. – С. 13.

стратегії власного життєтворчого розвитку. У зв'язку з цим, необхідно, з нашої точки зору, детальніше зупинитися на проблемі специфіки самопланування становлення та розвитку культури життєтворчості особистості.

Самопланування має спільні і відмінні риси із соціальним плануванням. Спільність полягає в тому, що цей процес повинен враховувати об'єктивні реалії оточуючого людину середовища, соціокультурні умови життя, а також свідоме самопланування як і планування соціальне повинне мати системний, неперервний характер, що забезпечує ефективність і цілісність цілепокладання. Різниця ж полягає в тому, що, на відміну від соціального планування, самопланування не має наукового, чітко теоретичного характеру і може здійснюватися на основі світоглядно-ціннісних переконань людини, її емоційних переживань, екзистенційних станів.

Отже, специфіка самопланування становлення та розвитку культури життєтворчості особистості полягає в множинності мотивацій і чинників, що впливають на цей процес. Необхідність самореалізації в умовах існуючої зовні, тяжіючої соціальної реальності вимагає від людини прояву і звільнення значної особистісної енергії з метою гармонізації, синхронізації та світоглядно-ціннісного об'єднання внутрішньо-духовного і зовнішньо-соціального світів. Саме така необхідність призводить до того, що культура життєтворчості особистості в своїй активницько-творчій природі може формуватися лише за умови системно-стратегічного самопланування, вольового особистісного цілепокладання.

Життєтворчість як феномен культурної творчості особистості виникає і ефективно впливає на життєдіяльність людини саме завдяки свідомому плануванню життєвих цілей на основі ключових світоглядних установок, цінностей і мотивацій. Особистісні смисли, що впливають на самоствердження і самореалізацію людини, потребують постійного, систематичного, цілепокладального впливу, що здійснюється на основі системного, стратегічного життєусвідомлення процесуальної природи власного самоздійснення. «Культура життєтворчості передбачає свідоме й цілеспрямоване ставлення до головних, вузлових питань, характерних для кожного з етапів життєвого шляху особистості. Життєтворчість відбувається тоді, коли творча продуктивність особистості здійснюється не лише в матеріалі мистецтва, науки, а й у матеріалі власного життя, свого життєвого

процесу»¹. Таким чином, усвідомлена необхідність цілепокладального, самопланувального характеру власної життєдіяльності перетворює індивіда на особистість, яка в змозі самотійно визначати і використовувати свої життєтворчі потенції з метою реалізації власних смислових і аксіологічних орієнтирів і пріоритетів.

Розглядаючи структурні характеристики культури життєтворчості особистості, ми можемо побачити наскільки важливу роль в структурі цього феномену відіграє саме системно-стратегічне особистісне самопланування. Воно, по суті, є смисловим, свідомісним єднальним ланцюжком між мотиваційно-ціннісною, психологічно-формуючою сферою та цілепокладальною спрямованістю людського життя, що забезпечує виявлення в життєвій стратегії базисних особистісно-індивідуальних характеристик, сформованих в межах певної соціокультурної реальності та із врахуванням специфіки цивілізаційно-історичного середовища. Досліджуючи структуру життєтворчого процесу, доцільно навести думку І. Єрмакова, за яким процес життєтворчості передбачає:

- осмислення людиною свого призначення;
- вироблення життєвої концепції й життєвого кредо;
- свідомий вибір життєвих цілей та оформлення їх у життєву програму як систему довготермінових життєвих цілей, у життєвий план як систему цілей і засобів їх досягнення в певній часовій перспективі;
- наявність необхідних умов для самореалізації сутнісних сил;
- рівень соціальної та психологічної зрілості;
- відповідальне ставлення до свого життя і до самого себе².

Таким чином, очевидним є те, що самопланувальний етап, момент формування особистості є ключовим, визначальним, щодо становлення культури життєтворчості особистості. Підкріплений або заснований на свідомому ставленні до конкретних соціокультурних реалій, а також реалізований за рахунок значних енергетично-вольових зусиль, життєвий план перетворюється зрештою на саме життя, на процес творчої

¹ Єрмаков І. Компетентнісний потенціал проектної діяльності / І. Єрмаков // Школа. – 2006. – № 5. – С. 11.

^{2 2} Федерягин Е. Воспитание у студентов осознанного отношения к собственной жизненной стратегии как фактора личностного саморазвития / Е. Федерягин // Вісник Глухівського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки. Випуск 6. – Глухів: ГДПУ, 2005. – С. 51.

самореалізації, на становлення в якості історичного, соціального, культурного суб'єкта перетворення світу і суспільства.

Важливою в цьому процесі є системно-стратегічна робота з вибудовування особистісної ієрархії світоглядних, життєво-визначальних цінностей, які, в свою чергу, формують основні смислові й аксіологічні структури, які є підґрунтям активницької життєтворчої позиції особистості. Така аксіологічна ієрархія дозволяє, з одного боку, привносити цінності суспільства в світоглядну структуру особистості, а з іншого – на основі енергетично-вольового самоздійснення включати власні смислові пріоритети в соціокультурну структуру цивілізації. «При визначенні стратегічної концепції своєї поведінки, включаючи відношення до соціальних норм, особистість спирається на ієрархізовану систему особистісних ціннісних орієнтації, що, в свою чергу, впливає на мотивацію поведінки, вибір цілей і нормативних або анормативних засобів їх досягнення. Таким чином ціннісні орієнтації, потреби і цілі особистості визначають її поведінку, тобто формують життєву стратегію особистості»¹. В свою чергу, усвідомлена, системно сформована особистісна стратегія дозволяє людині на будь-якому віковому етапі життя коректувати, змінювати, творчо трансформувати свої життєві цілі і пріоритети, тим самим не дозволяючи догматизувати особистісну аксіологічну сферу, перетворюючи своє життя на екзистенціально-волестверджувальний рух, основною метою якого є не якісь зовнішні орієнтири, а саме постійне формування і становлення культури життєтворчості в якості неперервної самоідентифікації, самостановлення і самореалізації.

Теоретичного визначення і фіксації вимагає насамперед цілепокладальний характер системно-стратегічної рефлексії щодо формування культури життєтворчості особистості. Фундаментальність моменту цілепокладання визначає подальший процес особистісної самореалізації. Якби не були мотиви, що впливають на формування стратегічних життєвих цілей, саме системно-стратегічна телеологічна визначеність особистісної сфери дозволяє людині розпочати процес свідомої самореалізації. За А. Адлером, наприклад, «людина – насамперед свідома істота, яка сама себе визначає в житті й прагне самореалізації. Головна пере-

¹ Крейдун Н. Життєві стратегії особистості: психологічний аспект, проблеми дослідження / Н. Крейдун // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія Психологія. – Випуск 35. – Х.: ХНУ, 2006. – № 718. – С. 52.

шкода на шляху реалізації особистості – базисне почуття неповноцінності, у подоланні якого полягає особистісний розвиток, обумовлюється поведінка, будуються цілі, цінності, уявлення та висновки, якими керується особистість у своїй життєдіяльності. Звідси випливає, що вся людська поведінка має цілеспрямований характер»¹. Культура ж життєтворчості особистості є таким духовно-практичним феноменом, в якому в найзагальніших рисах фіксуються базисні смисли і цінності, які перетворюють життєдіяльність людини на цілеспрямований рух реалізації телеологічного покликання. Людина є істотою з необхідним елементом цілеспрямованості; її телеологія передбачає в кожній її дії прагнення до реалізації себе в якості основної цілі. І саме від того, чи ця ціль є результатом спрямованої, свідомої, самопланувальної діяльності, або ж вона формується в хаотичному, споживацькому режимі, залежить характер культури життєтворчості особистості, а також її енергетично-вольові, тобто самореалізаційні потенції.

Враховуючи вище зазначене, для розуміння потенціалу самопланування особистості необхідно також чітко усвідомлювати, що завжди головною метою життєвої стратегії людини є самопрояв і самореалізація, які досягаються у вигляді становлення духовно-антропологічної цілісності, яка, в свою чергу, на основі екзистенціально-вольової процесуальності людського буття є підґрунтям для подальшого творення і розгортання системно-цільової природи культури життєтворчості особистості. «Абсолютно узгоджена взаємодія всіх антропологічних процесів у відкритій для сприйняття навколишнього світу людині здатна викликати антропологічну трансформацію холістичного характеру, зміну способу її мислення і сприйняття навколишнього світу. Досягнення антропологічної цілісності є основним завданням людини в її прагненнях до духовної досконалості»². При чому, духовна досконалість не може означати духовної чи життєвої замкнутості, виконаності. Навпаки, досягнення певного рівня духовної цілісності і енергетично-ціннісної цілеспрямованості дозволяє людині розвивати й надалі свій

¹ Данилюк І. Життєдіяльність особистості як цілісність / І. Данилюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство. Випуск 5. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. – С. 46.

² Гудзенко-Александрук О. Самовдосконалення особистості: до духовної досконалості через досягнення антропологічної цілісності / Олена Гудзенко-Александрук // Наукові записки тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Філософія. – 2007. – № 15. – С. 67.

потенціал самопланування, адже цей процес не може бути замкнутий в певних часових чи вікових рамках у зв'язку з тим, що людська буттєвість визначається антропологічною ентелехією екзистенціального характеру, що є втіленням свободи самореалізації в певних соціокультурних умовах.

Свобода самореалізації як ключовий інтегруючий і систематизуючий елемент культури життєтворчості особистості є необхідною умовою ефективного системно-стратегічного самопланування. Самоусвідомлення починається саме з розуміння своєї здатності до свободи вибудовування та реалізації особистісних життєвих стратегій як щодо реалізації індивідуальних прагнень і переконань, так і щодо реакції на зовнішньо-соціальні подразники та трансформації зовнішнього соціокультурного середовища. «Самореалізація особистості проявляється зовнішнє як самоконституювання особистістю свого життєвого шляху, у якому проявляються сутнісні її сили. Тому самореалізуватися особистість може не тільки соціально-позитивно-активно, а й соціально-нейтрально і соціально-негативно»¹. Саме можливість вільного вибору, екзистенціальна закинутість в певну соціокультурну та історично-цивілізаційну реальність, індивідуальна залежність від соціального планування призводять до того, що життєтворча стратегія особистості може нести соціально-руйнівний характер. Найефективнішим методом запобігання цьому, з нашої точки зору, є свідомий гармонізаційний, синхронізуючий підхід в діяльності суб'єктів соціального планування та особистісного життєтворчого стратегічного самопланування.

В цьому контексті свідоме, духовно-вольове самопланування становлення та розвитку культури життєтворчості особистості набуває ще й соціалізаційно-адаптивного значення, тобто самостійне вибудовування особистісної ціннісної ієрархії на раціональній і, водночас, вольовій основі із врахуванням загальноприйнятих архетипічних і позитивно-стереотипних соціальних аксіологічних структур веде, зазвичай, не до протистояння в системі «Особистість – Суспільство», а до взаємокоординації і співтворчості. «Розвинутий емоційно-вольовий компонент усвідомленого відношення особистості до власної життєвої стратегії свідчить про те, що процес усвідомленого самовідношення перетворився на базовий компонент особистісної культури, а не просто

¹ Жизнь как творчество: социально-психологический анализ / В. Шинкарук, Л. Сохань, Н. Шульга и др. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 8.

бажанням. Його прояв характеризується тим, що особистість вільна від негативних стереотипів та переконань, прагне до ціннісної взаємодії з оточуючим світом, яка ґрунтується на відкритих позитивних емоціях та почуттях, на глибокому та щирому співпереживанні, емпатії. Усвідомлене самовідношення особистості проявляється не тільки в переконаннях і поглядах, але й в практичній діяльності, проектуючи певний «стиль життя» (А. Адлер), тип поведінки та спілкування, які характеризуються взаємоповагою та взаєморозумінням з іншими людьми, активністю та творчою відповідальністю за власну життєдіяльність»¹. Екзистенціально-комунікативна сутність самопланування якраз і полягає в тому, що воно несе в собі потенціал абсолютної відповідальності особистості за вибудовану життєву стратегію, а також за інструменти і засоби її системно-цільового впровадження та корекції. Така відповідальність дозволяє людині в повній мірі відчувати власну активну суб'єктивність як в процесі особистісної самоідентифікації і самореалізації, так і на рівні соціокультурної і історично-цивілізаційної дії.

Таким чином, самопланування становлення та розвитку культури життєтворчості особистості телеологічно концентрується не лише на вибудовуванні внутрішньо-особистісної аксіологічної ієрархії, але й на активницьку реакцію на зовнішні соціальні реалії, що зумовлює соціалізаційну актуалізацію особистості, а також розвиток адаптаційних потенцій людини як суб'єкта соціокультурної творчості. «В основі розвитку усвідомленого ставлення особистості до власного життя лежить особистісна активність самосвідомої людини, її духовна й практична діяльність самоздійснення. Але ця особистісна активність не є ізольованою діяльністю людини, вона відбувається всередині соціально значимої діяльності»². Отже, соціальні значення, символи, архетипи і стереотипи, знаково-інформаційні реальності є необхідними передумовами для повноцінної самопланувальної діяльності особистості, адже саме в зовнішньому соціальному середовищі буде здійснюватися резуль-

¹ Федерягин Е. Воспитание у студентов осознанного отношения к собственной жизненной стратегии как фактора личностного саморазвития / Е. Федерягин // Вісник Глухівського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки. Випуск 6. – Глухів: ГДПУ, 2005. – С. 51.

² ² Федерягин Е. Воспитание у студентов осознанного отношения к собственной жизненной стратегии как фактора личностного саморазвития / Е. Федерягин // Вісник Глухівського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки. Випуск 6. – Глухів: ГДПУ, 2005. – С. 51.

тативне і конститууюче підсумування вдалого чи невдалого вибудовування і реалізації системно-цільової, стратегічної моделі людської життєдіяльності, на основі чого можна робити висновки про її цілісність, ефективність, доцільність і цілеспрямованість.

В залежності від згаданих характеристик і параметрів культура життєтворчості особистості в контексті свого самопланування набуває різних сутнісних проявів. Особисті події в житті людини, зовнішні соціальні чинники, поруч з духовно-вольовими, емоційними і раціональними зусиллями самої особистості визначають, яку стратегію самостановлення і самореалізації вибере людина, якими методами і з якою мірою інтенсивності буде її реалізовувати. Стратегію життя особистості можна, зокрема, класифікувати згідно специфіки вирішення життєвих задач: «Перший тип – пристосувальницька стратегія життя – направлена на зміну своєї особистості виходячи із зовнішніх викликів соціального середовища. Під впливом такої стратегії життя може бути інфантильне відношення до життя, коли людина боїться брати на себе відповідальність. Або іншою формою прояву даного типу є конформізм. Другий тип – діяльнісна стратегія життя – орієнтована на зміну зовнішнього середовища згідно сенсу життя та цінностей особистості, що відбивається в стратегії боротьби за перебудову суспільства або перебудову відносин між людьми»¹. Культура життєтворчості особистості є саме тим поняттям, в якому відображається мотиваційна, реалізаційна та результативна сфера того чи іншого типу системно-стратегічного планування життя особистості. Інтенсивна життєтворча активність сприяє створенню і розвитку високопродуктивної, в духовному і матеріальному плані, особистості, з іншого боку – пасивницько-пристосувальницька життєва позиція породжує такий тип життєтворчої реалізації, який якнайменше призводить до реальної самоідентифікації і самоздійснення людини.

Подолання пасивницько-споживацької життєвої позиції можливе лише на основі особистісних вольових зусиль, адже зовнішнє соціальне середовище може лише сприяти чи заважати самотворчому розвитку людини, але не здатне забезпечити його без активного системно-цільового самопланування. Тим більше, що сучасна інформаційно-знакова цивілізація всіляко сприяє споживацьким настроям, на особис-

¹ Кудінов І. Типологія життєвих стратегій особистості / І. Кудінов // Політологічний вісник. Збірник наукових праць. – К.: ІНТАС, 2008. – Випуск 33. – С. 14.

тість покладається сьогодні велика відповідальність самоздійснення і самореалізації в несприятливих для цього соціокультурних умовах. «Сьогодні людина не формується, засвоюючи те, що йде їй назустріч з традицій її світу. Віддаючись лише цьому, вона стає розсіяною. Людина залежить від себе як одиничного в новому смислі: вона повинна сама допомогти собі, якщо вже вона не вільна через засвоєння всепроникливої субстанції, а вільна в пустоті ніщо. Якщо трансценденція ховається, людина може прийти до неї лише через саму себе»¹. В цьому полягає сутність духовно-вольового характеру культури життєтворчості особистості, а також єдино можливий свідомісний тип самопланування. Феноменологічне і аксіологічне трансцендування людини може відбуватися лише на шляху звільнення духовної енергії та її систематичного і цілісного свідомого впорядкування в суспільно-сприйнятливих формах та соціокультурних явищах. Самоздійснення в якості культурного і цивілізаційного суб'єкта стає можливим лише в процесі перетворення дійсності, її впорядкуванні на основі особистісних ідеалів.

Системно-цільове, стратегічне самопланування становлення та розвитку культури життєтворчості особистості має на меті трансформувати все різноманіття зовнішніх мотивацій та ціннісних установок в певну цілепокладальну цілісність, яка дає людині міцне підґрунтя для самореалізаційної життєдіяльності. Проектування власної життєдіяльності в будь-якому віці й на різні проміжки часу вимагає від людини як особистісної відвертості, так і реальної оцінки соціокультурних і історично-цивілізаційних умов. Розуміння і усвідомлення власних енергетичних можливостей дає змогу встановлювати відповідні їй відповідальні життєві цілі, а також ефективно їх досягати, тим самим досягаючи принаймні стану особистісного задоволення чи, навіть, щастя. «Життєве творче проектування пов'язане з відкриттям себе для себе, творчим осмисленням особистісних ресурсів, використанням соціальних можливостей»². Таким чином, особистісне самопланування разом із інноваційно-гуманістичними формами соціального планування складають комплекс необхідних умов формування і розвитку культури життєтво-

¹ Ясперс К. Духовная ситуация времени // Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. 2-е изд. / Карл Ясперс. – М.: Республика, 1994. – С. 377.

² Ницета В. Критичне творче мислення у контексті життєтворчої спрямованості вивчення української мови та літератури / В. Ницета // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету: (Педагогічні науки). – № 4. – Бердянськ: БДПУ, 2008. – С. 63.

рчості особистості. Цей комплекс є складним, полісистемним утворенням, в якому переплітається велика кількість соціальних і особистісних, матеріальних і духовних, інформаційно-знакових і духовно-енергетичних чинників, але його цілепокладальна, телеологічна функція обов'язково містить в собі самореалізацію особистості як ключову гуманістично спрямовану мету.

Особистість, таким чином, стає можливою лише за умови активницької життєвої стратегії, яка народжується під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників на основі системно-цільового самопланування. При чому рівень системності і цілісності такого планування визначає і стратегічні ознаки і типологічні особливості культури життєтворчості особистості. «Життєва програма розкриває установку особистості на обраний нею тип соціальної поведінки, ступінь активності й творчості в діяльності, а також орієнтацією на стиль життя, тобто спосіб діяльності на основі реалізації внутрішніх спонукань, власного розуміння обов'язку, відповідальності у процесі досягнення життєвих цілей і реалізації обраного життєвого шляху»¹. Таким чином, самопланування становлення та розвитку культури життєтворчості особистості є складно-структурованим і цілісно-спрямованим процесом, що поєднує в собі різнорівневу соціальну і індивідуальну мотивації, смисловий і ціннісний чинники встановлення життєвих цілей і методів їх досягнення, свідоме сприйняття результатів власної життєдіяльності в якості суб'єкта соціокультурної і історично-цивілізаційної дії, віковий самоаналіз та корекцію життєво-стратегічних системно-цільових характеристик своєї життєтворчої активності.

Розглянуті вище особливості і характеристики соціального планування як чинника формування і розвитку культури життєтворчості особистості, а також її інтенціональна визначеність самопланувальною діяльністю людини ведуть до актуалізації ще однієї концептуальної проблеми, пов'язаної з темою, що нами досліджується. Вона полягає в базовості характеру соціального планування культури життєтворчості особистості, тобто в ціннісно-смисловій визначеності соціокультурним середовищем та основними тенденціями його розвитку первинних психоемоційних, символічно-знакових та культурно-змістовних орієнтирів людини, яка вступає в активний процес життєтворчого самостановлення. «Людина

¹ Єрмаков І. Компетентнісний потенціал проектної діяльності / І. Єрмаков // Школа. – 2006. – № 5. – С. 11.

сполучає в собі певну смислову сталість і смислове становлення. Перша означає індивідуальну пов'язаність людини з даними їй в суспільстві соціальними структурами, друге – виявляє смислове ущільнення соціальності, коли вона знаходить достотне втілення в індивідуальному людському бутті. Бути особистістю означає мати здатність подолати набуті у процесі соціалізації уявлення та орієнтації»¹. Здатність до подолання тяжіючої соціальної реальності якраз і означає вміння реагувати на інноваційно-гуманістичні результати соціального планування в творчому, самотворчому стилі. Саме соціальне планування як свідома діяльність суб'єктів соціальної активності є процесом зміни, трансформації, переформатування чи перетворення соціокультурної та цивілізаційної реальності, тобто воно передбачає творчі зусилля людей з метою досягнення певних соціальних змін. По суті, це лежить і в основі особистісного самопланування, тільки цілями є не статистичні чи соціометричні досягнення, а визначення особистісної життєвої стратегії.

Суспільні цілі і завдання, тенденції і закономірності розвитку, знаково-інформаційні і ціннісно-смислові структури є середовищем, в яке з обов'язковістю потрапляє людина і в якому черпає першоджерельні сили і змісти своєї життєдіяльності. Це визначає фундаментальний, базовий характер соціального планування як чинника формування і розвитку культури життєтворчості особистості. В екзистенціальній невизначеності людського буття, особистісній життєдіяльності значну роль відіграють емоційно-імпульсивні, стихійні феномени і фактори індивідуального самопрояву, які можуть нести навіть руйнівний і деструктивний характер як для соціального оточення, так і для самої людини. Одним із базових завдань соціального планування є саме інтеграція і синхронізація безлічі особистісних воель і емоційних прагнень до самовираження в певну креативну цілісність, цілі якої, а також засоби їх досягнень мали творчий, а не руйнівний характер, якнайповніше задовольняли індивідуальні потреби без шкоди іншим. «Справа в тому, що соціум у тому конкретному часі і конкретних історико-економічних умовах, коли в нього приходить і існує дана особистість, досить жорстко детермінує вияв і розвиток одних здібностей і призупинення та нереалізованість інших. Соціальний індивід (тобто індивід, який стає

¹ Нестеренко В. Вступ до філософії: онтологія людини: Навчальний посібник для студентів вищих учбових закладів / Владислав Нестеренко. – К.: Абрис, 1995. – С. 247.

соціальною істотою, носієм всезагально-історичних здібностей) спочатку в своїх можливостях вичерпує самого себе для того, щоб з даного середовища максимально увібрати в себе ті потенції, ті сили, які йому притаманні. І потім ці сили повертаються у соціальне середовище в зовсім інших іпостасях. Вони повертаються в соціальних, опосередкованих, суб'єктивно значущих і для суспільства, і для індивіда потребово-мотиваційних силах»¹. Тобто, процес соціального функціонування і планування включає в себе як невід'ємний елемент і феномен творчої самореалізації особистості, однак саме суспільні ціннісно-сміслові орієнтири являють собою ту базисну структуру, до розвитку якої включається окрема особистість як чинник привнесення життєтворчих і культуротворчих потенцій.

Соціальні тенденції, що в загальних рисах визначаються в процесі соціального планування, є для особистості середовищем визначення основних життєвих цілей і смислів, в якому вона проявляється як самотворча істота і суб'єкт соціокультурної творчості. Але саме загальні соціокультурні смисли, сформовані на певному етапі історично-цивілізаційного розвитку, є базовими щодо особистісної самоідентифікації і самореалізації. «Загальне переломлюється через особливе та одиничне, відображуючись у специфічних станах свідомості та діяльності особистості її потреб та інтересів, світоглядного спрямування і ціннісної орієнтації, закріплюючись у психологічній структурі особистості у формі її диспозиційних утворень: мотиваційній, пізнавальній та поведінковій структур. Життєдіяльність особистості соціальна за своєю природою, джерелами та засобами формування»². Таким чином, якщо соціалізаційна діяльність, в якій адаптативно-активно формуються особистісні цінності, мотиви, смисли, орієнтири і поведінкові стратегії, є гармонійним структурним елементом інноваційно-гуманістичного соціального планування, то особистість, що соціалізується таким чином, володіє значним потенціалом вибудовування акти-

¹ Максименко С. Теоретичні проблеми самоздійснення особистості / С. Максименко, К. Максименко // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України / за ред. С. Максименка, Л. Онуфрієвої. – Випуск 5. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – С. 3.

² Данилюк І. Життєдіяльність особистості як цілісність / І. Данилюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство. – Вип. 5. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. – С. 43.

вницької, самотворчої життєвої стратегії, а також здатна до формування розвинутої культури життєтворчості.

Базовий характер соціального планування культури життєтворчості особистості проявляється ще й в тому, що в залежності від його основних рис утворюється і певний домінуючий тип життєтворчої активності в даному соціумі. Так, соціальне планування репресивного характеру, таке, що ставить на меті пригнічення людської особистості і ствердження антигуманних цінностей, формує у більшості населення пасивницькі, пристосувальницькі і абсентеїстські життєві позиції. Інноваційно-гуманістичне соціальне планування, навпаки, сприяє мотиваційному заохоченню людини до самоздійснення в рамках активнотворчої життєвої стратегії, шляхом ствердження основних людських потреб і цінностей. Згідно теорії А. Маслоу, ядро особистості утворюють гуманістичні потреби в добрі, моральності, доброзичливості, з якими народжується людина і які вона може реалізувати в певних умовах. Однак ці потреби в самоактуалізації задовольняються лише за умов задоволення інших потреб і передусім фізіологічних. Більшості ж людей не вдається досягти задоволення навіть нижчих потреб. Ієрархію потреб, згідно А. Маслоу, складають: 1) фізіологічні потреби; 2) потреби в безпеці; 3) потреби в любові й прихильності; 4) потреби в визнанні та оцінці; 5) потреби в самоактуалізації – реалізації здібностей і талантів¹. Задоволення таких потреб, на нашу думку, можливо лише за умов гармонійного поєднання інноваційно-гуманістичного соціального планування та системно-стратегічного самопланування активно-творчого характеру.

Зв'язок між самоплануванням і соціальним плануванням також проявляється в адаптативних особистісних стратегіях активницького характеру. Доцільно в такому ракурсі розглядати «життєтворчу активність особистості як сполучну ланку, крізь яку, за наявності рефлексії, здійснюється взаємозв'язок між процесами адаптації й творчості на рівні самореалізації (саморозвитку, самоактуалізації) як кінцевої мети адаптаційних процесів, з одного боку, та творчості як інтегральної характеристики життєвої активності – з іншого»². Таким чином, базовий

¹ Маслоу А. Мотивация и личность. 3-е изд. Пер с англ. / А. Маслоу. – СПб.: Питер, 2008 – С. 73–74.

² Ямницький В. Психологічні чинники розвитку життєтворчої активності особистості в дорослому віці. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня докто-

характер соціального планування культури життєтворчості активності проявляється через адаптативно-соціалізаційні життєві стратегії людини.

Окрім того, в структурі будь-якої особистісної стратегії життєдіяльності імманентно присутній мотив співжиття і комунікативної єдності з Іншим, що також утворює внутрішні, сутнісні взаємозв'язки між соціальним плануванням і самоплануванням культури життєтворчості особистості. «В основі життєвого досвіду лежить фундаментальна прагматична мотиваційна установка – співіснування (а в кризових умовах і просте фізичне виживання) у світі природи та етносів. В узагальненому вигляді життєвий досвід особистості виявляє сутність світу як екзистенцію людини, структура якої – це послідовність модусів людського існування, яке на межі зіткнення з Ніщо породжує страх, турботу, рішучість, совість тощо»¹. Тобто, ключові особистісні життєві цінності і установки, що складають сутність системно-цільового ставлення до власної самореалізації, витікають саме з фундаментальних характеристик соціально-комунікативного середовища, яке перетворюється під безпосереднім впливом соціального планування як чинника формування і розвитку культури життєтворчості особистості. Ч. Кулі вважав, що «особистість й усвідомлення нею власного «Я» формуються в процесі тривалої, суперечливої взаємодії її з іншими людьми, тобто соціальним оточенням. При цьому кожна людина будує своє «Я», ґрунтуючись на сприйнятих реакціях, думках інших людей, з якими вона вступає в контакт»². Таким чином, системно-цільові характеристики життєтворчих стратегій особистості, безумовно, пов'язані, більше того, ґрунтуються на основі соціального планування, яке в свою чергу створює умови, які здатні сприяти чи перешкоджати активній самореалізації особистості, її формуванню як суб'єкта соціокультурної творчості.

Базовий характер соціального планування культури життєтворчості особистості полягає також в тому, що особистість народжу-

ра психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія / Вадим Ямницький. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. – С. 11.

¹ Життя етносу: соціокультурні нариси: Навчальний посібник / За ред. Б. Попова. – К.: Либідь, 1997. – С. 51.

² Кули Ч. Первичные группы / Ч. Кули // Американская социологическая мысль: Р. Мертон, Дж. Мид, Т. Парсонс, А. Шюц и др.: Тексты / Сост. Е.И. Кравченко: Под ред. В.И. Добренькова. – М.: Издательство Московского университета, 1994. – С. 22.

ється, твориться в середовищі культурних смислів, на перетині соціокультурних взаємодій. Культура як ціннісно-сміслова сфера розвитку соціуму, людства одним з основних енергетичних джерел має особистісне прагнення до самоідентифікації серед соціокультурних значень та самоздійснення через її створення і перетворення. «Саморозвиток є атрибутивною ознакою особистості, а в культурі завжди присутній особистісний чинник саморозвитку – перетворення багатства культурного досвіду попередніх поколінь у внутрішнє багатство індивідів, що знову втілюють його зміст у своїй соціальній діяльності, спрямованій, в свою чергу, на перетворення дійсності і самої людини. Культура, таким чином, виступає не як завершений стан, а як процес, що по суті своїй немає кінця. Але цей процес завжди має соціальну змістовність»¹. Необхідність соціального планування для побудови ціннісно-сміислової цілеспрямованої стратегії життєвої самореалізації, таким чином, є фундаментальною вимогою формування та розвитку культури життєтворчості особистості.

Однак, не зважаючи на те, що соціальне планування є базовим фактором, необхідно відзначити важливість особистісної духовної напруги, як необхідної умови самоздійснення особистості. При чому, в рамках нової, сучасної структури світобудови, яка передбачає множинні можливості розвитку і ризоматичний характер розвитку базових соціальних процесів, роль особистісної самотворчості і життєтворчої активності як факторів соціокультурних змін значно зросла. «Якщо в епоху війн і революцій саме життя іноді вибирало за людину, то в умовах постановки сучасною практикою багатокритеріальних і багатопараметричних завдань потрібні спеціальні методи теорії рішень. Більш того, виявляється, що при розв'язанні таких завдань взагалі відсутня чітка альтернатива абсолютно добрих і абсолютно поганих рецептів. Рішення можуть бути не просто добрі чи погані, але насамперед задовільні. Умові ж задовільності відповідає не просто максималізація чи мінімізація результату прийняття рішень, а те з них, яке вище за певний рівень домагань, тобто реальна користь від нього більша за ту, яку хотіли одержати. Причому цей рівень домагань є відносним: він підвищу-

¹ Акоюн В. Культура життєтворчості особистості: проблема визначення / В Акоюн // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К.: Видавництво ВГО УАН, 2010. – Випуск 32. – С. 197.

ється з успіхом діяльності і знижується при невдачах»¹. Таким чином, незважаючи на базовий характер соціального планування культури життєтворчості особистості, системно-цільовий принцип вибудовування власної життєвої стратегії покладає на людину всю повноту відповідальності за здійснювані екзистенціальні вибори та життєво-стратегічні рішення.

Аналіз системно-цільових (стратегічних) характеристик планування культури життєтворчості особистості показав необхідність теоретичного визначення основних категорій та структурних елементів цього процесу, головною метою чого є створення світоглядно-ціннісної та практично-рефлексивної основи для вироблення методів (виховних, освітянських, психологічних, психолого-корекційних тощо) для усвідомлення людиною необхідності свідомого цілепокладального підходу до визначення своїх життєвих орієнтирів і пріоритетів. Саме на такому свідомому, стратегічному (на противагу стихійному, ситуативному) підході до визначення власних світоглядно-ціннісних орієнтирів, а також їх фундаментальних взаємозв'язків з соціокультурними та цивілізаційними процесами, відбувається формування культури життєтворчості особистості, яка, таким чином, виходить за межі простої життєдіяльності, перетворюючись на духовно-енергетичну основу самореалізації людини як активного суб'єкта культурно-творчої та цивілізаційно-стратегічної дії. «Життєтворчість розглядається як особлива, вища форма вияву творчої природи людини, яка сприяє вибору особистістю стратегії її життя, розробці життєвих планів і програм, відбору й використанню засобів, необхідних для реалізації її індивідуального проекту»². Одним з основних чинників, що визначає потенціал людини до самоздійснення на основі культури життєтворчості, є саме вміння свідомо планувати, стратегічно визначати цілі і засоби особистісної самореалізації. Більше того, таке системно-цільове планування для того, щоб людина якнайповніше могла самоствердити свої особистісні прагнення і пріоритети, повинне враховувати також соціокультурні реалії, а також той вплив, який чинить на зовнішній світ сама людина протягом своєї життєдіяльно-

¹ Кримський С. Запити філософських смислів / Сергій Кримський. – К.: Видавництво ПАРАПАН, 2003. – С. 185.

² Ницета В. Життєва компетентність особистості: до питання створення функціональної моделі / В. Ницета // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки: Збірник наукових праць. – Запоріжжя, 2008. – Випуск 51. – С. 257.

сті. «Турбота людини про себе, про своє самоздійснення, самореалізацію є водночас турботою про світ; ставлення до себе, котре виходить за межі егоцентризму, поширюється на інших та на цілий світ, найвищою метою такого ставлення стає злагода зі світом та із самим собою»¹. В цьому, на нашу думку, полягає також екзистенціально-комунікативна сутність особистісного стратегічного планування культури життєтворчості особистості, а також взаємовплив між людиною як істотою, що вільно самоздійснюється, та зовнішньо-тяжіючою соціальною реальністю, яка в процесі соціального планування різними методами (репресивними і гуманістичними, традиціональсько-консервативними та інноваційно-творчими тощо) утворює нормативно-впорядковуюче середовище, яке чинить фундаментальний вплив на формування і розвиток культури життєтворчості особистості. Враховуючи вищезазначене, зробимо низку взаємопов'язаних висновків.

По-перше, визначивши соціальне планування як науково обґрунтоване визначення цілей, показників, завдань розвитку соціальних процесів та основних засобів їх втілення в життя в інтересах всього населення і кожного члена суспільства, можемо зробити висновок про те, що в залежності від методів його здійснення в суспільстві може формуватися або репресивне соціокультурне середовище, яке сприятиме пасивницьким настроям особистісної самореалізації, або ж інноваційно-гуманістична сфера соціальних орієнтацій і пріоритетів, яка утворюватиме сприятливі умови для формування активницької, енергетично-вольової культури життєтворчості особистості. В залежності від механізмів і цілей соціального планування також утворюються основні домінуючі стратегії особистісного самоздійснення і життєдіяльності, які можуть мати споживацько-приспосувальницький характер, або ж навпаки визначати такі особистісні смисли і цілі, що сприятимуть активній, творчій, адаптативно-перетворюючій позиції особистісної самореалізації.

По-друге, розглянувши взаємообумовленість зовнішніх соціальних чинників формування культури життєтворчості особистості і внутрішньо-духовних особистісних потенцій її становлення і розвитку, можемо зробити висновок про те, що необхідним інтегративним елементом життєтворчої активності людини поряд із інноваційно-гуманістичним

¹ Філософія: Світ людини. Курс лекцій: Навчальний посібник / В.Г. Табачковський, М.О. Булатов, Н.В. Хамітов та ін. – К.: Либідь, 2003. – С. 211.

соціальним плануванням із необхідністю виступає самопланування як системно-стратегічний імператив самореалізації особистості. Розглянувши різні виміри особистісного самопланування, його мотиваційні установки і шляхи ефективного втілення, зроблено висновок про те, що самопланування становлення і розвитку культури життєтворчості особистості можна визначати, як складно-структурований і цілісно-спрямований процес, що поєднує в собі різнорівневу соціальну і індивідуальну мотивації, смисловий і ціннісний чинники встановлення життєвих цілей і методів їх досягнення, свідоме сприйняття результатів власної життєдіяльності в якості суб'єкта соціокультурної і історично-цивілізаційної дії, віковий самоаналіз та корекцію життєво-стратегічних системно-цільових характеристик своєї життєтворчої активності.

По-третє, не зважаючи на визначальний характер самопланування в структурі системно-цільового вибудовування життєвої стратегії, відмічено базовий характер саме соціального планування культури життєтворчості особистості. Пов'язано це з тим, що ціннісно-смислові, соціально-рольові, символічно-знакові та інші соціально-цивілізаційні прояви утворюють те соціокультурне середовище, до якого з обов'язковістю потрапляє людина, а її соціалізаційно-адаптаційна позиція формується саме в залежності від форм і методів соціального планування. Таким чином, в залежності від того, який характер в ставленні до людини (інноваційно-гуманістичний, репресивний, споживацький тощо) має соціальне планування в тому чи іншому суспільстві, на його основі формуються і домінують для даного суспільства системно-цільові стратегії життєтворчості (активницько-перетворювальні, самореалізаційні, пристосувальницькі, пасивницько-абсентеїстські тощо).

Розділ 2

Чинники та технології формування культури життєтворчості особистості

Глава 2.1. Основні чинники формування культури життєтворчості особистості

Глава 2.2. Провідні технології формування та реалізації культури життєтворчості особистості

Глава 2.3. Якість, успішність та ефективність культури життєтворчості особистості: проблема вимірювання

Глава 2.1

Основні чинники формування культури життєтворчості особистості

Отже, під культурою життєтворчості особистості ми розуміємо процес її самореалізації і самоутвердження на основі гуманістичного ідеалу й у відповідності з культурними завоюваннями людства. Цей процес здійснюється в соціокультурному середовищі на основі головної рушійної засади – діяльності особистості. На нього впливають такі чинники, як сім'я, найближче оточення, товариші, культура, освіта, засоби масової комунікації, цілеспрямоване виховання тощо. Найвпливовішими факторами формування культури життєтворчості особистості, на наш погляд, є соціокультурне середовище, освіта (сім'я і школа), засоби масової інформації, виховання й самовиховання. Детальному розгляду цих факторів і присвячено цей розділ, головне завдання якого полягає в теоретичному обґрунтуванні важливості впливу зовнішніх чинників формування життєтворчих потенцій особистості, а також їх нерозривний взаємозв'язок з її внутрішнім духовним світом.

Важливим теоретичним принципом, якого необхідно дотримуватися при дослідженні впливу зовнішніх факторів на формування культури життєтворчості особистості, є те, що людина перебуваючи під тяжіючим впливом об'єктивних чинників водночас завдяки свої творчо-діяльній і духовно-вольовій сутності перетворює зовнішнє на внутрішнє, об'єктивне на суб'єктивне, трансформуючи предметний світ у світ значень, цінностей і смислів, тим самим перетворюючи і саму себе з об'єкту впливу на суб'єкт самовпливу. Тобто в будь-якому разі, перебуваючи у будь-яких тяжіючих обставинах людина як особистість завжди залишається самоформуючою істотою, основою і сприятливим фактором для чого і є її життєтворчі потенції. «Життєтворча активність розглядається нами як активність суб'єкта життєтворчості, який свідомо реалізує цільовий або смисловий аспект цілісного буття відповідно до власного творчого задуму»¹. Життєтворчість є виключно особистісною діяльністю, але її специфічні риси її культури і особливі психічні та емоційно-вольові характеристики багато в чому залежать

¹ Ямницький В. Розвиток життєтворчої активності особистості: теорія та експеримент: Монографія / В. Ямницький. – Одеса: ПНЦ АПН України – СВД Черкасов М.П., 2006. – С. 89.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

від зовнішніх чинників, перерахованих нами вище. Отже, розглянемо їх детальніше.

Соціокультурне середовище є найбільш всеохоплюючим і універсальним чинником формування культури життєтворчості особистості. Можливості особистісної самореалізації з'являються у людини тільки за умови її виявлення як соціальної істоти. Соціальні якості індивіда визначають його можливості творчої самоідентифікації і комунікативної персоніфікації на основі сприйняття, усвідомлення і перетворення суспільних цінностей, норм поведінки, ідеалів, вимог і правил. Отже, суспільство є необхідним, фундаментальним фактором становлення особистості і прояву її життєтворчих потенцій. Саме суспільне середовище, будучи частиною об'єктивної для людини реальності надає особистості необхідних умов для реалізації себе як суб'єкта творчих можливостей, як унікальної істоти, яка у спілкуванні із собі подібними набуває особистісних смислів і цінностей, які зрештою і утворюють її внутрішній духовний світ і викликають необхідність життєтворчого самостановлення. В процесі такого самостановлення людина долучається до здобутків культури (в різних її проявах – від етнічної до загальнолюдської) як у якості когнітивного та емоційно-ціннісного сприймача, так і у якості творця нових сутностей і форм.

Культура – це не просто зовнішнє середовище, а насамперед буття сфера людини, яка уможливорює прояви життєтворчих потенцій людини, тобто є необхідною умовою становлення особистості, а також фундаментальним фактором самоусвідомлення людиною себе як особистості, адже лише у вигляді культурних форм людина здатна набувати особистісної цінності, формувати власні ідеали і переконання, зрештою створювати бажаний «Я-ідеал», який надалі визначатиме її життєву і поведінкову стратегію. «Культура – це не просто поле людських соціальних сил, які виражені в «живих» та оречевлених її формоутвореннях. Адже в кожній з цих сил прихований певний смисл, ідея, призначення того чи іншого прояву культури. Це означає, що розпредметнюючи формоутворення культури, особистість освоює не просто технологію предмета, а усвідомлює його смисл. А завдяки цьому і смисл закладених в ньому людських сил. Розпредметнюючи культуру, особистість паралельно усвідомлює смисл буття, освоює смисложиттєві орієнтири попередньої діяльності, її аксіологічну вартість. Ось чому культурне – це ціннісне, аксіологічне. Воно розгортається до особистості з

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

боку її смисложиттєвих парадигм»¹. Соціокультурне середовище, таким чином є універсальною, всеохоплюючою буттєвою сферою особистісної ідентифікації, яка, з одного боку, створює необхідне для творчої самореалізації людини зовнішнє, об'єктивне оточення, яке є водночас тяжіючим і сприятливим щодо активності суб'єкта, з іншого боку – сама є результатом прояву суб'єктивної, особистісної творчості, що дає людині відчуття причетності, власної значимості і гідності в світі, який сповнений різними формами відчуження. Тобто саме соціокультурне середовище дає змогу людині через життєтворчу світоглядну, діяльну і психологічну активність утворювати і керуватися смисложиттєвими і ціннісними орієнтаціями, які набувають свого реального втілення в процесі оволодіння і створення людиною різноманіття культурних форм.

Людське життя з погляду суб'єктивних, активно-творчих засад виступає як проблема творчого життя особистості, її духовного світу, мети і сенсу життя, одним з визначальних факторів самостановлення якої виступає соціокультурне середовище, яке оформлює, впорядковує, гармонізує зовнішні впливи і перетворює різноманіття об'єктивного світу на домівку людського буття. «Навчитися мистецтва жити означає оволодіти вмінням будувати свій життєвий проект на основі не тільки врахування характеру часу, але й на основі самосвідомості і вміння його програмування. Процес життєтворчості може досягати своєї кульмінації у період, коли молода людина має можливість здійснювати той чи інший вирішальний вибір в основних сферах своєї діяльності і самореалізації. Саме у ці моменти найбільш виразно проявляються можливості молодої людини щодо реалізації творчого підходу до свого життя»². Соціокультурне середовище виступає чинником формування культури життєтворчості особистості саме в тій мірі, в якій сама особистість готова реалізувати той потенціал свободи і необхідності, який надається їй в процесі соціального функціонування і культурної творчості. Тільки від людини залежить інтенсивність реалізації її особистісних духовно-енергетичних життєтворчих можливостей, тоді як суспільство з його культурними і цивілізаційними проявами і формами є

¹ Муляр В. Проблема становлення особистості в системі «індивід – суспільство» (філософсько-культурологічний аналіз) / В. Муляр. – Житомир: ЖДТУ, 2005. – С. 238.

² Іванцев Л. Становлення майбутнього вчителя як суб'єкта життєтворчості: Монографія / Л. Іванцев. – Івано-Франківськ: Тіповіт, 2007. – С. 59.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

лише середовищем, фактор впливу якого на процес формування життєтворчих можливостей особистості полягає в тій чи іншій мірі примусу чи заохочення до поведінкової пасивності та імітативності або ж до ціннісної і вольової самореалізації.

Соціокультурне середовище як чинник формування культури життєтворчості особистості має ще й таку фундаментальну особливість, як здатність надавати людині множинні альтернативні варіанти вибору життєвих стратегій, не зважаючи на тяжіючі природні і соціальні закономірності. Природа і соціум в їх об'єктивних законах, правилах і нормах є середовищами для людини примусовими, такими, що вимагають певних видів діяльності і поведінки, тоді як соціокультурна сфера є середовищем людського буття, тобто надає людині можливості здійснювати екзистенційні, життєвовизначальні вибори і рішення. «Людське життя з погляду його суб'єктивного активно-творчого початку виступає як проблема творіння життя особистістю. Особлива форма розвитку особистості, яка позначає динаміку руху зрілої особистості, що орієнтована на свій творчий розвиток і стала суб'єктом цього розвитку, є життєтворчістю. Особистість, здатна творчо здійснювати життя, тобто самостійно здійснювати цілеспрямовану діяльність, розробляти свою життєву програму і стратегію, здійснювати самостійно і свідомо вибір, володіє не просто набором специфічних рис і якостей, вона характеризується особливою побудовою своєї індивідуальності»¹. Здатність вибудовувати свою індивідуальність, цінувати унікальність і реалізувати особистість є нашими основними життєтворчими, конструюючими людиною потенціями. Саме завдяки різноманіттю і впорядкованості соціокультурного середовища ми здатні навчатися робити доле-носні вибори, цінувати наші можливості до вольової і оціночної діяльності, зрештою в процесі життєтворчості удосконалювати і перетворювати середовище нашої соціокультурної творчості.

Необхідно відмітити той фундаментальний, визначальний для людини вплив, який чинить соціокультурне середовище на формування особистості, адже самому процесу формування передують факт потрапляння людини до певного соціуму і в певні культурні обставини, які

¹ Крючкова Ю. Життєтворчість особистості як прояв самоактуалізації з огляду побудови нею картини світу / Ю. Крючкова // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д. – К.: «Логос», 2007. – Том 7, випуск 10. – С. 193.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

складалися тисячоліттями, визначаючи дух, морально-вольові, побутово-етичні і естетичні характеристики тієї спільноти, в якій народжується або до якої потрапляє людина. «Соціокультурні ідентичності, тобто прив'язаності людей до соціальних спільнот чи культур/субкультур репрезентуються не тільки їх суб'єктивними прихильностями до певних соціальних груп і культурних утворень. Вони також мають прояв завдяки народженню і проживанню людей на певній території, їхньої належності до певної національної чи етнічної спільноти, вживанню певної мови, дотриманню певних звичаїв тощо»¹. Особистість та її життєтворчі здатності безпосередньо залежать від особливостей тієї соціокультурної спільноти, частиною якої вона стає завдяки незалежним від неї причинам, фактично завдяки долі. Але саме завдяки такій «закинутості» в певні обставини людина набуває здатності до самореалізації, адже починає прагнути до зміни цих обставин на основі сформованого власного ідеалу бажаного суспільства, культури, себе самої. Важливим тут є те, що ці ідеали формуються саме в тому соціокультурному середовищі де людина перебуває і виховується, тому зазвичай не відбувається гострого, самознищючого конфлікту між людиною і соціумом, а людина як особистість набуває здатності життєтворчої трансформації оточення, протягом якої відбувається не знищення, а цінування соціокультурних традицій з одночасним їх особистісним перетворенням.

Звідси, сама культура та те потенційно творче середовище, яке вона надає людині, є водночас проявом внутрішньо-особистісних сил спрямованих на самоідентифікацію і самореалізацію. Наприклад, П. Козловскі визначає культуру як самотлумачення суспільства та тлумачення людської суб'єктивності. «Кожна культура має у своєму розпорядженні певне тлумачення людського «Я», тлумачення, яке є більш-менш життєздатним та, у свою чергу, визначає образ цього «Я»². Таке обопільне взаємовизначення культури і особистості є головним принципом вибудовування фундаментальних структур людської буттєвості. Саме створюючи «Я-ідеал» і ідеал суспільного організму на основі традиційно-культурних уявлень, а також застосовуючи свої ба-

¹ Культура – суспільство – особистість: Навчальний посібник / За ред. Л. Скокової. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006. – С. 7.

² Козловски П. Культура постмодерна / Петер Козловски. – М.: Республика, 1997. – С. 146.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

жання, переконання і морально-вольові якості, людина набуває смисложиттєвого значення, визначається з орієнтирами, на які буде спрямованою її особистісна життєтворча активність.

Соціокультурне середовище, таким чином є універсальним визначальним чинником формування культури життєтворчості особистості, а адаптація до нього є однією з головних життєвих функцій людини. При чому поняття адаптації тут означає не пасивне пристосування, а активне творчо-діяльнісне сприйняття фундаментальних соціальних пріоритетів і норм, а також форм культурної творчості і самовияву. Адаптованість людини до соціокультурного середовища означає її особистісну зрілість, здатність здійснювати життєтворчу активність шляхом самоутвердження в системі цього середовища, а також шляхом творчого його перетворення. «Під життєтворчою адаптованістю ми будемо розуміти найвищий рівень адаптованості особистості, що супроводжується продуктивною творчою діяльністю, яка сприймається і позитивно оцінюється соціумом»¹. Культура життєтворчості особистості знаходиться у безпосередньому зв'язку з рівнем та ступенем адаптованості людини до соціокультурного середовища, в якому вона проживає, адже саме показники адаптованості людини до соціальних і культурних вимог і можливостей утворюють підґрунтя для реалізації в цьому середовищі самої особистості. Таким чином, до показників адаптованості особистості до соціокультурного середовища необхідно включати і рівень потенційних можливостей людини щодо впливу на це середовище і його зміну, тобто один з найважливіших проявів життєтворчості особистості – її здатність творчо ставитися до світу на основі своїх аксіологічно-світоглядних переконань, знань, ідеалів і поглядів.

Фундаментальною особливістю процесу адаптації людини до соціокультурного середовища як чинника життєтворчості особистості є його обоюдно спрямована, амбівалентна сутність, яка полягає в тому що дійсна адаптованість людини до культурних умов суспільства виникає лише тоді, коли вона звільняє зустрічну щодо зовнішніх соціокультурних впливів, внутрішню, духовну енергію. Це означає, що особистість на відміну від індивіда ніколи не є і не може бути пасивним сприймачем чи наслідувачем соціокультурних цінностей. Особистість

¹ Ямницький В. Психологія життєтворчої активності особистості: Монографія / В. Ямницький. – Одеса: СВД Каркасов М.П., Рівне: РДГУ, 2004. – С. 286.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

завжди є суб'єктом життєтворчого народження і впорядкування таких цінностей. «У найзагальнішому вигляді особистісні цінності є частиною мотиваційних структур особистості. Досягнувши певного рівня розвитку, такі структури спонукають особистість до предметного втілення у своїй поведінці й діяльності суспільних ціннісних ідеалів «моделей потрібного». Тобто, суспільні ідеали засвоюються особистістю, і «моделі потрібного» починають спонукати її до активності, у процесі якої відбувається предметне втілення цих моделей. У свою чергу, предметно втілені цінності стають основою для формування суспільних ідеалів. Особистісні якості виступають внутрішніми носіями соціальної регуляції, що вкоренились у структурі особистості»¹. Що зайвий раз доводить фундаментальність того зв'язку, який існує між соціокультурним середовищем, в якому перебуває і діє людина, та характеристиками її особистісної культури життєтворчості.

При тому, що життєтворчі можливості особистості знаходяться під безпосереднім впливом соціокультурного середовища, необхідно відмітити і те, що розвиток самого суспільства, успішність його функціонування і самовідтворення також знаходяться у тісній залежності від творчої активності особистостей, що складають його інтелектуальне, духовно-моральне, творчо-естетичне ядро. «Обсяг та інтенсивність продукування соціальної реальності цілком залежить від рівня розвитку людини і багатства її внутрішнього світу, який підкріплюється матеріальним і духовним компонентами універсуму і практично є необмеженим. Форми продукування і рівень розвитку соціального явища залежить тільки від умов, в яких перебуває людина»². Більше того, ми наголошуємо на тому, що життєтворча активність особистості залежить не тільки від того, в яких умовах перебуває людина, але й безпосередньо від того як вона ці умови перетворює.

Тобто, розглядаючи вплив соціокультурного середовища на формування культури життєтворчості особистості, необхідно підкреслювати те, що саме особистісна самотворчість є основним підґрунтям сприйняття людиною різноманітних і поліморфних явищ оточуючої

¹ Соціально-психологічні особливості самореалізації особистості в сучасному суспільстві: Монографія / В. Бочелюк, С. Білоусов, Т. Гришина та ін.; за ред. В. Бочелюка. – Запоріжжя: КПУ, 2009. – С. 14.

² Бех В. Функціональна модель особистості: пошуки полікультурних детермінант поведінки: Монографія / В. Бех, Є. Шалімова. – К.: Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – С. 59.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

соціальної дійсності. Саме внутрішньо-вольова потреба людини в наданні смислів і значень соціокультурним явищем, інтенціонально-творчий характер нашої свідомості робить можливим вплив на неї зовнішніх, соціальних факторів. «Акцентуація уваги на першорядну роль самого суб'єкта у формуванні в собі можливості подальшого поступального руху в системі суспільних відносин безпосередньо стосується проблеми самореалізації особистості, що містить у собі розгляд цілепокладань, саморегуляцію і самосвідомість. Говорячи про самореалізацію, не треба залишати поза увагою те, що сутність людини – ансамбль суспільних відносин»¹. Ці суспільні відносини визначають індивіда як суб'єкта тією мірою, якою він, перетворюючи, привласнює їх залежно від свого місця, функціональної ролі, активності. «З цього погляду він визначається суспільством у процесі набуття суспільних способів життєдіяльності, тому все соціально необхідне нами означається поняттям «потрібно». Але суб'єкт як свідома істота, творець об'єктивного, предметного і соціального світу здатний на вибір, на оцінку, самооцінку, саморегуляцію, самореалізацію, на формування свого суб'єктивного світу (охоплюючи пізнавальні, емоційно-вольові властивості). Він може визначати себе стосовно групових, колективних цінностей, він може формувати себе і як суспільну цінність»². Саме особистість є творчо-формуєчим фактором, тоді як соціокультурне середовище є оформлюючим і ціннісно-потенціальним чинником формування культури життєтворчості.

Ще однією важливою особливістю соціокультурного середовища як чинника формування культури життєтворчості особистості є те, що саме в ньому людина набуває необхідних вмінь і технічних навичок для закріплення в структурі матеріальної сфери суспільного функціонування. Важливими є і знання, вміння та навички про норми поведінки в певному соціумі, адже саме вони сприяють встановленню сприятливої комунікативної сфери особистості, а також встановлюють ключові риси морального ідеалу людини, який створює особистість на основі культурних образів та прикладів. «Уміння передбачати результати особистих та чужих вчинків, глибоко розбиратися в складних життєвих

¹ Ильенков Э. Философия и культура / Э. Ильенков. – М.: Политиздат, 1991. – С. 107.

² Радул В. Дослідження особливостей самореалізації особистості: Монографія / В. Радул, І. Краснощок, І. Лебедик. – К.: «Імекс-ЛТД», 2009. – С. 12.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

колізіях нерозривно пов'язано з вмінням правильно їх оцінювати. Образ гуманної людини слугує універсальним орієнтиром моральної поведінки та вчинків, надаючи еталонне бачення необхідного та дійсного. Вчинок набуває цінності лише у співвідношенні його з образом гуманної людини – ідеальними моделями, що узагальнюють поняття про добро, моральність, духовність»¹. Саме образ гуманної людини стає енергетично-вольовою основою для вибору особистістю поведінкових і життєтворчих стратегій, які зрештою і перетворюють індивіда на активний, творчий елемент певного соціокультурного середовища, тобто на особистість.

Тут необхідно відмітити один з визначальних факторів впливу соціокультурного середовища на формування культури життєтворчості особистості: саме в середовищі культури людина набуває здатності робити вільний вибір, визначати екзистенціальні стратегії та життєво-ціннісні пріоритети. «Саме свобода надає діяльності особи моральний вимір, створює умови для вибору мети, шляхів і засобів досягнення її. Отже, свобода є найважливішим елементом соціального механізму творчої діяльності та самореалізації особи»². В цьому значенні соціокультурне середовище набуває смислоформуючої цінності, адже саме воно надає людині різнобарвну і багатозначну картину світу, в якій сама людина повинна знаходити сутнісні зв'язки та творчо встановлювати загальну гармонію, яка й визначить її ціннісно-світоглядну структуру і життєтворчу спрямованість.

Культура є надбанням багатьох десятків і сотень поколінь того чи іншого народу, людства взагалі, але водночас вона є справою кожної окремої особистості, і саме завдяки цьому вона здатна підносити кожну людину до рівня загальнозначимих, універсальних смислів і цінностей, які зрештою і стають підґрунтям життєтворчої активності особистості. «Культурний простір вибудовується людством в усі часи, але кожна людина, кожна конкретна сім'я, повторюючи філогенез, вибудовує свій власний культурний простір. Точніше, кожна людина створює можливість в собі для того, щоб освоїти якусь частину культури,

¹ Ушаков А. Образ гуманної людини в аспекті виховання моральної особистості / А. Ушаков // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»: Науково-теоретичний збірник. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – Випуск 16. – С. 240.

² Кучерявий І. Творчість – основа розвитку потенційних джерел особистості: Навчальний посібник / І. Кучерявий, О. Клепиков. – К.: Вища школа, 2000. – С. 141.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

зробити її своїм власним культурним простором. Наскільки людина здатна до цього, залежить від того, наскільки вона розвиває власну «внутрішню людину»¹. Таким чином, ми виокремлюємо ще одну фундаментальну характеристику особистісної життєтворчості, а саме те, що вона є необхідною умовою долучення людини до культурних надбань людства, і через цей процес до універсальної здатності до творчої перебудови як суспільного організму, так і його культурної, духовної складової.

В цьому аспекті важливим для формування соціокультурного середовища, яке б сприяло всебічному розвитку життєтворчих можливостей і прагнень особистості, є такий елемент соціальної системи, як інтелігенція. Саме на неї як на творчу складову процесу суспільної життєдіяльності покладене завдання вироблення та поширення світоглядних цінностей і переконань, які б найбільшою мірою сприяли духовному розвитку суспільства і особистості. «Основна сфера діяльності інтелігенції – це жива, діюча культура, пройнята як творчою працею, професійно орієнтованою на створення, відтворення і збагачення духовних цінностей, так і високою свідомістю і моральним обов'язком, невіддільним від ідеї служіння народові, соціального і духовного піднесення людської особистості»². В сучасному світі, в якому найважливішим показником суспільної адаптованості особистості є живі знання і життєві компетенції, рівень розвитку національної інтелігенції визначає рівень успішності країни, нації, а значить і творчий потенціал того соціокультурного середовища, до якого потрапляє людина і в якому самостверджується як особистість, реалізуючи свої життєтворчі можливості як істота здатна до пізнання і усвідомлення світоглядних смислів і цінностей, до моральної особистісно обґрунтованої поведінки, до сприйняття комунікативної сутності прекрасного, ідеального, вічного.

Таким чином, соціокультурне середовище є для людини буттєвою сферою самореалізації, що перетворює його із сфери зовнішнього світу об'єктивних впливів на внутрішній світ культури життєтворчості особистості, яка може здійснюватися лише в сфері культурних значень, смислів, цінностей і форм. «Культура стосовно процесу становлення

¹ Исаев В. Человек в пространстве цивилизации и культуры / В. Исаев. – Луганск: Світлиця, 2003. – С. 73.

² Духовне оновлення суспільства / В. Андрущенко, Є. Бабосов, Л. Губерський та ін. – К.: «Либідь», 1990. – С. 102.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

особистості виконує універсальну роль. Цим пояснюється її особливе місце в ряду основних чинників вказаного процесу. Насамперед, культура виступає умовою буття життєдіяльності. Культура – адекватне середовище для найповнішого здійснення людиною своїх людських цілей, реалізації сенсожиттєвих ідеалів»¹. Тільки в якості культурної істоти, яка належить до того чи іншого соціокультурного середовища, людина набуває необхідних здібностей і універсальних здатностей для реалізації себе як суб'єкта життєтворчої активності. У зв'язку з цим, соціокультурне середовище розглядається нами як фундаментальний, універсальний, всеохоплюючий чинник формування життєтворчості особистості.

В межах загальноуніверсального соціокультурного буттєвого простору особистості виділяються ключові елементи, які несуть на собі особливо важливі функції в процесі формування культури життєтворчості особистості. Одним з таких елементів, який має фундаментальне світоглядно-ціннісне і виховне значення у формуванні особистості людини, є сім'я і школа, тобто ті осередки, де людина набуває первинного досвіду життєтворчості, де вона під впливом авторитетних прикладів поведінки і думки набуває первинних уявлень про світ, які надалі визначають її ціннісні орієнтири і життєтворчі можливості.

Первинна освітня діяльність, яка здійснюється дитиною в сім'ї, дошкільному закладі, школі, має незаперечне фундаментальне значення для подальшого формування особистісних життєтворчих потенцій, адже саме в цей період людина набуває культури когнітивної і морально-оціночної діяльності, тобто готує за допомогою дорослих підґрунтя для подальшої світоглядної і аксіологічної оцінки об'єктивної реальності, а також, що особливо важливо, для самооцінки. Особливо важливим чинником сімейного і освітянського формування особистості стає в сучасному світі, який перетворившись на середовище безкінечних інформаційних впливів вимагає від особистості значної світоглядно-оціночної роботи для його впорядкування і духовно-когнітивного осягнення. Підґрунтя ж можливостей такого осягнення закладаються саме в процесі сімейного виховання і освітянської роботи по формуванню світоглядно-пізнавальних життєтворчих потенцій особистості. «На фо-

¹ Муляр В. І. Проблема становлення особистості в системі «індивід – суспільство» (філософсько-культурологічний аналіз) / В. І. Муляр. – Житомир: ЖДТУ, 2005. – С. 243.

рмування духовності особистості у сучасному соціокультурному просторі здійснюють як позитивний, так і негативний вплив різні чинники, тому особливого значення надаємо інтелекту, набутому через освіту»¹. Для того, щоб особистість була здатна в сучасному суперечливому і надскладному світі впорядковано і гармонійно виявляти свою духовно-вольову, життєтворчу активність, вона повинна мати певний рівень освіти, тобто набути здатностей до світоглядного сприйняття безлічі інформаційних імпульсів, що надсилає сучасний цивілізаційний простір, а також до їх пізнавальної та морально-етичної оцінки, без чого людина залишиться пасивним приймачем безкінечного потоку знаково-інформаційних уривків.

Освіта стає тим формуючим чинником, завдяки якому людина не просто залишається одним з об'єктів інформаційного середовища, здатного лише приймати і передавати інформаційні блоки, але стає суб'єктом соціокультурного простору, тобто носієм можливостей смислового і моральнісного впорядкування світу, навіть такого невпорядкованого, як світ інформаційної цивілізації. «Освіта – це модернізаційне ядро сучасного суспільства, основний чинник його мобільності та пластичності»². У зв'язку з цим, як фактор введення людини в невпорядковане середовище інформаційної цивілізації, освіта набуває особливого значення в сучасному світі як чинник формування культури життєтворчості особистості, адже саме вона формує в людині прагнення до непасивного, перетворюючого ставлення до невпорядкованого смислом і мораллю зовнішнього середовища. В такому світлі освіта розглядається нами «як відносно самостійна система, завданням якої є формування членів суспільства, орієнтованих на оволодіння певними знаннями, моральними цінностями, уміннями, навичками, нормами поведінки»³. Спрямованість людини, її духовно-вольове прагнення до оволодіння смислами і оціночними характеристиками соціокультурного середовища, що є основним підґрунтям культури життєтворчості особистості, – головний здобуток вдало побудованої системи освіти, в

¹ Корецька А. Соціально-освітні чинники духовності: Монографія / Антоніна Корецька. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – С. 69.

² Журавський В. Вища освіта як фактор державотворення і культури в Україні / В. Журавський. – К.: Видавничий Дім «ІнЮре», 2003. – С. 13.

³ Шаронова Н. Образование как фактор социализации личности / Н. Шаронова // Вчені записки Харківського гуманітарного інституту «Народна українська академія». – Т. 6 / Гол. ред. В.І. Астахова. – Х.: Око, 2000. – С. 92–93.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

якому активно застосовуються інноваційно-гуманістичні, особистісно-орієнтовані, суб'єкт-суб'єктні принципи і методи роботи.

Особлива цінність освіти як фактора формування культури життєтворчості особистості полягає в її творчо-комунікативній природі. Освіта в її справжньому, особистісно-орієнтованому вигляді не є системою нав'язування чи прищеплення певних догматичних знань і поведінкових моделей, а навпаки являє собою соціокультурний осередок, в якому людина навчається сама творити важливі для себе світоглядні і аксіологічні знання, переконання, ідеали. Освіта – це комунікативне середовище, в якому кожен член є самодостатнім суб'єктом, активно спрямованим на самовдосконалення і таким, що шукає найоптимальніші шляхи і методи такого самовдосконалення. «Створення особистісно-сміслового середовища відбувається відповідно до задоволення екзистенційних потреб людини: у свободі й вільному виборі себе як особистості, власного світогляду, дій, вчинків, позицій, у самотійності та особистій відповідальності; саморозвитку, самовизначенні та творчості. В основі моделі освіти лежить ідеал самотійної і творчої, естетично розвинутої особистості, яка має власний світогляд і здатна до самореалізації. Вхідження особистості в освітній простір можливе за наявності спільних смислів: об'єктивних – простору та суб'єктивних – особистості. Таким чином, характеристики особистісно-сміслової сфери слід розпізнавати за рівнем залучення у процес комунікації: вищий рівень – смислові утворення, середній – залучені мотиви, емоції, вольова регуляція, низький рівень – самовідчуття. Наповнення особистісно-сміслового середовища людини відбувається відповідно до її особистісних пошуків і прагнень, у процесі яких відбувається становлення особистості»¹. Отже, освіта як соціокультурний осередок створення світоглядно-ціннісних смислів життєдіяльності людини являє собою комунікативно-творче середовище формування фундаментальних характеристик особистості, на основі яких відбувається і буде відбуватися протягом наступного життя реалізація і самовтілення всіх форм її життєтворчої активності.

Важливим завданням сучасної освітянської інтелігенції є створення такого освітнього простору, в якому людині були б надані всі можливості для особистісної самоідентифікації і самореалізації. Це можна

¹ Ткач Т. Освітній простір особистості: Монографія / Т. Ткач. – К.: Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2008. – С. 149.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

досягти лише шляхом вироблення нових принципів і методик освітнього процесу, який ґрунтувався би на новітніх гуманістичних і особистісно-орієнтованих методах. Одним з основних принципів сучасної освіти повинен стати той, який би стверджував, що основною цінністю є «не формальний рівень освіти, тобто інформованість, а саме знання, тобто здатність до створення нового, до самостійної творчої діяльності»¹. Такий принцип став би ключовим елементом, що дозволив би значно інтенсифікувати освітній процес як один з основних чинників формування життєтворчості особистості. Саме прагнення до самотворчості і самовдосконалення кожного з суб'єктів освітянського процесу може вивести освіту на рівень, який вимагається як глобальним соціокультурним простором, так і внутрішнім світом кожної особистості, яка намагається в процесі освіти віднайти підвалини для обґрунтування свої світоглядно-орієнтаційних і життєтворчих ідеалів і переконань. Таким чином, в загальному вигляді освіту ми будемо розглядати як «виховання особистості, становлення її внутрішнього духовного світу, людського ставлення до дійсності, утвердження пріоритету особистості, демократичних свобод, прогресивних орієнтацій»². В такому розумінні освітній процес являє собою фундаментальне підґрунтя для самоідентифікації, саморозвитку і самореалізації людини, а значить він є і одним з ключових чинників формування культури життєтворчості особистості.

Незаперечним є те, що одним з ключових факторів соціальної адаптації і формування життєтворчої активності особистості є сім'я як первинний осередок світоглядно-ціннісного становлення особистості, перша буттєва домівка, яка дає змогу дитині аксіологічно зорієнтуватися в складному оточуючому середовищі. Сім'я, в залежності від того духовно-психологічного клімату, який в ній панує, стає для людини прикладом для наслідування в будь-якій подальшій життєвій ситуації. Саме стосунки в сім'ї визначають характер дитини, її гендерні поведінкові реакції, ставлення до старших і однолітків, потенціал толерантності і альтруїзму, тобто ті показники, які є необхідним фундаментом

¹ Иноземцев В. Расколота цивилизация / В. Иноземцев. – М.: Academia – Наука, 1999. – С. 462.

² Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. – К.: Знання України, 2002. – С. 556.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

культури життєтворчості особистості. Сім'я, що відзначається позитивним духовно-психологічним налаштуванням, створює дитині сприятливі форми і принципи соціалізації, що в подальшому активізує і інтенсифікує творчі і самотворчі здібності особистості. «Роль сім'ї полягає в поступовому введенні дитини в суспільство, щоб її розвиток йшов згідно з природою дитини і культурою країни, де вона з'явилася на світ. Важливу роль в процесі первинної соціалізації грає виховання дитини в сім'ї... Психологічний клімат в сім'ї та її культурний рівень є факторами, що взаємно впливають один на одного. Сприятливий психологічний клімат є основою успішного виховання дітей, їх високої емоційної культури, що в свою чергу, позитивно позначається на їх соціалізації»¹. Тобто, первинним фактором входження людини в певний соціокультурний простір є безумовно сім'я та той рівень виховання і емоційно-вольової культури, який вона може забезпечити дитині і який в подальшому буде визначати її самоідентифікаційні і життєтворчі можливості.

Особливо важливе значення сім'ї полягає в тому, що в її лоні формуються основні світоглядні та ціннісно-орієнтаційні підвалини особистісної життєтворчості. В сім'ї у людини складаються первинні переконання щодо принципів світовлаштування, спираючись на які в подальшому людина вибудовує власну картину світу. Також саме в процесі сімейного виховання і освіти людина набуває первинних здатностей оцінювати дійсність з точки зору когнітивних, моральних і естетичних переконань і ідеалів. «Тільки сім'я може закласти той фундамент, на якому надалі може будуватися весь внутрішній світ дитини, її відчуття, думки, погляди, відносини, які направлені на розуміння й освоєння Істини, Добра, Краси»². Таким чином, сім'я є фактором адаптації і соціалізації дитини, який дозволяє їй в соціокультурно-прийнятній формі долучитися до певного соціуму, при цьому встановлюючи для себе власні особистісні смисло-формуючі і ціннісно-орієнтаційні принципи життєтворчості.

¹ Чумак Л. Проблема сімейного виховання в контексті соціалізації особистості / Л. Чумак, Ю. Ткаченко // Гуманізація навчально-виховного процесу: Збірник наукових праць. – Випуск XL. – Слов'янськ: Видавничий центр СДПУ, 2008. – С. 266–267.

² Шкляр Т. Сім'я – основа духовного становлення і виховання особистості дитини / Т.П. Шкляр // Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки. – 2007. – Випуск 98. – С. 161.

Одну з вирішальних ролей у розвитку людини відіграє поведінка і культура спілкуванні і життєтворчості членів сім'ї, в якій вона народжується і виховується. Первинною здатністю дитини є здатність до наслідування, пристосування і імітації, тому особливо важливо для дорослих членів сім'ї завжди пам'ятати про те, що подальша життєдіяльність і особистісне самостановлення дитини в основі своїй залежить від того, які поведінкові реакції і моральний клімат вона спостерігає в найближчому своєму оточенні у ранньому дитинстві. Психологи стверджують, що «в основі взаємозв'язку організму і середовища лежить наслідувальний рефлекс. Він же, відповідно, визначає спрямованість вибору форм поведінки особистості. У людини наслідування проявляється дуже рано. Відмічається, що ще до розвитку мови немовля переймає від дорослих цілу низку жестів та мімічних рухів, а також виголошує імітативні звуки»¹. Таким чином, на батьках та найближчому дорослому оточенні дитини лежить велика відповідальність за те, якими самореалізаційними здатностями буде наділена майбутня особистість дитини. У зв'язку з цим, дорослі повинні набувати принаймні основних психолого-педагогічних знань і навичок для того, щоб свідомо підходити до процесу виховання дитини, від чого в дуже великій мірі залежить формування її подальшої особистісної культури життєтворчості.

Окрім того, сім'я стає першим осередком буттєвої самореалізації особистості, адже з самого дитинства людина намагається створювати цілісне світобачення, в чому їй можуть допомогти лише вже наявні в сім'ї ставлення до знань, моралі, краси, що в свою чергу визначає самоідентифікацію сім'ї як одного з елементів тієї чи іншої соціальної системи. В цілому ж діти набувають знання про соціальний устрій світу завдяки процесу «соціального пізнання», «діти починають придивлятися до світу людей і поступово осягати принципи і правила, за якими він існує... Розуміння світу не розвивається шляхом його витлумачення по частинам, не пов'язаним між собою. Діти намагаються осмислити свій досвід як організоване ціле»². Рівень культури сім'ї, її інтелектуального, морального і естетичного розвитку стають визначальни-

¹ Кивенко Н. Проблема социальной адаптации и свободы человека: Монография / Н. Кивенко. – Ирпень: Национальный университет ГНС Украины, 2009. – С. 181.

² Кивенко Н. Проблема социальной адаптации и свободы человека: Монография / Н. Кивенко. – Ирпень: Национальный университет ГНС Украины, 2009. – С. 184.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

ми в процесі такої «організації цілісності» картини світу, що є одним з перших і визначальних, доленосних етапів формування культури життєтворчості особистості.

Важливим для самоідентифікаційних можливостей людини є і рівень гуманності і толерантності, який панує в сім'ї і завдяки якому у дитини формуються первинні комунікативні уявлення та здатності до сприйняття і розуміння «Іншого», через які, як відомо, формується людське «Я». «Саме в сім'ї стосунки між дітьми та дорослими будуються за принципом абсолютного альтруїзму, в культурному значенні цього слова. Відчуваючи на собі альтруїстичне ставлення, дитина закарбовує у власній душі модель альтруїстичної, неутилітарної поведінки»¹. Проблемою сучасного світу є чи не цілодобова зайнятість батьків питаннями, які не стосуються виховання дитини (роботою, розвагами, громадською діяльністю тощо). Така ситуація, фактично, позбавляє дитину сім'ї, що веде (навіть в сім'ях зі значним достатком) до різноманітних девіантних психологічних проявів в майбутньому та до значної шкоди, яка наноситься фундаментальним основам культури життєтворчості особистості. В цьому ракурсі, сім'я також повинна ставати для дитини захистом від надто складного, заінформатизованого і понадінтенсивного зовнішнього суспільного середовища, яке очевидно не сприяє цілісному світорозумінню дитини і шкодить подальшим її можливостям світоперетворення, яке є одним з найголовніших проявів особистісної життєтворчості.

Таким чином, сім'я та школа є тими активно-творчими осередками життєтворчості особистості, основним завданням яких є забезпечення необхідного для самореалізації особистості соціокультурного рівня та психолого-емоційного клімату. «Соціально-культурне середовище дає особистості, людині можливість створити сприятливі умови для розвитку творчої природи людини, спрямувати їх на забезпечення психологічної безпеки і свободи, підтримку творчих пошуків дитини і захисту її свідомості від негативного впливу, розкріпачення внутрішніх сил та заохочення успіхів»². Сім'я та школа, маючи значний потенціал прищеплення дитині творчого ставлення до формування світоглядних і

¹ Исаев В. Человек в пространстве цивилизации и культуры / В. Исаев. – Луганск: Світлиця, 2003. – С. 71.

² Кривоконь О. Фактори соціального формування особи (соціально-філософський аспект): Монографія / О. Кривоконь. – Х.: Факт, 2005. – С. 147.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

ціннісних особистісних орієнтирів, несуть значну відповідальність з точки зору ефективності формування особистісної культури життєтворчості кожної дитини.

Ще одним важливим фактором формування культури життєтворчості особистості в сучасному світі стали засоби масової інформації (ЗМІ), які в системі інформаційної цивілізації перетворилися як на основний засіб виробництва, так і на головне наповнення соціокультурного середовища, в якому самоідентифікується і саморозвивається людина. Вплив ЗМІ на формування особистості є в сучасному світі надзвичайно суперечливим, тому особливо актуалізується питання про те, наскільки ЗМІ являються впливовим фактором формування культури життєтворчості особистості. «Інформаційне середовище за допомогою інформблоків формує людину, певним чином прищеплює їй необхідні для оптимального функціонування у суспільстві багатоманітні властивості та якості. З цією метою існує розгалужена система постійно діючих каналів передачі інформації. Явна суперечність тут полягає в тому, що соціальна інформація спрямована на анонімну розосереджену аудиторію, а споживається персоніфіковано»¹. Така суперечність інформаційного світу, з одного боку, створює для людини шляхом доступності до різноманітних інформаційних ресурсів умови для самореалізації як активного суб'єкта соціокультурної діяльності, а з іншого – шляхом заінформатизованості і створення різноманітних форм пасивницького сприйняття інформаційних імпульсів перетворює людину на неактивного, нетворчого споживача, який заради комфорту відмовляється від особистісних проявів духовно-вольової активності. В цьому аспекті надзвичайно актуалізується питання розвитку в особистісних структурах життєтворчості такого важливого в сучасному світі елементу як особистісна інформаційна культура.

ЗМІ стають чинником формування культури життєтворчості особистості тією мірою, якою вони визначають особисте, громадянське, професійне та інше ставлення людини до тих чи інших проблем сучасного соціального функціонування. ЗМІ створюють постійний вплив на свідомість особистості, який має як позитивний (розвивальний), так і негативний (приспосувальницько-споживацький) характер, що змушує людину певним чином реагувати і звільняти свої творчі або ж навпаки пасивницькі

¹ Кривоконь О. Фактори соціального формування особи (соціально-філософський аспект): Монографія / О. Кривоконь. – Х.: Факт, 2005. – С. 196.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

здатності. «Засоби масової комунікації, якими користується сучасна молодь, створюють для неї специфічний інформаційний світ. Використання різних інформаційних джерел активізує життя, формує різні інформативні сфери розуміння світу, визначає ціннісні орієнтації молодої людини, стиль її життя. Розвиток інформаційної техносфери породжує нові компоненти індустрії дозвілля, сприяє створенню умов для розвитку дітей, збагачення їх словникового запасу, оволодіння широким колом інформації. В той же час техносфера формує свою аудиторію глядача і слухача в тому числі і пасивного споживача. Таким чином постає питання: чи стане дитина як споживач продукції масової комунікації активним споживачем культури та її цінностей, тобто чи займе активну життєву позицію, чи залишиться пасивною?»¹. Так формулюється головне світоглядно-культурне питання сучасного інформаційного світу, на яке дуже важко дати однозначну відповідь. Зрозумілим є те, що саме висока культура життєтворчості особистості здатна перетворювати сучасну людину з пасивного споживача інформаційного продукту на активний, творчий елемент розвитку культури сучасного світу.

Таким чином, сучасні ЗМІ кидають своєрідний новий виклик життєтворчим потенціям особистості, який полягає в тому, чи здатна буде людина в інформаційному середовищі, яке всіляко сприяє споживацько-пасивницькій життєвій позиції, обирати шлях активно-творчого самоствердження і самореалізації. Новизна такого виклику полягає ще й в тому, що він постав перед людиною в дуже стислий термін (декілька десятиліть), в який неможливо виробити ефективні механізми протидії тим дегуманізаційним чинникам, які він породив. «Морально-етичні проблеми в епоху глобальної інформатизації ускладнені тим, що вони викликані до життя новими історичними реаліями, що динамічно увірвалися в наше життя в останні два десятиліття. Тому досвіду, традицій їх вирішення суспільство не має: за вимірами історії, це занадто короткий проміжок часу, що не дозволяє закріпити в суспільній свідомості моральні принципи поведінки суб'єктів в тих чи інших ситуаціях, що спровоковані процесами інформатизації»². В такій ситуації саме на особистість покладається від-

¹ Филипчук В. Сучасні ЗМІ у формуванні активної життєвої позиції молоді / Василь Филипчук, Крістіна Попович // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Вип. 262. Педагогіка та психологія. – Чернівці: Рута, 2005. – С. 177–178.

² Дулатова А. Информационная культура личности: учебно-методическое пособие / А. Дулатова, Н. Зиновьева. – М.: Либерия-Библинформ, 2007. – С. 112.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

повідальність за інтенсивність її суб'єктивного самовияву і самореалізації, що, з одного боку, є фактором негативного тиску, адже простіше обрати шлях комфортного життя без духовно-вольового спротиву зовнішнім обставинам, а з іншого – саме в таких умовах виявляються особистості з високим рівнем життєтворчих потенцій, які здатні всупереч зовнішнім спокусам і тиску активно самостверджуватися як творчий суб'єкт соціокультурного середовища.

Під цим кутом актуалізується питання розвитку особистісної інформаційної культури, яка більшістю вчених визнається чи не єдиним ефективним чинником протидії негативним впливам інформаційної цивілізації. Розвиток в собі здатності адекватно реагувати на багаточисельні і різноманітні сигнали ЗМІ є однією з головних сучасних вимог до розвиненої творчої особистості і однією з ключових особливостей особистісної життєтворчості в межах інформаційної цивілізації. «З розвитком інформатизації і глобалізацією всіх сфер сучасного життя, зростанням свободи людини та її можливостей у інформаційному суспільстві, актуалізуються проблеми культурної компетентності особистості, необхідності формування толерантності до інших культур і систем цінностей, соціальної відповідальності особистості, формування чітких ціннісних орієнтирів. Важливим аспектом є адаптація людини до перенасиченого інформаційного середовища, розумна редукція надлишкової інформації, створення особистістю оптимальних «інформаційних фільтрів». Отже, чи не єдиним залишається такий дієвий механізм поведінки особистості, як інформаційна культура»¹. Інформаційну ж культуру, з нашої точки зору, необхідно розглядати як один з ключових елементів культури життєтворчості особистості сучасної людини, яка просто змушена в сьогоденні реаліях вчитися активно і творчо реагувати на те заінформатизоване зовнішнє суспільне середовище, яке чинить шквальний тиск на її свідомість за допомогою високотехнологічних і високоінтенсивних впливів ЗМІ.

Чим же є інформаційна культура особистості як чинник реалізації культури її життєтворчості? Насамперед, вона являє собою внутрішню, духовну здатність людини протистояти інформаційній розщепленості зовнішнього світу шляхом інтегративної духовної роботи на основі

¹ Матвієнко О. Інформаційна культура особистості: освітньо-виховний контекст: Навчально-методичний посібник / О. Матвієнко. – К.: Університет економіки та права «КРОК», 2006. – С. 17.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

світоглядних смислів і ціннісних орієнтацій. «Інформаційна культура – це інтегральна здатність людини, що ґрунтується на особистісному гуманістичному підході до процесів інформатизації суспільства, передбачає інтелектуальні та технологічні вміння інформаційної взаємодії, проявляється в освоєнні інформаційного простору суспільства з використанням нових інформаційних технологій»¹. Особистісна самореалізація сучасної людини є неможливою без вміння за допомогою технологічного самоконтролю активно боротися з негативними наслідками діяльності ЗМІ. Саме здатність творчо адаптуватися до світу, в якому основне середовище існування формують ЗМІ, відрізняє людину з високим рівнем культури життєтворчості особистості.

Раніше ми відмічали важливу роль творчої адаптації особистості до соціокультурного середовища в процесі самоідентифікації і самореалізації. Але якщо соціокультурне середовище надає людині можливості для творчої самореалізації, то інформаційне середовище навпаки створює умови, за яких людина прагне до пасивного пристосування, а не до творчої адаптації. Тому людині в інформаційній сфері знадобляться всі можливі життєтворчі зусилля заради того, щоб процес самостворення залишався для неї особистісно важливим. Це зумовлюється насамперед тим, що інформаційні процеси (де б вони не протікали) завжди сприяють пристосовницькому стилю існування. «Сам собою інформаційний зворотній зв'язок забезпечує контроль оптимальності пристосовницького процесу шляхом безперервного зіставлення запропонованого і реального результатів адаптації»². З позицій інформаційного підходу, саме «формування (у процесі еволюції людини) здатності до відображення умов середовища та перетворення результатів цього відображення в інформацію, яка, зафіксована механізмами пам'яті, бере участь у процесах регуляції, управління адаптацією, що уможливило ефективну універсалізацію процесів соціальної адаптації на рівні індивіда та суспільства»³. Таким чином, інформаційні процеси, основ-

¹ Матвієнко О. Інформаційна культура особистості: освітньо-виховний контекст: Навчально-методичний посібник / О. Матвієнко. – К.: Університет економіки та права «КРОК», 2006. – С. 30.

² Камбур А. Зміна ціннісних пріоритетів у суспільстві перехідного типу в контексті соціальної адаптації особистості / А. Камбур. – Чернівці: Рута, 2009. – С. 13.

³ Ромм М. Социальная адаптация личности как объект философского анализа / М. Ромм. – Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора философских наук. – Томск, 2003. – С. 21.

ним рушієм яких в сучасному світі є ЗМІ, лежать в основі людського світосприйняття і світорозуміння, але заради виходу на особистісний рівень світоперетворення людині необхідно, доклавши творчовольових зусиль, активно включатися в процеси соціокультурної адаптації шляхом застосування механізмів особистісної життєтворчості.

Іншим виміром впливу ЗМІ на формування культури життєтворчості особистості є їх розважальний характер, який використовується саме з метою виховання в людині пасивно-споживацьких нахилів. Поступово за допомогою ЗМІ розвага стає основним світоглядним принципом і методом оцінки (будь-яка трагедія на телеекрані виглядає як розвага, що слугує задоволенню емоційно-споживацького попиту). «Розваги – це чудово. У цьому не може бути жодних сумнівів. Але в значенні важливості вони не можуть зрівнятися зі стосунками з богом і людьми, і все ж ЗМІ поїдають величезну частину життя кожного з нас. Для декого тільки в цьому і є радість життя»¹. В такій ситуації знову ж людині необхідно звільняти чимало духовно-вольової енергії заради того, щоб розважальність не стала для неї основним світоглядним і ціннісним принципом світосприйняття і світорозуміння. З одного боку, це безпосередньо впливає на рівень культури життєтворчості особистості, а з іншого саме від нього залежить, яким чином людина прореагує на зовнішні подразники, що ґрунтуються на інформаційному принципі розважальності.

Іншим негативним чинником впливу на формування особистісної життєтворчості в діяльності ЗМІ є їх використання з метою маніпуляції масовою і індивідуальною свідомістю. «Специфіка прояву маніпуляції в масовій комунікації найпростіше й найлаконічніше розкривається у такому визначенні: маніпуляція – це прихований вплив на здійснення вибору. Комунікатор вступаючи у взаємодію з аудиторією в процесі створення та через посередництво іміджу або комунікативних дій, за допомогою певних прийомів має на меті потаємно (принаймні, не явно) вплинути на вибір дій аудиторії, прагнучи цим досягти своїх цілей»². Такі явища призводять до того, що у людини утворюється ілю-

¹ Кемпбелл С. Не бачу злого, не чую злого. ЗМІ в розумних межах: сила звука і вибір розваг / С. Кемпбелл, Р. Саузерн. – Черкаси: Християнська книгарня «Стефанус», 2004. – С. 131.

² Суська О. Нові підходи до вивчення впливу ЗМІ як чинника духовного розвитку особистості / О. Суська // Духовність як основа консолідації суспільства. Уряду України. Президенту, виконавчій, законодавчій владі. Аналітичні розробки, пропози-

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

зорно-імітативний спосіб самопрояву, коли вона вважає, що реалізує свої переконання та ідеали, а насправді примітивно реагує на зовнішні психологічно-маніпулятивні подразники. «Мета будь-якої маніпуляції – приховуючи свої істинні наміри, підштовхнути людину до певних дій, зміна ціннісних орієнтацій, установок, думок, поглядів, відношень та уявлень. Необхідна умова – зберегти в об'єктах маніпуляції ілюзію свободи вибору рішень, ілюзію незалежності. Іншими словами, зробити так, щоб людина була упевнена, що діє по своїй волі, що це її особисте бажання»¹. Маніпулятивна природа ЗМІ веде до того, що людина або перетворюється на пасивний елемент суспільства масового споживання, або активно і свідомо протистоїть будь-яким маніпулятивним впливам, що є дуже складним завданням, яке може реалізовувати лише людина з високим рівнем культури життєтворчості особистості.

Таким чином, вплив ЗМІ на формування культури життєтворчості особистості, на нашу думку, полягає насамперед в тому, що вони, створюючи сферу безкінечних і різноманітних інформаційних імпульсів, змушують людину активніше реагувати на зовнішнє середовище використовуючи більше духовно-вольової енергії заради смислового і ціннісного впорядкування інформаційної безмежності. Людина заради особистісної самоідентифікації і самореалізації в інформаційному світі змушена навчитися чіткіше формулювати життєво-світоглядні цілі і докладати значних духовних зусиль для їх досягнення. «Підсумком інформаційно-орієнтаційної діяльності особистості є створення певної інформаційної моделі, в якій знаходить відображення характер мети, засоби її реалізації і можливі результати»². Це дозволяє людині не загубитися і не перетворитися на пасивний об'єкт зовнішніх інформаційних впливів у світі, основним конструюючим елементом якого є ЗМІ.

ції наукових та практичних працівників. Міжвідомчий науковий збірник / Керівники авторського колективу: А.І. Комарова, В.П. Табачковський, І.М. Кучерук, Л.П. Виговська – К.: Науково-дослідний інститут «Проблем людини», 1999. – Том 16. – С. 175.

¹ Северинчик О. Маніпулятивний аспект діяльності ЗМІ / О. Северинчик // Філософія і соціологія в контексті сучасної культури: Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2008. – С. 329.

² Кривоконь О. Фактори соціального формування особи (соціально-філософський аспект): Монографія / О. Кривоконь. – Х.: Факт, 2005. – С. 198.

Для того, щоб особистість мала достатній духовно-вольовий потенціал протидії негативним чинникам сучасної інформаційної цивілізації необхідно активно застосовувати і використовувати такі важливі фактори формування культури життєтворчості особистості, як виховання і самовиховання. Саме вони у поєднанні з іншими згаданими нами чинниками сприяють остаточному оформленню життєтворчої особистості, її соціокультурної адаптації і соціалізації, сформованості її емоційно-вольової і світоглядно-ціннісної сфери. Однією з найважливіших складових успішного процесу соціалізації особистості є виховання. Воно забезпечує не тільки включення до соціуму, а й набуття цінності та відчуття самоцінності людини. «Сучасна парадигма особистісно-орієнтованого виховання ставить у центр уваги дитину як унікальну і цілісну особистість, яка спроможна до сприйняття нового соціального досвіду і прагне до самовизначення в різних життєвих ситуаціях на основі усвідомленого вибору. Отже, виховання у контексті соціалізації являє собою ні що інше як педагогічно організований соціальний простір дорослішання, самовизначення і самоствердження»¹. Розуміння виховання як процесу організованої соціалізації створює можливість й розуміння того, що результат виховання слід визначати за ступенем виявлення у людини здатності й здібності розв'язувати життєві проблеми, робити усвідомлений моральний вибір, тобто із врахуванням рівня її особистісної культури життєтворчості.

Важлива особистісно-комунікативна роль виховання полягає у тому, що завдяки йому людина набуває можливості вибудовувати своє «Я» на основі духовно-практичного контакту з «Іншим». Така соціокультурна взаємодія сприяє всебічному і творчо-спрямованому розвитку особистості як самодостатньої істоти і необхідного елементу успішного соціального функціонування. «Процес виховання спрямований на формування соціально важливих якостей особистості, на створення і розширення поля її відносин у навколишньому світі – до товариства, до людей, до самого себе. Чим ширше, різноманітніше і глибше система відношень особистості до різноманітних сторін життя, тим багатше її власний духовний світ. На основі відображення людиною об'єктивних суспільних відносин відбувається формування внутрішньої позиції, особистості, активно укладається її власне суб'єктивне

¹ Алексеєнко Т. Соціалізація особистості: можливості й ризики. Науково-методичний посібник / Т. Алексеєнко. – К.: Педагогічна думка, 2007. – С. 55.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

відношення до навколишнього і до себе самої»¹. Тому виховання є одним з ключових чинників активно-творчого залучення особистості до процесу життєтворчості в усіх його вимірах – особистісному, соціокультурному, інформаційному, соціально-економічному, політичному, громадянському тощо.

При чому, процес виховання в його гуманістичному, людиновимірному і особистісно-орієнтованому вимірах ніколи не перетворюється на процес нав'язування людині певних поглядів, переконань, ідеалів, звичок і моделей поведінки. Виховання завжди передбачає зворотну творчу реакцію вихованця, що є, з одного боку, показником успішності виховання, а з іншого – основною винагородою вихователю. «Ефективне виховання процес двобічний, і вихованці в ньому – не стільки об'єкт впливу зовнішніх сил, скільки активний суб'єкт самовдосконалення, адже ніяка зовнішня система впливів не досягне поставленої мети, якщо не знайде в самій особистості підтримки і відповідних зусиль, спрямованих на самовиховання»². Таким чином, людина, потрапивши в певний виховний ареал, здатна до самовдосконалення лише за умови відповідної особистісної реакції і відповіді на зовнішні виховні впливи, що стає можливим лише за умов активних життєтворчих зусиль.

Таким чином, виховання як чинник формування культури життєтворчості особистості стає ефективним лише в тому випадку, коли відбувається як двосторонній процес. Це вимагає від психологів і педагогів розробки нових особистісно-орієнтованих методик і стратегій виховних впливів, які були б ефективними в нових соціальних реаліях інформаційної цивілізації. «Виховання і навчання, які здійснюються суспільством за допомогою сім'ї, школи, різних громадських організацій і засобів масової інформації, вимагають не тільки підтримки з боку особистості, що розвивається, але й зустрічної роботи, тобто самовиховання, без чого суспільне виховання малоефективне»³. Така самос-

¹ Капля А. Характеристика методів виховання та самовиховання у полікультурному освітньому просторі / А. Капля // Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки. – Випуск 73. – 2005. – С. 153.

² Дорошенко К. Самовиховання – умова соціально-морального розвитку особистості / К. Дорошенко // Науковий вісник Миколаївського державного університету. Випуск 13. Біологічні та психологічні науки. Збірник наукових праць. – Миколаїв: МДУ, 2006. – С. 181.

³ Кочетов А. Организация самовоспитания школьников / А. Кочетов. – Мн.: Нар. асвета, 1990. – С. 49.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

тійна робота, яка до того ж повинна бути належним чином вмотивована, що є головним завданням виховання, є першим етапом на довгому шляху самовдосконалення за допомогою застосування своїх духовних життєтворчих можливостей.

Особистість формується насамперед внутрішньо-духовно, у зв'язку з чим її життєтворчі можливості залежні в основному від складної роботи по духовному самовдосконаленню, тобто від самовиховання, яке не може бути розділеним, випадковим, ситуативним, а відбувається щомиті, кожного разу, коли людина реалізує себе як особистість, роблячи вільний вибір, вольове зусилля. «Самовиховання в суспільному розумінні – це не епізодична, а систематична копітка робота над собою, це процес самовдосконалення власної особистості, отримання нової, більш досконалої, особистості, і що найбільш важливе – це інтегрована система, яка перебуває в постійній внутрішній динаміці, практичній перевірці і корекції»¹. Мотиваційні, регулятивні і критеріальні показники самовиховання залежать від багатьох об'єктивних і суб'єктивних чинників, які охоплюють як все різноманіття зовнішніх соціокультурних і виховних впливів, так і внутрішньо-духовні реакції та потреби, які викликані необхідністю особистісного становлення та саморозвитку. В цьому аспекті проблема самовиховання, поєднуючи в собі психологічні, педагогічні, філософські, культурологічні та інші складові, виступає як основна при визначенні факторів впливу на формування культури життєтворчості особистості, адже саме в процесі самовиховання особистість систематично реагує і дає наповнені змістом і ціннісні відповіді на ті виклики і вимоги, які ставить перед нею зовнішнє середовище, чи то соціокультурне, чи інформаційне, чи сімейне, чи освітнє, чи педагогічно-виховне та ін.

Отже, потреба в самовихованні детермінована зовнішніми обставинами і вихованням, але основною його рушійною силою є духовно-енергетична потреба у самоідентифікації і самовдосконаленні. «Вона виникає як природна необхідність особистості, що розвивається, і служить стимулом подальшого саморозвитку для того, щоб успішно займатися самовихованням, необхідно уміти аналізувати власні якості і

¹ Бернацька Л. До питання процесу самовиховання та самовдосконалення людини як необхідного елементу виховання духовної культури особистості студентів / Л. Бернацька // Духовність особистості: методологія, теорія і практика: Збірник наукових праць / Гол. редактор: Г.П. Шевченко. – Випуск 2. – Луганськ: Вид-во Східноукраїнського національного університету імені В. Даля, 2004. – С. 150.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

певним чином їх оцінювати з урахуванням вимог, що пред'являються до людини суспільством, і показників власної діяльності»¹. Спрямованість самовиховання визначається суспільною програмою всебічного розвитку особистості, здійснення якої в інтересах і суспільства і особистості. Проте залежно від індивідуальних особливостей і потреб напрям самовиховання може набувати різноманітних форм, виявів, характеристик. Головним же напрямом самовиховання є формування високих етичних якостей людини. Тільки в процесі самовиховання у особистості формується розуміння і усвідомлення необхідності почуття відповідальності, яке, в свою чергу, є одним з основних чинників культури життєтворчості особистості. Відчуття відповідальності – додатковий стимул до етичного самовдосконалення, до моральної самотворчості. При чому, самовиховання не обмежується певними віковими особливостями людини. Людина продовжує працювати над собою і тоді, коли стає дорослою. Це здійснюється інтенсивніше і продуктивніше, бо доросла людина має більше знань і життєвого досвіду, відповідальніше відноситься до суспільних вимог і власних обов'язків. Крім всього цього вона володіє розвиненим розумом і волею – необхідними суб'єктивними передумовами успішної роботи над собою. У зв'язку з цим, в сучасному світі актуалізується питання соціальної і громадської роботи, яка була б спрямована не лише на виховання дітей, але й на створення необхідних умов для творчого, самовиховного розвитку дорослих, що, в свою чергу, сприятиме активізації життєтворчих зусиль кожної особистості.

Самовиховання – складна діяльність. Вона вимагає постановки певної мети і конкретних завдань, розробки програми, планування роботи, обліку у контролі за самовихованням. «Важливий аспект самовиховання – логічне мислення, вміння проаналізувати кожен свій вчинок, що сприяє виробленню вимогливості до себе як постійної риси характеру, без якої неможливо досягти успіху в цій справі. Тому педагоги в індивідуальних бесідах і на зборах детально аналізують порушення правил поведінки, їх причини, привчають молодь до самоаналізу»². Надалі вміння самоаналізу і самооцінки стає для людини одним з

¹ Грищенко С. Самовиховання особистості: Монографія / С. Грищенко. – Чернігів: Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка, 2009. – С. 17.

² Проців Л. Самовиховання як важлива складова національного виховання / Л. Проців // Проблема української народної педагогіки в науковій спадщині М. Стель-

головних рушійних джерел особистісної життєтворчості, адже саме критичне ставлення до себе і своєї поведінки примушує людину в життєтворчому прагненні до бажаного «Я-ідеалу» самозмінюватися, стверджуючи світоглядно-ціннісні пріоритети, які формують особистісний каркас кожної людини.

Самовиховання робить людину відповідальною за свою поведінку в сьогоденні і за своє майбутнє життя. Особистість в процесі життєтворчого становлення може обирати той чи інший спосіб життя, вона може регулювати свою поведінку і удосконалювати себе, але навчитися цього без кропіткого процесу самовиховання неможливо. «Особистість характеризується таким рівнем психічного розвитку, що дозволяє їй керувати власною поведінкою і діяльністю. Здатність обмірковувати свої вчинки і відповідати за них – істотна й головна ознака особистості»¹. Таким чином, одним з найважливіших чинників формування культури особистісної життєтворчості є самовиховання, яке є первинним процесом безпосереднього керівництва людиною тим, що належить тільки їй – своєю особистістю. Без самовиховання особистісна життєтворчість є неможливою, а людина залишається лише об'єктом зовнішніх впливів, втрачаючи особистісні можливості самотворчості, самостановлення, самореалізації і самоідентифікації.

Саме тому людина як особистість не може і не повинна все звалювати на обставини життя. Особистість відповідальна за свій характер, за свою діяльність, за свою поведінку, за те, якою вона стає і стане. «Всі вчинки, що формують особистість, знаходяться в зв'язку і в сукупності, визначають спосіб її життя, те, як практично, реально вона живе (що вона любить, до чого прагне, як виконує свою функцію громадянина, як поводить себе в середовищі людей, як працює, що читає і з ким зустрічається). Свідома, вольова людина може певною мірою впливати на свій спосіб життя, а тим самим свідомо зумовлювати шлях власного психічного розвитку»². Таким чином, самовиховання в розго-

маховича: Матеріали Перших Всеукраїнських педагогічних читань. – Івано-Франківськ: ПНУ, 2004. – С. 203.

¹ Грищенко С. Проблеми самовиховання у формуванні особистості / С. Грищенко // Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки. – 2008. – Випуск 123. – С. 55.

² Грищенко С.В. Самовиховання особистості: Монографія / С.В. Грищенко. – Чернігів: Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка, 2009. – С. 13.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

рнутому його вигляді є цілеспрямованою свідомою і систематичною роботою над собою, з тим, щоб забезпечити такий рівень розвитку особистості, який би відповідав суспільним вимогам і особистому ідеалу. Шляхом самовиховання особистість формує потрібні їй для життя і праці властивості і усуває ті, які заважають їй жити і діяти в потрібному напрямі. Самовиховання – природний процес адаптації особистості до соціальних умов і суспільних вимог. Але головним якісним і сутнісним показником самовиховання є його вплив на процес утворення життєтворчих потенцій особистості. З цієї точки зору, самовиховання розглядається нами як один з ключових чинників формування культури життєтворчості особистості, адже саме в ньому закладені бажання і можливості людини до духовно-вольового самовиявлення, до самовпорядкування об'єктивного і морального світу, до творчого самоствердження як суб'єкту духовності і суспільності, в силах якого не лише впливати на зовнішню природну і соціальну реальність, але й на власні, внутрішні, світоглядно-ціннісні і життєтворчі характеристики.

Розглянувши основні чинники формування культури життєтворчості особистості, такі, як соціокультурне середовище, сім'я, освіта, засоби масової інформації, виховання і самовиховання, ми можемо зробити висновок про те, що всі ці явища здатні впливати на формування особистості саме в тій мірі, в якій вона сама докладає творчих, морально-вольових зусиль щодо активного сприйняття і перетворення їх впливів. Загальною особливістю різних чинників, які впливають на формування і розвиток особистості, є те, що всі вони спрямовані на вироблення в людині активно-діяльній позиції щодо універсальних, світоглядно-ціннісних орієнтирів і творчо-гармонізаційного ставлення до об'єктивного середовища. Іншими словами, будучи факторами зовнішнього впливу, вони змушують людину творчо реагувати на себе самих, тим самим змінюючи і вдосконалюючи їх. На основі цієї загальної особливості можемо зробити низку взаємопов'язаних висновків, які стосуються окремо кожного чинника формування культури життєтворчості особистості.

По-перше, основоформуєчим, всеохоплюючим і універсальним чинником формування культури життєтворчості особистості є соціокультурне середовище, яке на основі соціальних норм поведінки і творчому потенціалі культурного самовияву людини формує протягом життя людини світоглядно-ціннісну і творчо-вольову основу для її самоідентифікації і самоствердження. Саме соціальна спільнота, частиною якої є людина, та її культурні традиції і орієнтири утворюють те

буттєве середовище, в якому особистість шляхом світоглядного впорядкування і ціннісної гармонізації утверджується як суб'єкт життєтворчості. Більше того, соціокультурне середовище є не просто сферою перебування людини, воно завдяки своїм нормотворчим і культурним характеристикам вимагає від людини світоглядної реакції на явища і ідеї, які складають його єство. Таким чином, саме долучення до певного соціокультурного простору стає початком самовизначення людини, тобто першим етапом її активної життєтворчої самореалізації.

По-друге, важливим фактором активно-творчої соціокультурної адаптації людини є такі осередки особистісної самоідентифікації і самореалізації, як сім'я та школа. Саме в середовищі сім'ї людина набуває первинних світоглядних і ціннісно-орієнтаційних здібностей, які в основі своїй залежать від психологічного, емоційно-вольового, комунікативного клімату в сім'ї. Ми підкреслили особливу відповідальність дорослих в сім'ї та педагогічної інтелігенції в школі щодо формування необхідного для творчого саморозвитку дитини середовища, в якому б поєднувалися прагнення до пізнавального, морального і естетичного світоосягнення з необхідністю власного суб'єктивного самостановлення як активно-творчого і гуманістично-оціночного центру світобудови. На наш погляд, саме сім'я і школа закладає основи творчої адаптації і соціалізації, а також створюють необхідні умови для життєтворчого саморозвитку особистості. Особливо проблеми сім'ї і освіти актуалізуються в сучасному світі інтенсифікованого виробництва і заінформатизованості, які відбирають значну кількість часу і уваги як у дорослих, які замало переймаються вихованням, так і у дітей, які потрапляють непідготовленими до безкінечного інформаційного різноманіття. Саме в такій ситуації роль сім'ї, в якій повинен панувати сприятливий морально-духовний клімат, та школи, в якій повинні застосовуватися інноваційно-гуманістичні і особистісно-орієнтовані педагогічні технології, значно зростає в якості одного з ключових чинників формування культури життєтворчості особистості.

По-третє, дуже суперечливим чинником формування культури життєтворчості особистості є сучасні засоби масової інформації і комунікації, які, з одного боку, сприяють урізноманітненню каналів доступу до корисної інформації і джерел культурної компетентності, а з іншого – створюють інформаційне невпорядковане і розщеплене середовище, яке сприяє розвиткові у людини таких якостей, як пасивність, споживацькі переконання, розважальницький характер світосприйняття і світорозуміння тощо. В таких умовах актуалізується питання інфо-

рмаційно-культурної компетенції людини та її здатності на основі світоглядних смислів і цінностей давати відповідь на зовнішні інформаційні виклики і впливи, що в свою чергу змушує її активізувати духовно-творчу діяльність щодо підняття рівня культури своєї особистісної життєтворчості.

По-четверте, одну з ключових ролей у становленні культури життєтворчості особистості відіграють такі чинники, як виховання і самовиховання. Їх специфіка полягає у тому, що вони інтегрально охоплюють і синтезують інші фактори нами перераховані вище. Так, виховання поєднує для особистості сімейне середовище і соціокультурну сферу, навчає адекватно реагувати на безкінечні інформаційні імпульси, являється однією з головних складових освітянського процесу, тим самим визначаючи рівень життєтворчої напруги особистості в різних сферах і життєвих ситуаціях. Самовиховання ж є водночас і своєрідною самоідентифікаційною відповіддю на впливи соціокультурного середовища, сім'ї, школи, ЗМІ і виховання, і важливою складовою життєтворчості особистості загалом, адже саме в процесі кропіткої, систематичної, безперервної самовиховної роботи особистість самостверджується як суб'єкт життєтворчої діяльності в усіх її можливих проявах – духовно-вольовому, емоційному, психологічному, культурному, світоглядному, ціннісно-орієнтаційному тощо.

Глава 2.2

Провідні технології формування та реалізації культури життєтворчості особистості

Визначивши культуру життєтворчості особистості як процес її самореалізації і самоутвердження на основі гуманістичного ідеалу й у відповідності з культурними завоюваннями людства, можна стверджувати, що в основі цього процесу лежить світогляд, а її «хребет» визначає система ціннісних орієнтацій особистості. Їх формування є головною ланкою утвердження культури життєтворчості в соціальному і культурному просторі.

Для того, щоб реалізувати той потенціал, що закладений в життєвих ролях людини, щоб життєві характеристики-феномени стали реаліями життя людини, їй треба володіти рядом життєвих умінь, засобів, здатностей. Одним з основних є поняття про життєтворчість – духовно-практичну діяльність особистості, спрямовану на творче проектування і здійснення свого життя; розроблюючи, коригуючи і здійснюю-

чи свій життєвий сценарій, особистість оволодіває мистецтвом жити, в основі якого лежать засоби, методи і технології життєтворчості. Життєтворчість виступає засобом вирішення поточних, середньострокових і перспективних життєвих задач. Це процес упорядкування особистістю картини життя, в основу якої покладені особистісні події, процес її самовдосконалення¹. Життєтворчість визначається вченими як «духовно-практична діяльність особистості, що спрямована на проектування, планування, програмування та творче здійснення нею свого індивідуального життя»².

Індивідуальність життєтворення проявляється в певній архітектоніці життєвого світу, створеного за неповторними законами, авторськими проектами. В цьому проекті в згорнутому плані існує загальнолюдський зміст, який відтворює еволюційний шлях, що пройшла родина, нація, культура, набутий досвід, який особистість навіть не усвідомлює. Життєтворчість є результатом саморуху особистості, активного ставлення до дійсності. Життєвий світ є відкритою системою, що вміє саморегулюватися, самоорганізовуватися, самозмінюватися. Цей світ виникає як результат численних взаємопроекцій внутрішнього і зовнішнього світів. Внутрішній світ особистості передбачає певні цінності, ідеали, які наслідують особистість³.

Реалізація життєтворчості як життєвого проекту спрямованого у світ здійснюється за особливими технологіями. Життєтворчість розглядається як вища форма виявлення творчої природи, вона сприяє вибору особистістю стратегії життя, розробці життєвих планів, реалізації її індивідуального життєвого проекту⁴. Для обґрунтування шляхів і засобів реалізації життєвого проекту необхідно, перш за все, визначити зміст поняття «технології життєтворення» як системного методу фор-

¹ Горностай П. Життєві ролі та життєтворчість / П. Горностай // Наукові студії з соціальної та політичної психології. – Вип. 5(8). – К. – 2002. – С. 90.

² Мистецтво життєтворчості особистості: Наук.-метод. посібник: У 2 ч. / Ред. рада: В.М.Доній, Г.М.Несен, Л.В.Сохань та ін. Ч. 1.: Теорія і технологія життєтворчості. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 7.

³ Володарська Н. Д. Проблеми життєтворчості особистості з вадами здоров'я / Н. Д. Володарська // Практична психологія та соціальна робота. – 2005. – № 7. – С. 50.

⁴ Ницета В. Життєвий проект як орієнтир у просторі майбутнього / Ницета В. // Моделі компетентного випускника 12-річної школи: сутність, пріоритети, пошуки відповідей на виклики XXI століття : Матер. Всеукр. наук.-пошукової конф., 16–17 трав. 2007 р. – К. ; Донецьк, 2007. – Т.1. – С. 411.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

мування особистості з урахуванням відповідних ресурсів і можливостей. Ситуація життєтворчості пов'язана з тим, що творіння свого життя – це не просто процес змін і перетворень життєвих програм і стратегій, заснованих на ціннісних орієнтаціях, розвинутих саморефлексії та самопізнанні. Це акт вибору, причому вибору не між наявними, доступними для привласнення альтернативами життя, а вибору народження, під час якого створюється людина, здатна здійснити це життя¹. Тому загальне визначення технологій життєтворчості – не тільки життєвий проект, а свого роду презентація себе у світі.

У дослідженнях життєвого світу особистості за такого підходу цікавим є герменевтичний ракурс проблеми. Людина розбудовує свій життєвий світ, оприлюднюючи, оголюючи, розгортаючи на поверхні буденності свої цінності й уподобання, зацікавлення і потреби. Особистість визначає той ракурс, у якому ми бачимо довколишній світ, чужих і близьких, своє місце, ту роль, яку ніхто не здатний відігравати. Завдяки цій ролі особистість не може уникнути викривлень сприймання, оцінювання, розуміння реальності. Життєтворчість передбачає «життєвий вибір»².

Крім того, принцип життєтворчості передбачає, що предметом творчості стає не тільки зовнішній, а й внутрішній світ людини, коли вона будує власне життя відповідно до певного позитивно морального задуму, що має особистісний зміст, який, в кінцевому підсумку, збігається із загальнолюдським. Таким чином, технології життєтворчості мають носити діалектичний характер єдності загального і особливого, об'єктивного і суб'єктивного, спільного та індивідуального. При цьому загальнолюдське не є нормативним взірцем, еталоном, ідеалом. Навпаки, воно виростає із індивідуально-своєрідного як результат творчих зусиль, креативної активності конкретних людей, яка, в свою чергу, теж не є визначеною константою, а де термінується багатьма зовнішніми та внутрішніми факторами.

Так, за визначенням українських дослідників, ступінь практичного залучення до життєтворчості виражається розвитком суб'єктивного

¹ Пурло О. Особистість: суб'єкт або автор життєтворчості? / О. Пурло // Проблеми сучасної психології: Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка, Ін-ту психол. ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 2. – Кам'янець-Подільський: Аксіома. – 2008. – С. 271.

² Володарська Н. Проблеми життєтворчості особистості з вадами здоров'я / Н. Володарська // Практична психологія та соціальна робота. – 2005. – № 7. – С. 51.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

начала в особистості, інтернальністю, свідомістю та почуттям відповідальності «Я» щодо себе й щодо «не-Я»¹.

Поєднання загального і індивідуального призводить до констатації думки, що життєтворчість особистості – потенціал творчої активності всього суспільства. Технології життєтворчості особистості таким чином стають передумовою створення технологій активності суспільства. Безумовно, життєтворчість – найвище досягнення людини у процесах її утвердження як особистості. Але, саме по собі самоутвердження індивідуальності може бути явно недостатнім у гуманістичних процесах перебудови соціальної дійсності. Поза орієнтацією і все більш послідовною практичною реалізацією життєтворчості, яка обґрунтована самоутвердженням індивідуальності, враховуючи гостроту протиріч, що історично склалися в суспільстві, його економічну, соціальну і культурну відсталість, гуманістичні мотиви самоутвердження досить успішно можуть замінюватися протилежними². Тоді життєтворчість особистості може носити негативний, руйнівний характер, спрямований на себе, або інших, або суспільство, чи все одразу. Адже життя людини – досить суперечливий і динамічний процес, який вимагає вміння освоювати нові реалії її соціального й індивідуального існування³.

Може здатися, що формування особи, тобто людини, що діє самостійно, створює образи та дії, часто не співпадаючі із загальноприйнятими, самостійно конститує своє життя – процес, абсолютно не обумовлений соціальними чинниками. Але це не так. дослідження показують, що і латентна особа і «актуалізована» в культурі (антична, середньовічна, ренесансна, сучасна) формуються в культурі одночасно з рядом соціальних практик, які якраз і забезпечують реалізацію особистості. Наприклад, становлення античної особи спричинило формування

¹ Мистецтво життєтворчості особистості: Наук.-метод. посібник: У 2 ч. / Ред.рада: В.М.Доній, Г.М.Несен, Л.В.Сохань та ін. Ч. 1.: Теорія і технологія життєтворчості. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 281.

² Позінкевич Р. О. Творче формування особистості та її життєтворчість як визначальна умова культури / Р. О. Позінкевич // Наук. вісн. Волинського нац. ун-ту ім. Л. Українки. – Вип. 12. – 2008. – С. 227.

³ Мистецтво життєтворчості особистості: Наук.-метод. посібник: У 2 ч. / Ред.рада: В.М.Доній, Г.М.Несен, Л.В.Сохань та ін. Ч. 1.: Теорія і технологія життєтворчості. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 18.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

трьох нових соціальних практик – античного судочинства, античної драми і античної філософії (раціонального мислення).¹

Процес усвідомлення (соціалізації) технологій (практик) життєтворчості В. Розін визначає так: «Приймаючи певний фундаментальний дискурс (декілька дискурсів) особа починає діяти в його рамках. При цьому вона вимушена будь-який матеріал і свої власні дії вводити в ці рамки; необхідна умова цього – відтворення реальності під відповідною точкою зору. Проте помилково ввжати, що прийняття фундаментального дискурсу і підведення під нього особового подієвого матеріалу – автоматичний процес. Навпаки, дослідження М. Хайдеггера і М. Фуко, М. Мамардашвілі, Л. Юніна, А. Пузиря доводять, що необхідна умова обох процесів – формування соціальних практик і залучення в них людини. Одне з перших місць тут займають освіта (і ідеологія), ЗМІ, на другому місці йдуть мистецтво, професійні заняття, образ і стиль життя та інші»². Він визначає зовнішні складові технологій життєтворчості, ті, що впливають на особистість під час соціалізації або входження до дискурсу.

Технології життєтворчості особистості комплексне інтегральне поняття, яке потрібно розглядати через визначення понять, що складають його: «технологія», «особистість», «життєтворчість» (або навіть, життя і творчість). Але складність полягає в тому, що ці поняття потрібно розглядати не окремо, а взаємопов'язано в єдину систему. Звідси потребує визначення поняття системи, як сукупності елементів, що мають внутрішню структуру, підпорядковані виконанню однієї генеральної мети та мають взаємообумовлені функції. Система (греч. *systema* – складений з частин, сполучене) – категорія, що позначає об'єкт, організований як цілісність, де енергія зв'язків між елементами системи перевищує енергію їх зв'язків з елементами інших систем³. Всі елементи системи відносяться до самої системи як частина до цілого, тому не можуть розглядатися окремо, не втрачаючи певні риси та характеристики. Таким чином, ми можемо визначити вказані вище поняття окремо один від одного, але повнота аналізу досягатиметься тільки при по-

¹ Розін В. М. Смысл, свобода и обусловленность жизнедеятельности человека / В. М. Розин // Мир психологии. – М. – 2007. – № 3. – С. 48.

² Розін В. Смысл, свобода и обусловленность жизнедеятельности человека / В. Розин // Мир психологии. – М. – 2007. – № 3. – С. 49.

³ Бабайцев А. Система / А. Бабайцев // Новейший философский словарь / Сост. А. Грицанов. – Минск. Изд. В.М.Скакун, 1998. – 613.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

єднанні їх у систему. Під особистістю мається на увазі інтегральна якість людини, об'єднуюча в цілісність всі її психічні властивості, процеси і відносини, детермінована внутрішніми та зовнішніми чинниками існування індивіда, яка різко відрізняє її від інших людей¹. З точки зору системи життєтворчості, особистість може бути визначена як вільно-відповідальне ставлення до дійсності, яке виростає на основі неухильної перебудови, переорієнтації потреб й утвердження як визначальної вищої потреби людини – потреби в іншій людині². Це означає, що оточуючу дійсність, своє життя індивід розглядає насамперед в аспекті особистісних вимірів, що масштаби людини і людяності для нього є визначальними. Це, відповідно, і виступає вирішальним мотивом життєтворчості, як головного змісту життєдіяльності: особистість завжди має право розпоряджатися вільно-творчо в ході її життєдіяльності, тому що цілі та завдання її активності мають врешті-решт позитивний творчий характер, ця особистість – добродісна, вона самотійно створює для цього передумови, які переходять у позитивні результати.

Під технологією взагалі розуміється послідовність чи алгоритм дій для досягнення певної мети, сукупність технік та практик, які дозволяють виробити, створити щось. Технології педагогіки та виховання, які найбільш близькі за змістом до технологій життєтворчості, припускають взаємини здебільшого суб'єкт – об'єктні стосунки, оскільки є суб'єкт, що передає досвід та формує в об'єкті певні якості. Це досить загальна схема, але технології життєтворчості полягають не у цілеспрямованому впливові на об'єкт, а у самотворенні особистості.

Поняття технологія означає не тільки певну сукупність та послідовність дій, а й суб'єкта, який цю технологію здійснює, а точніше самоздійснює. Згідно з розробками Л. Воробйової для аналізу поняття технологія у такому сенсі пропонується використовувати поняття «автор». Так, згідно її думки, автор – це завжди конкретна особистість, що володіє здібністю до проекції себе у все, чим вона займається і в те, як живе. Автор вкорінений у світі, в буттєвому контексті, який має на увазі певний екзистенційний досвід (досвід відкидання або прийняття,

¹ Ларцев В. Социальные и культурные детерминанты формирования личности: Монография / В. Ларцев – К.: Принт-Экспресс, 2002. – С. 29.

² Позінкевич Р. Творче формування особистості та її життєтворчість як визначальна умова культури / Р. Позінкевич // Наук. вісн. Волинського нац. ун-ту ім. Л. Українки. – Вип. 12. – 2008. – С. 225.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

болю, радості, туги, самоти, відповідальності, любові, власній скінченності і так далі). Автор смертний, а тому причетний до всіх модусів існування і здатний на вчинок як реалізацію цілісності сенсу життя та сенсу смерті. Причетність автора має на увазі не життєдіяльність, а відповідальність і свободу вибору свого життя. «Щоб бути автором свого життя, потрібно мати до нього відношення, як до твору, тобто цілого, такого, що володіє сенсом»¹.

Життєтворчість розуміється як духовно-практична діяльність особистості, яка спрямована на проектування, планування, програмування і творче здійснення нею власного життя². Життєтворчість – особлива, вища форма виявлення творчої природи людини. Вона сприяє самостійному вибору особистістю стратегії життя, розробці життєвих планів і програм, вибору та використанню засобів, необхідних для реалізації індивідуального життєвого проекту³. Ось чому визначення людини як автора свого життя допомагає ув'язати в єдину систему такі елементи як творчість, життя та технології життєтворчості. Технології в такій системі носять дуже відповідальну місію, бо саме від тих технологій, що прийняті в суспільстві та унаслідуються під час соціалізації особистістю залежить і індивідуальний дискурс і загальносуспільний, не раз а в майбутньому.

Особистісна унікальність автора є наслідком безповоротності вибору, оскільки, вибираючи одні можливості, людина відсікає інші. «Кожен вибір фіксує певне місце в духовно-екзистенційному просторі, і, здійснюючи свої вибори, людина визначає топологію свого шляху в ньому»⁴.

Виходячи із вищесказаного, представляється, що поняття «автор», яке виражає духовно-екзистенційний вимір людини і її прояв у виборі і

¹ Воробьева Л. Субъект и/или автор (о категориях гуманитарной психологии) / Л. Воробьева // Вопросы психологии. – 2004. – № 2. – С. 157.

² Джура О. Теоретико-методологічні проблеми дослідження життєтворчості особистості / О. Джура // Нова парадигма: [журнал наукових праць] / голов. ред. В. П. Бех. ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова ; Творче об'єднання “Нова парадигма” / – Вип. 83. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – С. 4.

³ Ермаков І. Педагогіка життєтворчості: орієнтири для ХХІ століття / І. Ермаков // Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: наук.-метод. зб. / Ред. кол. Н. Софій, І. Ермаков та ін. – К.: Контекст, 2000. – С. 5

⁴ Воробьева Л. Субъект и/или автор (о категориях гуманитарной психологии) / Л. Воробьева // Вопросы психологии. – 2004. – № 2. – С. 158.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

створенні свого життя, є адекватнішим для опису життєтворчості, ніж поняття «суб'єкт», що відображає, як правило, гносеологічну установку і, за рідкісним виключенням, використовується для визначення ініціатора якого-небудь процесу¹.

Життєтворчість завжди свідчення творчого формування особистості, тому що завжди реальний і єдино правильний доказ прояву власне особистісного буття – свідчення наявності, присутності особистості, яка організовує та утверджує своє життя як творчість². Тому провідною технологією життєтворчості є формування творчого складника особистості. Але тут також виникає деяка проблема. Будь яка людина наділена творчим потенціалом, але не кожне суспільство дійсно, а не декларативно здатне сприймати та сприяти прояву творчих дій. Тому варто відзначити, що розвиток технологій життєтворчості стосується перш за все не самого власне індивіда, а суспільства яке його соціалізує. Вже визначалося, що не кожен прояв індивідуальності може бути корисним для особистості – автора чи суспільства. Подекуди виникає дисонанс між життєтворчими установками автора та реаліями суспільного життя. Тому всі технології життєтворчості з самого початку повинні прямувати людину до співвіднесення власних мотивів із морально-етичними нормами (що безумовно обмежує особистість, але виконує функції суспільного регулятора). Поняття творчість, як створення нового повинно також співвідноситися з етичними та моральними складовими суспільного життя.

У психології та філософії розуміння життєтворчості як позитивного руху вперед склалося ще на початку наукового дослідження цих проблем. Навіть коли ще не були сформульовані методологічні основи теорії життєтворчості, до наукового обігу були залучені поняття життєвий шлях, життєва дорога тощо. Наприклад, С. Рубінштейн³ не лише бачив психологічний аспект проблеми життєвої дороги, виділяв

¹ Пурло О. Особистість: суб'єкт або автор життєтворчості? / О. Пурло // Проблеми сучасної психології: Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка, Ін-ту психол. ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 2. – Кам'янець-Подільський: Аксіома. – 2008. – С. 273.

² Позінкевич Р. Творче формування особистості та її життєтворчість як визначальна умова культури / Р. Позінкевич // Наук. вісн. Волинського нац. ун-ту ім. Л. Українки. – Вип. 12. – 2008. – С. 225.

³ Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн – СПб.: Питер, 2000. – С. 57.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

суб'єктивну картину життя, але підкреслював необхідність обліку об'єктивних проявів суб'єкта, його здатність реально змінити життя. Для нього життєва дорога – це не лише рух людини вперед, але і рух вгору, до кращих проявів людського єства, до досягнення особової досконалості. Сенс людського життя, – вважає С. Рубінштейн – «бути джерелом світла і тепла для інших людей. Бути свідомістю Всесвіту і совістю людства. Бути центром перетворення стихійних сил в сили свідомі». «Бути перетворювачем життя, викорчовувати з неї всяку скверну і безперервно удосконалювати життя»¹. Організація життя – це здатність так зв'язувати і здійснювати справи, ситуації, аби вони підкорялися єдиному задуму, концентрувалися в головному напрямі, додати їм бажаний хід. Люди розрізняються по мірі впливу на хід власного життя, опанування багато чисельних життєвих ситуацій. Активність особи виявляється в тому, що вона перетворює обставини, направляє хід життя, формує життєву позицію.

Життєтворчість передбачає відображення у свідомості цілісної картини її життя в часовій і просторовій перспективі, розробку стратегій і життєвих програм, у яких інтегруються цілі й прагнення особистості згідно з реальними обставинами життя та особистісними можливостями².

Що стосується творчості, то за визначенням багатьох дослідників вона є невід'ємною визначальною характеристикою людини, показником міри людяності. А. Ґоральський у своїх філософсько-педагогічних дослідженнях розглядає творчість як видову властивість людини і людства в цілому, певний вид ремесла чи вміння, тобто людської діяльності, в якій є свої традиції, майстри, корпоративність, професійні секрети, а також правила, яких можна і треба навчати. По-перше, це спосіб ведення дискурсу не з іншою людиною, а з дійсністю, який спрямований або до історії, або до майбутнього; він не залежить від просторових координат, тобто від обставин. По-друге, він полягає у схопленні «провідної нитки», чогось, що уможливорює синтез поетич-

¹ Сергеева О. Сущностный анализ понятия «жизненный путь» личности / О. Сергеева // Сб. науч. трудов СевКавГТУ. – Сер. «Гуманитарные науки». – 2007. – № 5. – С. 30.

² Ницета В. Життєвий проект як орієнтир у просторі майбутнього / Ницета В. // Моделі компетентного випускника 12-річної школи: сутність, пріоритети, пошуки відповідей на виклики ХХІ століття : Матер. Всеукр. наук.-пошукової конф., 16–17 трав. 2007 р. – К. ; Донецьк, 2007. – Т.1. – С. 412.

ного типу, що збагачує зміст, сприяє вразливості й відвертості мови, схильності до символічних захоплень тощо. По-третє, сягає до опредмечування свого дискурсу й отої «провідної нитки» у певний вигляд – виразний, багатий, універсальний (у часі й просторі), архетипно очевидний тощо¹.

Таким чином загальне поняття технології життєтворчості можна визначити так. Технологія життєтворчості – це система уявлень, образів, моделей та реальних дій особистості, спрямованих на творчу побудову чи перебудову свого життя, обумовлену розвитком та рухом уперед, спираючись на загальнолюдські цінності та суспільний дискурс.

Методологічні принципи створення технологій життєтворчості, спираючись на роботи О. Олексєєва², можна визначити наступні.

По-перше, принцип розрізнення гносеологічних та онтологічних моделей. Цей принцип полягає в розрізненні понять образу життя (уявлення про життя, яке воно може чи повинно бути, тобто гносеологічна чи нормативно-ціннісна модель) та способу життя (реальна система життєтворчості суб'єкта).

По-друге, принцип диференціації рівнів аналізу, оскільки категорія життєтворчості носить особистісний характер, а не суспільний. Суспільство зі своїми інституціями виступає умовою життєтворчості, яку здійснює сама особистість. По-третє, принцип системності визначення та аналізу життєтворчості. Він полягає в тому, що технології життєтворчості не визначаються як перелік засобів та способів життєтворення, а розглядаються в якості взаємопов'язаних елементів системи. Головним для такого аналізу визначення зв'язків та взаємин між елементами системи (в даному випадку технологіями творення життя), а не їх морфологічний склад.

По-четверте, потрібно аналізувати технології життєтворчості з точки зору домінування динамічного підходу над статичним, структурно-функціональним. Технологія життєтворчості – це система, яка розвивається в часі, не має усталеної форми, а тому потрібно перенести центр тяжіння наукової думки з аналізу засобів функціонування на аналіз механізмів розвитку системи цих технологій.

¹ Швай Р. Сучасна теорія творчості як методологічна основа педагогічної взаємодії у вищій школі / Р. Швай // Вісн. Львівського нац. ун-ту. – Сер.: Педагогіка. – Вип. 19. – Ч. 2. – 2005. – С. 51.

² Алексєєв А. Н. Драматическая социология и социологическая ауторефлексия / А. Алексєєв. – СПб.: Норма, 2003. – С. 444.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

По-п'яте, принцип єдності умов та діяльності у життєтворчості. «Кожен суб'єкт так чи інакше створює майбутні умови власного буття – своєю сьогодишньою діяльністю. А ця остання обумовлена минулою діяльністю»¹. Тому створення власного життя – процес незворотній, односпрямований і технології життєтворення повинні враховувати майбутнє, а не сьогодення.

Виходячи з методологічних принципів необхідно визначити технологічні доробки, що будуть сприяти життєтворчості, які людині необхідно виховувати та плекати в себе: 1. Підсистема спрямованості: позитивне уявлення про себе (адекватна самооцінка), бажання пізнати себе; творчий інтерес, допитливість; потяг до пошуку нової інформації, фактів; мотивація досягнення. 2. Підсистема характерологічних особливостей особистості: сміливість; готовність до ризику; самостійність; ініціативність; впевненість у своїх силах та здібностях; цілеспрямованість; наполегливість; вміння довести почату справу до кінця; працелюбність; емоційна активність. 3. Підсистема творчих умінь: проблемне бачення; здатність до висування гіпотез, оригінальних ідей; здатність до дослідницької діяльності; розвинуте уявлення, фантазія; здатність до виявлення протиріч; здатність до подолання інерції мислення; вміння аналізувати, інтегрувати та синтезувати інформацію; здатність до міжособистісного спілкування. 4. Підсистема індивідуальних особливостей психічних процесів: альтернативність мислення; дивергентність мислення; точність мислення; готовність пам'яті; асоціативність пам'яті; цілісність, синтетичність, свіжість, самостійність сприйняття; пошуково-перетворюючий стиль мислення².

Сучасний аналіз технологій життєтворчості можна розглядати в рамках теоретичної бази, запропонованої французьким філософом М. Фуко. Він називає їх техніками життя та розглядає їх впровадження на історичному матеріалі становлення у вісімнадцятому столітті так званої дисциплінарної влади, що сконструювало вигляд сучасного суспільства. Таким чином, треба визначити, який смисл вкладає французький філософ в поняття «типи технологій життєтворення особистості». «Якщо дотримуватися, – пише М. Фуко, – відомих положень Габерма-

¹ Алексеев А. Драматическая социология и социологическая ауторефлексия / А. Алексеев. – СПб.: Норма, 2003. – С. 447.

² Сисоєва С. Проблема формування особистості, здатної до творчої самореалізації / С.О.Сисоєва // Збірник наукових праць. – Миколаїв: Вид-во МФ НАУКМА. – 2000. – Т. 7. – С. 16.

са, то можна нібито розрізнити три основні типи техніки: техніка, що дозволяє виробляти речі, змінювати їх і ними маніпулювати; техніка, що дозволяє використовувати системи знаків; і, нарешті, техніка, що дозволяє визначати поведінку індивідів, наказувати їм певну кінцеву мету і завдання. Ми маємо, отже, техніку виробництва, техніки сігніфікації, або комунікації і техніки підпорядкування. У чому я мало-помалу віддав собі звіт, так це в тому, що у всіх суспільствах існують і іншого типу техніки: техніка, яка дозволяє індивідам здійснювати, – ним самим – певне число операцій на своєму тілі, душі, думках і поведінці, і при цьому так, щоб виробляти в собі деяку трансформацію, зміну і досягати певного стану досконалості, щастя, чистоти, надприродної сили. Назвемо цю техніку технікою себе»¹.

Людська поведінка розглядається М. Фуко не з позиції нібито нав'язаних йому історично диференційованих обмежень з боку соціальних інститутів і моральних кодексів, а через призму самоорганізації, так званих технік життя. Цю проблему він аналізує у «Історії сексуальності», де предметом розгляду фактично виступає процес самоорганізації етичним суб'єктом себе як такого: «...ось те, що я намагався реконструювати: освіта і розвиток деякої практики себе, метою якого є конституювання себе як творець свого власного життя»². Оскільки вихідна даність свідомості оцінюється як хюбрис (фр. *I'hubris*, від греч. *vbris* – неприборкана, безмежність), остільки «приборкання неприборканої» вимагає особливої етики в рамках якої необхідно створювати собі правила поведінки, завдяки якій можна забезпечити володіння собою³. Подібні правила позначаються М. Фуко в термінах «самотехніки», «технології себе», «практики себе», «практики існування», «техні-

¹Табачникова С. Мишель Фуко: историк настоящего // Мишель Фуко. Воля к истине. По ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет. – Пер. с франц. С. Табачниковой. – М., Касталь, 1996. – С. 431.

²Можейко М. От «этики кодекса» к «этике творчества»: трансформации нравственного сознания в современной культуре: «Эстетики существования» М. Фуко как постмодернистская попутка конституирования этики творчества / М. А. Можейко // [Электронный документ] по матер. сб. «Творческое наследие семьи Рерих в диалоге культур». – Минск. – 2005. – Режим доступа: <http://www.lomonosov.org/aspects/fivefouraspects28121282.html>

³Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет / М. Фуко. – Пер. с франц. С. Табачниковой. – М. : Касталь, 1996. – С. 317.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

ка життя» і т. п., що фіксують комплекс прийомів, які індивід (поза тотальною оглядкою на універсальний канон, але виходячи з форм особистого і особового досвіду) виробляє для себе з метою додати своїй поведінці (що початкове проявляє себе як хюбрис) культурні форми, і за допомогою цього конституювати себе як соціально адаптивний і гармонійний суб'єкта.

У цьому контексті самоусвідомлення індивідом себе як суб'єкта може бути оцінено як нелінійний процес самоорганізації початкове хаотичного середовища. Що стосується тих конфігурацій, які приймають «техніку себе» в конкретних ситуаціях, то вони можуть бути поставлені у відповідність дисипативним структурам, бо суто ситуативні і зберігають значення лише в рамках одиничного прецеденту, не знаходячи константного статусу етичного розпорядження з необмеженою екстраполяцією¹. Врешті решт, М. Фуко визначає чотири види технік, які пов'язані між собою і по суті є всі техніками життя людини, бо через її суб'єктивізм вони сприймають зовнішній світ. Це техніки виробництва, коли людина привласнює здатність створювати речі та змінювати їх; техніки влади, які допомагають встановити так звану дисциплінарну владу, яка є визначальною характеристикою сучасного життя; техніки знакових систем за допомогою яких особистість залучається до дискурсу та власне відбувається влада; техніки себе – внутрішні по відношенню до індивіда на відміну від перших трьох, які є зовнішніми.

Технологія виробництва. Може розглядатися у двох напрямках: як техніка виробництва речей у загальному сенсі та виробництво самої людини. Виробництво речей – це перетворення світу на такий, що відповідає меті особистості. Людина, яка потрапляє у світ природи, поступово створює такі техніки, що дозволяють змінювати світ навколо себе. Це не тільки індустріальне виробництво, а набагато ширше – це особистісне створення речей, яке можна бачити в кожному дієвому акті людини.

Індивідуалізуючи техніки закладені в основу виробництва людини. На перший погляд може здатися, що М. Фуко каже не про станов-

¹ Можейко М. От «этики кодекса» к «этике творчества»: трансформации нравственного сознания в современной культуре: «Эстетики существования» М. Фуко как постмодернистская попытка конституирования этики творчества / М. Можейко // [Электронный документ] по матер. сб. «Творческое наследие семьи Рерих в диалогe культур». – Минск. – 2005. – Режим доступа: <http://www.lomonosov.org/aspects/fivefouraspects28121282.html>

лення індивіда, а про навпаки, пригнічення, бо його техніки здійснення життя описані на прикладах тюрми та психічно хворих. Але французький філософ зазначає, що це тільки характерні приклади становлення системи, а використати ці техніки вдалося будь-де: у шкільному класі, лікарні, казармі, виробництві, будь який офіційній установі тощо. Перша техніка – практика розділення. Мета практик розділення полягає у визначенні індивіда як злочинця, божевільного, хворого. Але це можливо лише в тому випадку, якщо до цих практик він, по-перше, не був ще визначений як злочинець, божевільний, хворий, збоченець і так далі і, по-друге, індивід в собі несе можливість такого визначення, точніше, будь-якого визначення. Практики розділення роблять індивіда зрозумілим, точніше, знаним. Другим яскравим прикладом індивідуалізуючої техніки виступають практики покарання. Індивідуалізація покарання протікає паралельно з індивідуалізацією суб'єкта злочину, який стає як суб'єкт завдяки ідентифікуючій індивідуалізації¹.

Ефективнішою технікою суб'єктивації виступає дисциплінарна техніка. Дисципліна, з одного боку, організовує масу тіл, упорядковуючи її, але, з іншого, індивідуалізує тіло у напрямі порядку, визначеного владою. Дисциплінарна тактика дозволяє і характеризувати індивіда як індивіда, і упорядковувати дану множинність. Становлення індивідуалізуючої техніки розділення наводить до виникнення соціальних інститутів в підґрунті яких лежить універсальний принцип розділення – паноптикум. Паноптизм, згідно з М. Фуко, є «абстрактна формула технології виробництва індивідів»². Принцип паноптичного устрою організовує просторові одиниці як добре видимі, такі, що негайно ідентифікуються, тобто знайомі. Перелічені практики формують індивіда (суб'єкта) ззовні.

Технологія знакових систем. Знакові системи М. Фуко аналізує через залучення поняття дискурсу. Він здійснює порівняльний аналіз дискурсивних практик, що розвиваються в контексті сучасної культури і класичної європейської традиції, виявляючи специфіку культурного статусу дискурсу. М. Фуко вважає, що в будь-якому суспільстві, але особливо в сучасному західному, виробництво дискурсу «контролю-

¹ Голенков С. И. Понятие субъективации Мишеля Фуко / С. И. Голенков // Вестн. Самарской гум. акад. – Сер. «Философия. Филология.» – 2007. – № 1. – С. 56.

² Голенков С. И. Понятие субъективации Мишеля Фуко / С. И. Голенков // Вестн. Самарской гум. акад. – Сер. «Философия. Филология.» – 2007. – № 1. – С. 57.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

ється, піддається селекції, організовується і перерозподіляється за допомогою деякого числа процедур»¹. Дискурс не може бути нейтральним елементом культурного простору. Розглядаючи конкретні форми здійснення соціокультурної регуляції дискурсивних практик, М. Фуко стверджує, що виробництво дискурсів поставлене під суспільний контроль, про який небагато здогадуються. Він виділяє три групи такого контролю. Перша група контролю передбачає опановувати сили, які привласнюються дискурсами; цей контроль здійснюється ззовні, через процедури виключення, в якому виділяються: заборона, розділення і відкидання, опозиція достеменного і помилкового. Заборона як процедура виключення виражається в накладенні табу на об'єкти, ритуали обставин, обмеження прав суб'єкта, що говорить. Фуко відзначає, що ця воля до істини спирається на інституційну підтримку: її укріплює і одночасно відтворює цілий пласт практик, таких, як педагогіка, система книг, видавничої справи бібліотек, наукові співтовариства, лабораторії. Глибіннішим чином ця воля відтворюється завдяки тому способу, яким знання використовується в суспільстві, якою воно наділяється значущістю, розподіляється, розміщується і наділяється атрибутами. З метою запобігання випадковій появі дискурсів французький філософ виокремлює другу групу соціального контролю: коментар, роль автора як індивіда, що пише і вигадує, і принцип «дисципліни». Їх можна зарахувати до внутрішніх процедур контролю і відмежування «дискурсу», процедур мови, «розрідження дискурсу». Третя група контролю пов'язана з «проріджуванням суб'єктів, що говорять»: у порядок дискурсу ніколи не вступить той, хто не задовольняє певним вимогам або ж із самого початку не має на це права. У цій справі важливі ритуали мови, функціонування дискурсивних співтовариств, доктринальних груп, соціальне привласнення дискурсів².

Дослідження М. Фуко демонструють, що це, по-перше, правила, що нормують висловлюючу мову, по-друге, практики, в яких речі і правила складаються і функціонують. Наступний в логічному відношенні крок вченого – перехід у пошуках детермінант і умов (тепер

¹ Бейсенова Г. А. Философия образования М. Фуко как проекция концепции власти-образования / Г. А. Бейсенова // Образование и насилие: Сб. статей / Под ред. К. С. Пирогова. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского гос. ун-та, 2004. – С. 218.

² Бейсенова Г. Философия образования М. Фуко как проекция концепции власти-образования / Г. Бейсенова // Образование и насилие: Сб. статей / Под ред. К. Пирогова. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского гос. ун-та, 2004. – С. 219.

уже відносно правив і практик) до аналізу владних стосунків. М. Фуко замикає все три шару аналізу на основі поняття диспозитива, який найдокладніше розглянутий ним на матеріалі історії сексуальності. Паралельно на всіх трьох етапах розумового руху йшла критика традиційних уявлень. У зв'язку з цим, наприклад, поняття дискурсу у філософа має два різні сенси: «прилюдний» дискурс, що декларується суспільною свідомістю, обговорюваний в науковій і філософській літературі, і «прихований дискурс», який дослідник (в даному випадку М. Фуко) виявляє, реконструює як дійсний стан справ. З одного боку, він постійно описує і піддає гострій критиці прилюдні дискурси, з іншої – реконструює і аналізує приховані дискурси. Отже, метод М. Фуко – це рух від прилюдних дискурсів-знань до прихованих (що реконструюються) дискурсів-практик і від них обох до таких соціальних практик, які дозволяють зрозуміти, як явище, що цікавить дослідника, конститується, існує, трансформується, вступає у взаємини з іншими явищами. І навпаки, це рухи від відповідних соціальних практик до прихованих і прилюдних дискурсів. Поняттям, що охоплює цей метод М. Фуко, правда в онтологічній формі, є поняття «диспозитива»¹.

Технологія влади. М. Фуко протиставляє своє розуміння влади тому, що він називає «юридичною» моделлю влади, що ототожнює останню із законами. При такому розумінні влада виявляється простим обмежувачем свободи, кордоном її здійснення. При цьому з поля зору вирушають всілякі і тонкі владні стосунки, що пронизують все сучасне суспільство. Їх роль полягає не в тому, що вони обмежують якісь прояви свободи, а в тому, що вони породжують відомі типи діяльності і комунікації, визначаючи із змістовного боку життя суспільства і людей.

Стосунки влади не зводяться до держави і її функціонування. Вони охоплюють і істотним чином конституують діяльність виховання, родинні стосунки, пізнання людини і суспільства. З початку XVIII ст. складається система влади, яка «виражає себе не через право, а через певну техніку влади, за допомогою не закону, а норми, за допомогою не покарання, а контролю, і здійснює себе на таких рівнях і в таких формах, які виходять за межі держави і його апарату»². Влада всюди-

¹. Традиционная и современная технология: (филос.-методол. анализ) / РАН. Ин-т философии; Отв. ред. В. Розин. – М.: ИФРАН, 1999. – С. 9.

² Сокулер З. Знание и власть: наука в обществе модерна / З. Сокулер. – СПб.: РХГИ, 2001. – С. 59.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

суща. Вона відтворюється в кожен момент і в кожній крапці, вірніше, в кожному відношенні, що зв'язує які-небудь точки суспільної системи. «Влада всюдисуща; не тому, що вона охоплює все, але тому, що вона виходитиме звідусіль»¹. Таку мету можна добиватися лише за допомогою продуманих і добре розроблених засобів – технологій. Виникають ціла техніка і методики. Процес цей відбувався поступово, стихійно і відразу в найрізноманітніших областях людської діяльності – в армії, школі, лікарні, мануфактурі, системах професійного навчання тощо.

Вживання техніки дисциплінарної влади зазвичай починається з переміщення індивідів в просторі. Така влада вимагає замкнутих просторів, в яких діють свої закони і правила: це – місця «дисциплінарної монотонності». До таких структур відносяться армія, виробництво, школа, лікарня, організації, групи, фонди тощо. Не меншу роль має також принцип «розгороджування». Дисциплінарний апарат тяжіє до розкладання груп і має на елементарні складові – індивідів – і до надання кожному індивідові строго певного місця. Він не терпить дифузної циркуляції індивідів, небезпечних і даремних скупчень. Кожен індивід має бути завжди на своєму місці, кожного у будь-який момент можна знайти, проконтролювати – і більш повно використовувати. Всі переміщення мають бути функціонально виправдані. Такий принцип стає і основним архітектурним принципом організації простору. Останнє підпорядковане взагалі трьом головним цілям: необхідності здійснювати постійний нагляд, перешкоджати вибухонебезпечним об'єднанням індивідів в групки і, нарешті, створювати корисний простір. Це були не три різні, але триєдина мета, бо раціональне використання було невіддільно від постійного нагляду².

У дисциплінарному просторі кожному індивідові приписано певне місце. Але це не просто місце, а одночасно і ранг, місце в тій класифікації, яку встановлює дана дисципліна. Дисципліна, організовуючи «вічка», «місця» і «послідовності», тим самим формує складний дисциплінарний простір, одночасно архітектурний, функціональний і ієрархічний. Дисциплінарна влада контролює не лише просторове розмі-

¹ Фуко М. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью / Пер. с франц. С. Ч. Офертаса под общей ред. В. П. Визгина и Б. М. Скуратова. – М.: Праксис, 2002. – С. 320.

² Бейсенова Г. Философия образования М. Фуко как проекция концепции власти-образования / Г. Бейсенова // Образование и насилие: Сб. статей / Под ред. К. С. Пирогова. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского гос. ун-та, 2004. – С. 216.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

щення, але і час індивідів. Дисциплінарна влада не лише регулює час, розподіляючи його на все більш дробові інтервали, але і прагне безперервно контролювати якість його використання, усуваючи все, що лише може відвернути і внести безлад.

Дисциплінарне управління часом індивіда втілюється в прагненні членувати час на можливо більш дробові інтервали, які мають бути віддані виконанню певного часткового завдання. Це створює все більше можливостей для контролю і оцінки результатів. Все більше дроблення дисциплінарного часу передбачало введення все більшого числа тестів і випробувань для безперервного контролю за використанням цього часу. Дисциплінарна влада розпоряджається не лише часом і простором. Вона здійснює також і складання сил¹.

Така концепція технологій влади простежується у сучасному суспільстві на будь-якому рівні та в будь-якій структурі та підсистемі суспільства. Швидкий розвиток в класичну епоху різних дисциплін: шкіл, коледжів, казарм, майстерень; поява в полі політичних практик і економічних спостережень проблем народжуваності, довголіття, суспільного здоров'я, житла, міграції; словом – вибух різної і багаточисельної техніки підпорядкування тіл і контролю за населенням. Так відкривається ера так званої «біо-влади». Остання розвивається по двох напрямках: по-перше, шляхом маніпулювання з тілом (дресирування, управління, контроль, використання сил, здібностей), зміцнення дисципліни в армії, школі, розвитку тактик і методики навчання і виховання; по-друге, шляхом контролю за народжуваністю, смертю (біополітика популяції), складання статистичних таблиць багатств і їх звернення, розвитку теорії соціального поєднання інтересів, теорії суспільного договору і теорії виховання і навчання².

Разом з процесами, які формують індивіда як об'єкт довершення всілякої техніки влади, М. Фуко досліджує і внутрішні чинники, що дозволяють індивідові визначитися по відношенню до зовнішнього світу, тобто стати суб'єктом своїх власних дій, бажань, цілей і так далі. В цих процесах суб'єкт виступає активним початком, ці технології но-

¹ Сокулер З. Знание и власть: наука в обществе модерна / З. Сокулер. – СПб.: РХГИ, 2001. – С. 68.

² Бейсенова Г. Философия образования М. Фуко как проекция концепции власти-образования / Г. Бейсенова // Образование и насилие: Сб. статей / Под ред. К. С. Пирогова. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского гос. ун-та, 2004. – С. 218.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

сять назву – технологія самого себе. Ці «практики самозвеличання» він позначає терміном «техніки себе» і детально аналізує в Історії сексуальності¹ в другому і третьому томах на прикладі складання морального суб'єкта.

Моральний суб'єкт з'являється завдяки внутрішній суб'єктизації. Внутрішня суб'єктизація є «технікою себе» (або «технології себе»), через яких «суб'єкт конституює себе як такого». У них йдеться про самоосвіту через різного роду техніки життя. Під «технікою життя» М. Фуко розуміє «практики рефлексії, за допомогою яких люди не лише встановлюють собі правила поведінки, але прагнуть також перетворювати самих себе, змінювати себе в своєму особливому бутті і робити зі свого життя твір, який ніс би деякі естетичні цінності і відповідав би деяким критеріям стилю»². Завдяки цій «техніці себе» відбувається становлення морального суб'єкта.

Поняття «Використання задоволень» термінує певний досвід – «досвід насолоди собою»³ який складається завдяки практиці себе. У цій практиці, рівно і особовій і соціальній, відзначає М. Фуко, важливе місце займає пізнання себе. Він розглядає три практики самопізнання, завдяки яким індивід усвідомлює себе як морального суб'єкта.

Процедури випробування – вони привчали обходитися малим і володіти собою і в достатку, і в нужді. Ці випробування дозволяли досліджувати міру своєї незалежності від всього того, що не є необхідним для життя.

Практики самоаналізу – впорядковування щоденного життя, попередження марної трати часу і сил, а також розгляд помилок. До практик самоаналізу можна віднести також аналіз сновидінь, досвід якого Фуко вважає одним з ефективних інструментів самопізнання.

Нарешті, він розглядає техніку «роботи думки над собою», яка виступає не просто випробуванням здібностей або оцінкою вад в правилах поведінки⁴. Вона є рефлексією своїх власних вистав на предмет

¹ Фуко М. История сексуальности – III: Забота о себе. / М. Фуко. Пер. с франц. Т. Н. Титовой и О. И. Хомы – Киев : Дух и литера : Грунт ; М. : Рефл–бук, 1998. – 284 с.

² Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет / М. Фуко. М. : Касталь, 1996. – С. 377 – 378.

³Фуко М. История сексуальности – III: Забота о себе. / М. Фуко. – Киев : Дух и литера : Грунт ; М. : Рефл–бук, 1998. – С. 75.

⁴ Фуко М. История сексуальности – III: Забота о себе. / М. Фуко. – Киев : Дух и литера : Грунт ; М. : Рефл–бук, 1998. – С. 71.

відповідності їх, з одного боку, перейнятим на себе правилам поведінки, значимим нормам і цінностям, з іншого боку, і реальному стану справ. Мета цієї практики думки полягає в оцінці ситуації, аби потім «перейняти на себе лише те, що залежить від вільного і розумного вибору суб'єкта»¹.

Французький філософ почав з аналізу того, що лежало як би на поверхні – з мови і речей. З цього виникає його інтерес до дискурсу, який спочатку розумівся просто як мова, що висловлює думки про речі і світ. Проте вже у вихідному пункті аналізу у М. Фуко мався на увазі особливий контекст існування мови і речей, а саме суспільна практика, яка розглядалася, з одного боку, в історичному і культурному планах, з іншої – в соціальному, як стосунки влади і управління². Таким чином, філософ пов'язує всі ці практики життя в єдину систему, яка дозволяє створювати своєрідну етику особистості. Але чітко усвідомлює, що не заборони, а внутрішні мотивація є головним чинником етики. Він підкреслює це на прикладі статевих стосунків. Вчений показує, що «етична турбота» відносно статевої поведінки далеко не завжди знаходиться в прямій залежності від системи фундаментальних цивільних і релігійних заборон, часто виявляється, що моральна увага сильна якраз там, де немає ні зобов'язань, ні заборон. Цю «етичну турботу» (моральну проблематизацію) М. Фуко пов'язує з «естетами (або мистецтвами) існування»: «Під цим слід розуміти продумані і добровільні практики, за допомогою яких люди не просто встановлюють собі правила поведінки, але прагнуть змінити самих себе, перетворити себе в своєму власному особливому бутті і зробити зі свого життя твір, що несе в собі певні естетичні цінності і що відповідає певним критеріям стилю»³.

У своєму дослідженні М. Фуко розглядає мораль не як сукупність кодів, норм, а мораль як той спосіб, яким людина конститується до якості морального суб'єкта. Конституюватися як моральний суб'єкт – і означає перетворити своє життя на витвір мистецтва. Філософ вважає, що античні «мистецтва існування», «техніка себе» частково

¹ Фуко М. История сексуальности – III: Забота о себе. / М. Фуко. – Киев : Дух и литера : Грунт ; М. : Рефл–бук, 1998. – С. 73.

²Традиционная и современная технология: (филос.-методол. анализ) / РАН. Ин-т философии; Отв. ред. В.М.Розин. – М.: ИФРАН, 1999. – С. 7.

³ Соколова Н. Этическая проблематика в современных концепциях «эстетической жизни» / Н. Соколова // Этическая мысль. – Вып. 4. – М.: ИФ РАН. – 2003. – С. 184.

втрапили свою значущість і автономію з приходом християнства, проте, вони «мали чимале значення в наших суспільствах». На його думку, слід було б відтворити довгу історію цих «естет існування», оскільки це і буде історія способів конституювання морального суб'єкта. Тема «життя як витвір мистецтва» розглядається М. Фуко головним чином на матеріалі античності, але позначена і по відношенню до сучасності. Розглядаючи сучасність не як історичний період, а як установку (під якою мається на увазі «спосіб відношення до актуальності; добровільний вибір, що робиться окремими людьми, спосіб дії і поведінки, який одночасно вказує на певну приналежність і виступає як завдання»), сучасність, помічає вчений, – це не просто форма відношення до сьогодення, це ще і необхідний спосіб відношення до самого себе. Бути сучасним означає не приймати себе самого таким, яким ти став в потоці часу, а віднести до себе як до об'єкту складної і тривалої роботи¹.

Вибір життя як витвір мистецтва М. Фуко розглядає як можливість вирішення найважливішої «політичної, етичної, соціальної і філософської проблеми наших днів», яка полягає у відмові від тих форм нормалізації, які були накладені на людину протягом декількох століть, а також сучасними режимами влади. Оскільки вони не заслуговують на те, аби бути збереженими, необхідно не відкрити, хто ми є, а швидше, відмовитися від того, хто ми є. Тому наголошується, що сучасна людина – це не той, хто вирушає відкривати самого себе, свої таємниці або свою приховану істину; це той, хто прагне винайти себе².

Їм відмічено, що виправлення душі і дорога самовдосконалення «лежить через філософію або виховання-*paideia*» і «усе більш набуває медичного відтінку. Формувати, утворювати себе і піклуватися про себе – два ці заняття суть взаємозв'язані». Сенс школи уподібнюється лікувальному закладу, учням якого слід було усвідомити свій стан як патологічний, з тим, аби випробувавши біль, а не насолоду, прийти до постановки освітніх завдань в справі здобуття знання і вдосконалення

¹ Фуко М. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью / Пер. с франц. С. Ч. Офертаса под общей ред. В. П. Визгина и Б. М. Скуратова. – М.: Праксис, 2002. – С. 344.

² Фуко М. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью / Пер. с франц. С. Ч. Офертаса под общей ред. В. П. Визгина и Б. М. Скуратова. – М.: Праксис, 2002. – С. 348.

логіки думки¹. М. Фуко поставив проблематику життєтворення людини та описав ті технології, які, на його думку утворилися останніми століттями, але він сам для себе так і не відповів на головне питання про кінцеву мету само здійснення людини. Тому завданням сьогодення є визначення **сучасних «технологій життєтворення» (їх перелік, аналіз, можливості застосування).**

Сучасність диктує необхідність пошуків нових технологій життєтворчості. Традиційно технології життєтворчості будуються на освіті та вихованні. Вважається, що можна навчити засобам життєтворчості. Навчитися жити – це усвідомлювати масштаб своєї особистості, володіти методами рефлексії, мати високий рівень самосвідомості, самооцінки, формувати в собі потребу в самоздійсненні, самоактуалізації, повазі, захищеності, стабільності, потребу в життєвому успіху, виробляти свій стиль життя, визначати ціннісні орієнтири, навчитися свідомо передбачати майбутнє, усвідомити свою життєву місію, мету, знайти смисл життя, зробити правильний життєвий вибір.

Традиційний спосіб навчання і самонавчання не відповідає цим вимогам, оскільки ґрунтується на засвоєнні людиною стереотипних поглядів, методів і правил, що можуть застосовуватись лише у відомих, повторюваних ситуаціях. Традиційне навчання не зміцнює місце і роль людини в культурі, ступінь її готовності до глобальних змін у житті.

Характерними рисами інноваційного підходу до технологій життєтворчості треба визначити²:

- передбачення – здатність до розуміння нових, незвичайних ситуацій, прогнозування майбутніх подій, оцінка наслідків прийнятих рішень і, більше того, навіть до створення можливого і бажаного майбутнього;
- співучасть – соціальна активність, участь особистості у найважливіших видах діяльності, її особистий вплив на прийняття локальних і глобальних рішень, здатність бути ініціативним.

¹ Бейсенова Г. Философия образования М. Фуко как проекция концепции власти-образования / Г. Бейсенова // Образование и насилие: Сб. статей / Под ред. К. С. Пирогова. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского гос. ун-та, 2004. – С. 214.

² Панченко С. М. Підготовка молоді до особистісної життєтворчості – вимога часу / С. М. Панченко // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер.: Педагогіка і психологія. – К.: Пед. преса, 2000. – Т. 2. – Ч. 6. – С. 60.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

Науковці виділяють різновиди технологій життєтворення. Перший різновид технологій життєздійснення є адаптивний, коли індивід може бути суб'єктом праці, пізнання та спілкування, але не виступає як суб'єкт самоздійснення. На етапі ж реального, повсякденного життя, коли основним принципом його життєдіяльності стає самовизначення, починає домінувати перетворювальний різновид життєздійснення, а саме: особистість є суб'єктом усіх форм своєї соціальної активності. Перехід від адаптивного до перетворювального етапу знаменує собою початок вищого ступеня особистісного розвитку індивіда, оскільки у нього виникає потреба у свідомому, активному ставленні до процесу свого життя¹.

Одними з сучасних технологій життєтворчості можна визначити також технології самореабілітації, самообілізації².

Остання значною мірою залежить, по-перше, від змісту смислу життя (тобто від більш або менш чіткого адекватного розуміння необхідності жити); по-друге, від певної якості, способу життя (від необхідності цю якість змінити чи відстояти в екстремальних умовах); по-третє, від жадоби, волі до життя (тобто від спрямованості до певної якості, до життя, що відповідає визначеному смислу життя); нарешті, від наявності – відсутності смаку до життя (від можливості та здатності насолоджуватися своїм існуванням як таким).

Воля до життя є похідною від духовного здоров'я особистості, і водночас вона є одним із найважливіших «регуляторів», що забезпечують максимально можливий рівень і душевного, і фізичного здоров'я. Воля до життя – це мобілізація сил на втілення смислу життя в певному способі життя, зокрема мобілізації на досягнення життєстверджуючого смислу смерті: не просто існувати, а саме повноцінно жити, устигнути відбутися повноцінною особистістю; навчитися цінувати життя, берегти людей, особливо близьких, поки вони живі; бути відповідальним за себе і своїх близьких перед власною моральною совістю.

¹ Джура О. Теоретико-методологічні проблеми дослідження життєтворчості особистості / О. Джура // Нова парадигма: [журнал наукових праць] / голов. ред. В. П. Бех. ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова ; Творче об'єднання «Нова парадигма» / – Вип. 83. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – С. 8.

² Ермаков І. Педагогіка життєтворчості: орієнтири для ХХІ століття / І. Ермаков // Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: наук.-метод. зб. / Ред. кол. Н. Софій, І. Ермаков та ін. – К.: Контекст, 2000. – С. 14.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

Формування волі до життя безпосередньо пов'язане з перетворенням особистості зі стихійного на свідомого суб'єкта власного життя.

Таким чином, технологія життєтворчості особистості – збереження, розвиток, збагачення та передача наступним поколінням усіх наявних культурних здобутків. Життєтворчість у ролі предметності має не стільки речові результати, скільки змістовні, реалізовані, у тому числі і у речових життєвих формах, оволодіння якими забезпечує безперервність спонукання до творчості, одухотворення процесів життєдіяльності, розвиток сенсу життя¹.

Життєтворчість можна визначити як особово-орієнтовану практику розвитку і корекції стосунків зі світом. При цьому, якщо ми відмовляємося від завдання формування нової людини за заздальгідь відомою міркою, встає завдання визначити, в якому напрямі і як її розвивати. Єдиний позитивний критерій життєтворчого ефекту – критерій розширення життєвого світу. Людина сама вибере, як їй краще, якщо вона матиме можливість вибирати, якщо у неї буде досить широка можливість вибору, якщо у неї буде досить широка свідомість, якщо у неї буде досить повна і багатовимірна картина світу і досить повна і багатовимірна картина своїх стосунків зі світом. Окремим випадком життєтворчості є техніка змісту, що дозволяє людині побачити її життя не як систему невпорядкованих, не зв'язаних між собою подій і сфер життя, а як деяку єдину структуру².

На думку С. Нуркової, уявлення про своє життя і долю є узагальненням особою значимих подій прожитої частини життя, які входять в автобіографічну пам'ять. У людини є мотив мати самопрезентацію історії свого особистого існування, який здійснюється в створенні історії свого життя і створенні концепції долі. Виходячи з цього, можна говорити про деяку здійснювану людиною діяльність, яку можна назвати «будовою долі». Матеріалом для цієї діяльності для цілей, які ставить перед собою особа, і їх свідомій реалізації є автобіографічна пам'ять³.

¹ Позінкевич Р. Творче формування особистості та її життєтворчість як визначальна умова культури / Р. Позінкевич // Наук. вісн. Волинського нац. ун-ту ім. Л. Українки. – Вип. 12. – 2008. – С. 225.

² Леонтьев Д. Жизнетворчество как практика расширения жизненного мира / Д. Леонтьев // 1-я Всерос. Науч.-практ. конф. по экзистенциальной психологии: матер. / Под ред. Д. Леонтьева, Е. Мазур, А. Сосланда. – М.: Смысл, 2001. – С. 105.

³ Сергеева О. Суцностный анализ понятия «жизненный путь» личности / О. Сергеева // Сб. науч. трудов СевКавГТУ. – Сер. «Гуманитарные науки». – 2007. – № 5. – С.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

Суб'єктивна картина життєвого шляху є складним інтегративним утворенням, в якому життя людини є системною цілісністю образів минулого, теперішнього і бажаного майбутнього. Суб'єктивна картина життєвого шляху ніколи не вільна від певної ідеалізації процесу життєдіяльності, але всякий розрив і протиріччя між реальним і ідеальним глибоко переживається особистістю, а іноді приводить до життєвих драм.

Самореалізація характеризує життєвиявлення і як загальне, і як особливе, у якому проявляється багатство одиничного і індивідуального. Особливе у самореалізації може бути розкрито через ті її сторони, які звернені до суб'єкта. Це такі поняття, як самоуправління і саморегуляція. Самоуправління характеризує здатність до внутрішнього контролю особистості над своїми актами поведінки, діяльності, здатність до різних засобів переключення у спілкуванні та діях. Саморегуляція характеризує здатність до динамічної корекції тих чи інших наслідків власної поведінки і власних дій. Самоуправління і саморегуляція мають важливе значення для життя людини у соціумі, оскільки в процесі перетворення зовнішніх вимог у контрольовану рівновагу внутрішнього світу створюється власний досвід індивідуальної поведінки особистості. Самореалізація особистості залежить від рівня, способу, характеру втілення особистості у макросвіт – соціум¹.

Самореалізація особистості проявляється зовнішнє як самоконструювання особистістю свого життєвого шляху, у якому проявляються сутнісні її сили. Тому самореалізовуватися особистість може не тільки соціально-позитивно-активно, а й соціально-нейтрально і соціально-негативно.

Серед сучасних технологій життєтворчості можна також сформулювати технологію мистецтва життя. Мистецтва – тому що таке життя є актом творчості і, як будь-який творчий процес, життєтворчість передбачає розробку та здійснення оригінального творчого задуму, поєднаного із діяльністю розуму, уяви, фантазії, передбачення та самопрограму. У цьому акті творення втілюються не лише духовно-моральні, а й естетичні уявлення та смаки людини, оскільки життя в його цивілізованому виконанні будується за принципами Істини, Добра, Краси.

¹ Сисоєва С. Проблема формування особистості, здатної до творчої самореалізації / С. Сисоєва // Збірник наукових праць. – Миколаїв: Вид-во МФ НАУКМА. – 2000. – Т. 7. – С. 15.

«Наука про життя стає наукою жити саме тому, що створює себе безпосередньо у русі життя... Дуже важливо зрозуміти індивідуальний контекст – мету життя людини, яка визначає напрям усіх її вчинків та спонукань»¹.

Навчитись мистецтва жити – означає оволодіти вмінням та високою майстерністю у творчій побудові свого життя, що базується на глибокому його знанні, самопізнанні, оволодінні технологією програмування, конструювання та здійснення життя як індивідуально-особистісного проекту². Один з магістральних шляхів розширення життєвого світу – це освіта. Проте учити жити – не означає розповісти, що і як в цьому житті, з тим, аби людині відразу все стало ясно, як і нагодувати людину – не означає дати йому риби, а значить навчити його ловити рибу. У дусі цього і слід розглядати основну спрямованість життєтворчості: не дати людині конкретні життєві орієнтири чи технології, а навчити його шукати або формувати ці життєві орієнтири самостійно³.

Таким чином, парадигма життєтворчості передбачає впровадження технологій конструювання індивідуальності як суб'єкта навчання, виховання та впливу:

- самоконструювання, самореалізація, набуття життєвого досвіду⁴;
- технологія проект-реалізація, учень – проектувальник життя;
- самоактуалізація «Я» – самоусвідомлення – самореалізація – усвідомлення особистісних життєвих перспектив⁵.

Поняття життєвого проекту формується в парадигми життєтворчості з сутності проектної діяльності як творче проектування та здійс-

¹ Гессен С. Основы педагогики: Введение в прикладную философию / С. Гессен. – М., 1995. – С. 26–27.

² Джура О. Д. Теоретико-методологічні проблеми дослідження життєтворчості особистості / О. Джура // Нова парадигма: [журнал наукових праць] / голов. ред. В. П. Бех. ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова ; Творче об'єднання «Нова парадигма». – Вип. 83. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – С. 7.

³ Леонтьев Д. А. Жизнетворчество как практика расширения жизненного мира / Д. Леонтьев // 1-я Всерос. Науч.-практ. конф. по экзистенциальной психологии: матер. / Под ред. Д. А. Леонтьева, Е. С. Мазур, А. И. Сосланда. – М.: Смысл, 2001. – С. 109.

⁴ Мистецтво життєтворчості особистості: Наук.-метод. посібник: У 2 ч. / Ред. рада: В. Доній, Г. Несен, Л.В.Сохань та ін. Ч. 1.: Теорія і технологія життєтворчості. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 282.

⁵ Олейничук М. Ростити людину – це радість!...: Роздуми педагогів про життєву компетентність / М. Олейничук // Шкільний світ. – 2005. – № 37. – С. 16.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

нення життя. Проект життя розуміється як погляд у майбутнє через сподівання, наміри, цілі та думки. Автори праці «Мистецтво життєтворчості особистості» подають такі визначення: «Життєвий проект – це особистий, інтимний документ, що певною мірою розкриває таємницю особистості»¹. «Життєвий проект – плід поглиблених роздумів, само-рефлексії, активної самоактуалізації себе у реальній життєдіяльності, набуття на цій основі особистого життєвого досвіду. ...чим багатша життєдіяльність людини, чим більше насичена вона подіями високого змісту і соціального значення, тим більше зростає сама особистість, збагачується її життєвий світ»².

Метод проектів за авторською методикою постає як технологія самого себе, а відповідно до вимог педагогіки життєтворчості в проєктній технології за авторською методикою однаково цінними є як результати діяльності, так і сам процес, що свідчить про життєво-компетентісний потенціал методу проектів³.

Взагалі, необхідність формування технологій життєтворчості зумовлюється особистісними передумовами:

1. Зростання домагань особистості на свободу самовизначення відповідно до своїх життєвих цілей і пріоритетів.

2. Дистанціювання від суспільства і особистий вибір форм та міри втіленості в життєдіяльність суспільства вимагає зростання відповідальності і компетентності особистості в організації свого життєвого процесу.

3. Переважання уявлень сучасної молоді про гроші, як найточніший маркер статусу людини, її здатності забезпечити бажаний спосіб життя.

4. Неправильна інтегральна оцінка підростаючим поколінням свого суспільного стану, що містить порівняння з життям ровесників в інших країнах світу.

¹ Мистецтво життєтворчості особистості: Наук.-метод. посібник: У 2 ч. / Ред.рада: В. Доній, Г. Несен, Л. Сохань та ін. Ч. 1.: Теорія і технологія життєтворчості. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 323.

² Мистецтво життєтворчості особистості: Наук.-метод. посібник: У 2 ч. / Ред.рада: В. Доній, Г. Несен, Л.В.Сохань та ін. Ч. 1.: Теорія і технологія життєтворчості. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 318.

³ Ницета В. Життєвий проект як орієнтир у просторі майбутнього / Ницета В. // Моделі компетентного випускника 12-річної школи: сутність, пріоритети, пошуки відповідей на виклики ХХІ століття : Матер. Всеукр. наук.-пошукової конф., 16–17 трав. 2007 р. – К. ; Донецьк, 2007. – Т.1. – С. 415.

5. Тенденція спрямування свідомості й поведінки молодих людей на шляхи індивідуального виживання та пристосування до соціальної реальності, що інтенсивно змінюється.

6. Відсутність у молоді необхідних знань та вмінь життєустрою, які, на жаль, не набули систематизованого вигляду в процесі навчання й мають дуже малі можливості апробації і закріплення в практичній діяльності¹.

Це дозволяє виділити риси, які можуть сприяти життєтворчим технологіям²:

- Спрямованість на творчу діяльність, позитивне уявлення про себе, бажання пізнати себе.
- Творчий інтерес, допитливість – це форма прояву пізнавальної потреби, яка забезпечує спрямованість особистості на творчість.
- Потяг до пошуку нової інформації, фактів – це потреба у відшуканні нових фактів, задоволення інформаційного голоду.
- Характерологічні особливості: сміливість, готовність до ризику, самостійність, ініціативність, впевненість у своїх силах та здібностях, наполегливість, вміння довести почату справу до кінця, працелюбність, емоційна активність.

Сучасні технології життєтворчості відрізняються гуманістичною спрямованістю та орієнтацією на суб'єкт – суб'єктні відносини людина – світ. Розгляд особистості як суб'єкта життєтворчості, тобто як способу реалізації людиною своєї власне людської суті в світі, бере свій початок у роботах С. Рубінштейна³, в яких до базових якостей суб'єкта відносяться активність, творче джерело, здібність до самостійності, самодетермінації, самовдосконалення. Для С. Рубінштейна одним із ключових моментів в реалізації можливості людини бути суб'єктом було етичне вимірювання його проявів, пов'язане з екзистенційними

¹ Панченко С. Підготовка молоді до особистісної життєтворчості – вимога часу / С. Панченко // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер.: Педагогіка і психологія. – К.: Пед. преса, 2000. – Т. 2. – Ч. 6. – С. 61.

² Сисоєва С. Проблема формування особистості, здатної до творчої самореалізації / С. Сисоєва // Збірник наукових праць. – Миколаїв: Вид-во МФ НАУКМА. – 2000. – Т. 7. – С. 17.

³ Рубинштейн С. Основы общей психологии / С. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2000.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

категоріями «вибору», «свободи», «відповідальності», «сенсу»¹. Ці категорії неможливо визначити раз і назавжди як якусь встановлену істину, тому вони носять з одного боку загальнолюдський філософський характер, а з іншого – індивідуально-рефлексивний. Під час процесу соціалізації людина стикається з безліччю моделей проявів цих категорій, але наповнюваність їх змістом відбувається під час безперервного життєвого вибору та самотворення. Саме тому необхідно визначити, що філософія виступає як провідна технологія життєтворчості особистості.

Найбільш відомою концепцією в рамках дискусій про філософію як «мистецтво життя» є концепція А. Неймаса². Він вказує, що у сучасному світі втрачена ідея філософії як практичної дисципліни, як форми самоконструювання (а саме в такій якості, на його думку, філософія домінувала у Стародавній Греції). А. Неймас виділяє різні типи «філософського самоконструювання». Він стверджує, що в європейській традиції панував тип філософського самоконструювання (представленого у ряді діалогів Платона, у Аристотеля, Канта), для якого характерна ідея того, що філософи повинні знайти аргументи на користь кращого життя і рекомендувати цю модель життя як абсолютну, кращу, ніж всі інші. Менш поширений був тип філософствування, якого А. Неймас називає естетичним самоконструюванням або «філософським естетичним життям». Витоки цієї моделі він просліджує від Сократа до Монтеня, Ніцше і Фуко. По А. Неймасу, філософське естетичне життя не має «ні універсального методу, ні універсальних вимог»; ті, хто його практикує, переконані, що існує багато варіантів життя, і жоден з них не переважає над іншими. Але що мають загального всі, хто практикує цю думку, так це те, що життя має бути незабутнім. Цю модель Неймас розглядає як «мистецтво індивідуального самоконструювання, через яке хто-небудь може врешті-решт досягти успіху в становленні як унікальна і цілісна особа»³.

¹ Пурло О. Особистість: суб'єкт або автор життєтворчості? / О. Пурло // Проблеми сучасної психології: Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка, Ін-ту психол. ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С. Максименка, Л. Онуфрієвої. – Вип. 2. – Кам'янець-Подільський: Аксіома. – 2008. – С. 269.

² Соколова Н. Этическая проблематика в современных концепциях «эстетической жизни» / Н. Соколова // Этическая мысль. – Вып. 4. – М.: ИФ РАН. – 2003. – С. 185.

³ Соколова Н. Этическая проблематика в современных концепциях «эстетической жизни» / Н. Соколова // Этическая мысль. – Вып. 4. – М.: ИФ РАН. – 2003. – С. 186.

Сучасна філософія дійсно не претендує на визначення всезагальної істини чи пошуку єдиної картини світу, що надається людині ззовні. Навпаки, філософія – це тільки методологія пізнання, коли для кожного відкривається власний унікальний неповторний світ. Не можна зводити філософію ані до філософії історії, ані до історії філософії, якою б корисною вона не була. При цьому, наприклад, М. Фуко вважає: «Насправді, що таке сьогодні філософія – я хочу сказати: філософська діяльність, – як не критична робота думки над самою собою?»¹. Це означає, що філософія повинна досліджувати витoki знання, що склалося, і його структуру і спробувати зрозуміти, чи могло наше знання мати іншу структуру. Філософські дослідження не можуть формулювати закони і норми для яких би то не було інших галузей знання. Філософське дослідження, говорить М. Фуко, це спроба змінити самого себе (а не іншого). Тобто філософія, це перш за все технологія створення себе, рефлексія, що йде з нутра до зовнішнього світу.

Розвиваючись, особистість творить як свою історію, так і історію свого часу. Загалом, хоча вирішальними для розгортання життєвого шляху виявляються життєва подія і конкретний вчинок, але наявність життєвого проекту, здатність людини не тільки до вибору зовнішніх умов, а й до їх формування в певних межах, не можуть не вплинути на її здатність до вибору конкретної життєвої стратегії. І якщо з більшою упевненістю про вирішальний вплив на життєвий шлях особистості подій і вчинків можна говорити у її ранньому віці, то для зрілої людини більш значущою і характерною є її здатність (звісно, за умов наявності життєвого досвіду, життєвого плану, бажання і волі) до вибору та формування обставин і вчинків. Такий підхід до особистості дозволяє простежувати, з одного боку, вплив культурно-історичного часу на людину, а з другого, – вплив людини на свій час. Останній може бути в окремих випадках значним або навіть вирішальним².

Філософія як технологія життєтворчості виконує світоглядну функцію, яка є традиційною, але в такому визначенні набуває нового змісту. У першому наближенні можна визначити життєтворчість як роз-

¹ Фуко М. История безумия в классическую эпоху / М. Фуко. – С-Пб.: Книга света, 1997. – С. 13.

² Підласа І. Психологічний аналіз категорії життєвого шляху особистості: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / І.А. Підласа; Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К., 2005. – С. 5.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

ширення світу, розширення життєвих стосунків. Воно відбувається в процесі природного розвитку особи, який і полягає перш за все в тому, що наш світ розширюється. Воно відбувається в процесі релігійного звернення або залучення, тому що розширюються контексти осмислення світу, людина починає сприймати все під кутом зору глобальніших речей, під кутом зору вічності, під кутом зору деяких етичних цінностей, відбувається певний рух у напрямі розширення світу¹.

Крім того, філософія – це не набір думок про минуле, а певна методологія пізнання, культура, за допомогою якої людина пізнає світ. Творче формування особистості в аспекті її життєтворчості – це становлення, збагачення і невпинний (у тому числі і в процесі повсякденності) розвиток її особистості, культури. справді, саме тут концентрується і проявляється найсуттєвіше в культурі, в її історичному збагаченні, а не в появі та примноженні її речових, матеріально-предметних елементів². Життєтворчість – також свідчення свободи особистості, а свобода, як відомо це провідна філософська категорія. Філософія надає людині можливість розвивати уміння, здатність вільно-неупереджено реалізовувати себе, свої інтереси, потреби, духовно-інтелектуальні запити. Відповідно, культура як необхідне та благодатне для цього поле активності постає в її найповнішому, максимально вичерпному, з точки зору особистісних можливостей, а не в деформованому вигляді. Природно також, що те, що наповнено змістом для особистості, тому що займає якесь місце та виконує якусь роль у її життєтворчості, характеризується також певною значущістю для суспільства.

Наприклад, життєтворчість можна охарактеризувати як духовно-творчу установку, з домінантою онтологічного характеру, яка має своїм витоком пафос відродження свободи і потужності людської особи, і є наслідком зіставлення світу, даного Творцем і світу, створеного людиною. Цьому передують якнайглибше розчарування в реальній дійсності, можливо, навіть і відразу до неї. Людина бере на себе божественні

¹ Леонтьев Д. Жизнетворчество как практика расширения жизненного мира / Д. Леонтьев // 1-я Всерос. Науч.-практ. конф. по экзистенциальной психологии: матер. / Под ред. Д. Леонтьева, Е. Мазур, А. И. Сосланда. – М.: Смысл, 2001. – С. 104.

² Позінкевич Р. Творче формування особистості та її життєтворчість як визначальна умова культури / Р. Позінкевич // Наук. вісн. Волинського нац. ун-ту ім. Л. Українки. – Вип. 12. – 2008. – С. 225.

креативні функції і створює (спочатку ментально) новий світ або другу реальність¹.

Дійсно, життєтворчість може виступати як особливий тип рефлексії, що характеризується екстраполяцією ідей з подальшою реалізацією їх на практиці. Творчість є цілісне напруження і реалізація особистості, що не означає вияв деякої специфічної здібності. Б. Додонов, наприклад, вважає, що творчість – це синтез здібностей, не унікальність окремих характеристик особистості, а унікальне їх поєднання. Синтез здібностей не можна одержати тільки за рахунок штучних тренувань, цей процес передбачає пов'язану з універсально-життєвим змістом самореалізацію особистості. Самореалізація є та сторона життєдіяльності, яка перегортає зв'язок опредмечування і розпредмечування: реалізуючи себе у предметі, який особистість створює, вона реалізує і себе. Саме тому самореалізація є самоствердженням особистості не тільки через створення предметного світу, а й безпосередньо через самосвідомість і саморозвиток. Це, зокрема, пояснює стан суспільства, яке не прогресує: індивіди бажають залишатися тим, ким вони є, вимагаючи при цьому від суспільства змін, які можуть виникнути лише з їх власної зміни².

Підводячи підсумки треба зазначити, що ідеальна модель життєтворчості не існує, як не існує всезагальної істини. Будь яке суспільство стикається з проблемами реалізації творчого потенціалу особистості. Українська наукова спільнота розробляє теорію життєтворчості, проте «динамізм, інформаційна насиченість сучасного українського суспільства випереджають якісний вимір життєтворення, у людські стосунки втручається прагматизм, тонкі нюанси особистого життя підмінюються фізичною близькістю, образ цілісного соціуму у свідомості молодої людини розбивається на численний ряд відеокліпів, а віртуальна реальність на дисплеї заміщує реальний досвід соціальних стосунків»³.

¹ Колесникова А. Жизнетворчество как способ бытия русской интеллигенции / А. Колесникова // [Электронный документ] Школа мысли. – 2004. – № 4. – Режим доступа: shkola-mysli.by.ru/04-07.html

² Жизнь как творчество: социально-психологический анализ / В. Шинкарук, Л. Сохань, Н. Шульга и др.; Отв. ред. Л. Сохань, В. Тихонович. – К.: Наукова думка, 1985. – 112.

³ Мистецтво життєтворчості особистості: Наук.-метод. посібник: У 2 ч. / Ред. рада: В. Доній, Г. Несен, Л. Сохань та ін. Ч. 2: Життєтворчий потенціал нової школи. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 128.

Молоді люди мають менше можливостей планувати власне життя на роки вперед, вимушені орієнтуватись на сьогоднішні результати і швидкі зиски. «Питання, – писав М. Фуко, – полягав в тому, аби знати, як направляти своє власне життя, аби додати йому як можна прекраснішу форму (у очах інших, самого себе, а також майбутніх поколінь, для яких можна буде послужити прикладом). Ось те, що я спробував реконструювати: освіта і розвиток деякої практики себе, метою якого є конституювання саме себе як творіння свого власного життя»¹. Ось чому найважливішим завданням є втілення технологій життєтворчості не тільки в освіту, а й у суспільне буття.

Глава 2.3

Якість, успішність та ефективність культури життєтворчості особистості: проблема вимірювання

В процесі дослідження поведінки індивіда вчені звернули увагу на той факт, що всіх членів суспільства можна розділити на кілька підгруп (або типів) у відповідності з тими соціальними практиками, які вони використовують. З іншої сторони, кожне суспільство зацікавлене в певному типі особистості, щонайкраще відповідному йому, й тому висуває свої вимоги до формування соціального типу особистості.

Соціальний тип особистості – продукт складного переплетення історико-культурних і соціально-економічних умов життєдіяльності людей. Е. Фромм визначав соціальний тип особистості як пануючий тип характеру – це форма зв'язку індивіда й соціуму, ядро структури характеру, що властиво більшості членів однієї й тієї ж культури, на відміну від індивідуального характеру, який є різним у людей тієї ж самої культури. Значення соціального характеру, як вважав Фромм, полягає у тому, що він дозволяє найбільше ефективно пристосуватися до вимог суспільства й отримати почуття безпеки й захищеності. Аналізуючи історію людства, Е. Фромм виділив декілька типів соціального характеру: рецептивний (пасивний), експлуататорський, накопичувальний і ринковий².

¹ Розин В. Опыт изучения гуманитарного творчества (Эволюция взглядов М. Фуко) / В. Розин // *Общественные науки и современность*. – 2000. – № 3. – С. 134.

² Типология личности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://christsocio.info/content/view/755/115/>.

У відповідності з типами соціального характеру були виділені й наступні типи особистості, які відрізняються своїми специфічними характеристиками:

1. **Традиціоналісти** орієнтовані в основному на цінності боргу, порядку, дисципліни, законослухняності, а виразність таких якостей, як креативність, прагнення до самореалізації, самостійність, у цього типу особистості досить низька.

2. В **ідеалістів**, навпаки, сильно виражене критичне ставлення до традиційних норм, незалежність і зневага авторитетам, установки на саморозвиток будь якою ціною.

3. Для **фрустрованого** типу особистості характерні низька самооцінка, пригніченість, відчуття себе як би викинутим з потоку життя.

4. **Реалісти** об'єднують у собі прагнення до самореалізації з розвиненим почуттям боргу й відповідальності, здоровий скептицизм із самодисципліною й самоконтролем.

5. **Гедоністи** орієнтовані, в першу чергу, на одержання задоволення «тут і зараз», і ця погоня за «насолодами життя» здобуває, насамперед, форму задоволення споживчих бажань.

У соціології прийнято виділяти також модальний, ідеальний і базисний типи особистості. **Модальний** тип особистості – той, котрий реально домінує в даному суспільстві. **Ідеальний** тип особистості не прив'язаний до конкретних умов. Це тип особистості як побажання на майбутнє, наприклад, всебічно й гармонійно розвинена особистість у К. Маркса або нова Людина Е. Фромма. **Базисний** тип особистості – той, який щонайкраще відповідає потребам сучасного етапу суспільного розвитку.

Тоффлер Е., виходячи з передумови, що людство вступає у «третю хвилю» розвитку, прогнозував, що на зміну попередній жорсткій регламентації діяльності людини, характерної для економіки «другої хвилі», має прийти і сформуватися вимога щодо свободи самовираження індивіда. Він посилається на тенденцію, зафіксовану Д.Янкеловичем, керівником відомої американської фірми з вивчення суспільної думки «Янкелович, Скеллі енд Вайт», згідно з якою 17% від усієї робочої сили вже поділяють нові цінності, принесені Третьою хвилею. Це, переважно, молоді менеджери середнього рівня, які прагнуть більш змістовної праці, більшої самостійності і відповідальності. Вони докорінним чином відрізняються від працівників Другої хвилі, оскільки їх вирізняє не слухняність і точне дотримання наказу, а пошук сенсу того, що вони роблять, їх приваблює свобода дій, вони вважають, що їхня праця має

бути соціально відповідальною¹. Відповідно, у людини зростають прагнення до самовизначення, індивідуальної значущості, творчої свободи і відповідальності. Водночас, корпорації нового типу теж зацікавлені у вільних і відповідальних працівниках. Вони вишукують їх, прагнуть знайти нові форми заохочення для них, оскільки додаткові гроші втрачають роль вирішального стимулу до праці.

Зрештою, Е. Тоффлер робить висновок: «Навіть якщо наші припущення правильні лише частково, то й тоді завтра індивідууми відрізнятимуться один від одного набагато виразніше, ніж це має місце сьогодні. Більшість з них, мабуть, дорослішатимуть раніше, демонструючи почуття відповідальності в ранньому віці, стаючи пристосованішими і проявляючи риси великої індивідуальності. Мабуть, вони більше, ніж їхні батьки, ставитимуть під сумнів авторитети. Вони бажатимуть грошей і працюватимуть заради них – але, за винятком умов їхньої крайньої нестачі, вони чинитимуть опір праці тільки заради грошей»².

На думку Е. Тоффлера, всі ці різноманітні тенденції формують новий соціальний характер, але такий, який не є одноманітним, що був властивий більшості населення індустріальних країн у попередній період. Відповідно до мінливого світу, реалій «мозаїчної культури», диверсифікованої системи цінностей соціальний характер теж набуває рис різноманітності. Як зазначав Е. Тоффлер, «замість того, щоб бути відісланими до набору послідовних ідентичностей, серед котрих мусимо вибирати, ми вимагаємо об'єднати їх до купи в одну: конфігуративне або модулятивне «Я»³. Тобто, новий соціальний характер формуватиметься як набір різноманітних індивідуальностей. Але це означатиме, що індивідуальні інтенційні акти (свобода, духовність, відповідальність) не так явно контрастуватимуть із соціально санкціонованою поведінкою, оскільки остання вже не є однотипною. Зрештою, це означатиме, що «творча адаптація» людини до плинного, мінливого соціального порядку може згодом реалізуватися, і що вона є не лише абстрактним побажанням.

Пізніше, у праці «Зміщення влади» (1990), Е. Тоффлер вказує на кілька чинників, які сприяють формуванню свободи самовираження.

¹ Тоффлер Е. Третя хвиля // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. – К., 1996. – С. 299–301.

² Тоффлер Е. Третя хвиля // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. – К., 1996. – С. 306.

³ Там само. – С. 304.

Це, передусім, народження надсимволічної економіки, де знання є «ключем до економічного зростання XXI століття». На його думку, «нова економіка жодної секунди не втримається без людського контакту: уяви, інтуїції, турботи, співчуття, психологічної чуйності та інших якостей, котрі ми досі ототожнюємо з людьми, а не з машинами»¹. Особливе значення має той факт, що ключовими фігурами інформаційного суспільства є працівники, чия трудова діяльність пов'язана з інформацією. Така праця вимагає інших здібностей, ніж попередня. Вона є більш індивідуалістичною, більш творчою, вимагає постійної гнучкості. Змінюється і загальне ставлення людини до праці. Якщо від попереднього працівника вимагалась сліпе підкорення наказам, то від нового очікуються креативність, нестандартні рішення, свобода дії. У цілому, оскільки така трудова діяльність має більш індивідуальний характер, то проблема саморозвитку постає як нагальне завдання. Отже, нова економіка, що відзначається зростаючою диверсифікацією і застосуванням інформаційних технологій, потребує розвинутих людських якостей: здатності продукувати нові ідеї, швидко пристосовуватися до зміни обставин, мати розвинену уяву, інтуїцію, бути комунікабельним тощо.

Таким чином, із формуванням інформаційного суспільства проблема самореалізації (або інакше – формування відповідної складової «нової людини») постала як конкретне завдання в процесі створення нового типу суспільства, тобто і як процес, що відтворює «людський капітал» для виробництва, і як основне багатство цього суспільства.

Прихильники теорії інформаційного суспільства пишуть про появу своєрідного «нового класу», або «нової людини», або нових «ключових фігур» цього суспільства. Соціальний характер майбутньої людини не є однозначним, навпаки, – він набуває різної конфігурації, або, як зауважує Е. Тоффлер, маємо появу такого «Я», яке складається з багатьох «модулів». Така різноманітність сприятиме тому, що саме різні таланти і здібності людей стають затребувані суспільством, отже, це має сприяти самореалізації особисті. Більше того, від такої самореалізації виграє і суспільство, оскільки воно дедалі більше орієнтується на інновації, на застосування творчих знахідок окремого індивіда.

Фактично відбулися зміни в «соціальному характері» людини інформаційного суспільства. Становлення нового, «інформаційного су-

¹ Тоффлер Е. Нова парадигма влади. Знання, багатство й сила. – Х., 2003. – С. 353.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

пільства» супроводжується глибокими перетвореннями у виробничій системі, яка відповідним чином вплине на особистість і на формування її соціального характеру. Соціально-економічні чинники постіндустріального суспільства спонукають людей до більшої самостійності у прийнятті рішень, вимагають від них творчої самовіддачі, оригінальних, нестандартних підходів.

«Комунікаційна» й «інформаційна» революції надають людям могутні засоби для активізації інтелектуальної діяльності, творчого мислення, інтуїції тощо. Збільшуються їхні можливості творчого самовираження, формування свого самобутнього «я». Як зазначав Е.Тоффлер, «в жодній із цивілізацій, котрі існували коли-небудь раніше ми не мали для цього таких могутніх засобів. У зростаючій мірі ми опановуємо технологією свідомості»¹.

Таким чином, з одного боку, майбутня виробнича система потребує дедалі більш індивідуалізованих працівників, а з іншого – людина одержує могутні технічні засоби для формування складного, непересічного само-образу особистості, відповідно до своєї власної унікальності. Тобто самовияв, самореалізація, самоактуалізація стануть не лише бажаними, а й соціально санкціонованими. Або інакше: проблема суміщення індивідуально мотивованої дії і соціально зумовленої поведінки не є такою вже нерозв'язною, отже, можна сподіватися на те, що «творча адаптація» індивіда стане основою *modus vivendi* людського буття.

Ще більш далекоглядні припущення висловив Й. Масуда, який у праці «Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство» (1983) висунув цікаву гіпотезу щодо обрисів майбутнього суспільства і свободи людини. На його думку, нове суспільство докорінно відрізнятиметься від індустріального, оскільки в ньому вирішальне значення належатиме виробництву інформаційних і нематеріальних цінностей. Він вважає, що існуючий зразок індустріального суспільства є тією соціетальною моделлю, на підставі якої можна уявити в усьому обсязі композицію інформаційного суспільства. Користуючись методом історичної аналогії, він вирізняє сімнадцять компонентів індустріального суспільства і показує, в чому полягає специфіка і новизна компонентів майбутнього суспільства.

¹ Тоффлер Е. Третя хвиля // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. – К., 1996. – С. 305.

Зокрема, соціетальним символом індустріального суспільства є завод, в новому суспільстві ним буде інформаційна мережа і банки даних. Якщо індустріальне суспільство – це лад централізованої влади та ієрархії класів, то інформаційне суспільство, навпаки, буде вільним суспільством, багатоцентровим з навзаєм доповнюваними функціями. Якщо метою індустріалізму є досягнення національного добробуту, то інформаційне суспільство матиме метою реалізацію цінності часу, тобто цінності, яка позначає й актуалізує майбутній час¹. Зрештою, на думку дослідника, виникає нова реальність – «Комп'ютопія», під якою він розуміє «глобальне футуризоване суспільство, в якому кожен домагається однієї з можливостей свого власного майбутнього, актуалізує і реалізує одну з власних інтенцій і потреб, діючи ціле-орієнтованим чином»².

Філософ показує специфіку нового розуміння свободи, яка набуває чинності в умовах інформаційного суспільства. Попередня парадигма свободи зародилася в період становлення громадянського суспільства, коли свобода і рівність визнавалися природними правами людей. Мірою того, як утверджувалася капіталістична економічна система, під принципами свободи і рівності починають розуміти «свободу робити щось за своїм власним вибором» і «рівність прав на власність». Зрештою, у загальному плані це постає як свобода конкуренції. «Інформаційне суспільство, – відзначає Й. Масуда, – відкриває нове поняття свободи і рівності, що втілюватиме свободу прийняття рішень і рівність можливостей. Найбажанішою свободою буде та, яка передбачає вільний вибір людиною напряду реалізації цінності часу в процесі використання доступного для неї майбутнього часу. Назвемо це «свободою рішення». Йдеться про вибір цілеспрямованої дії і право кожного вільно визначати, як використовувати майбутній час для досягнення мети»³.

Тобто йдеться про свободу самореалізації, яка для Й. Масуда є досить високим виміром особистості, і яка має активним чином задовольнятися. Майбутнє суспільство не зможе відбутися, якщо не буде реалізована свобода кожного задовольняти потребу в самореалізації та

¹ Масуда Й. Комп'ютопія // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 6. – С. 37–40.

² Масуда Й. Комп'ютопія // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 6. – С. 41.

³ Масуда Й. Комп'ютопія // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 6. – С. 43.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

домаганні такої мети. Під самореалізацією дослідник розуміє потребу реалізувати цінність часу, що має своєю передумовою наявність власного задуму самореалізації людини. Цінність часу – це цінність, що створюється в часовому процесі шляхом перетворення теперішнього стану на бажаний. Й. Масуда наводить приклад зі студентом, який працює над тим, щоб стати адвокатом. Але таке дійство буде прерогативою не лише окремих осіб, а справою широкого загалу, включно мінігруп, локальних об'єднань і функціональних асоціацій. Таким чином, людство рухатиметься від задоволення матеріальних потреб до реалізації цінностей вищого порядку, коли воно визначатиметься, заради чого варто жити¹.

У праці «Гіпотеза про генезис Homo intelligens» (1985) Й. Масуда здійснив спробу безпосередньо пов'язати соціальні перетворення, які несе із собою інформаційне суспільство, зі зміною людини в цілому, включаючи також її біологічну природу. Він висловив припущення, що зростання у суспільстві ролі біокомп'ютерної технології, розвиток на цій основі нової культури спричинить не лише зміни в деяких рисах характеру сучасної людини, а й сприятиме її генетичній перебудові. Тобто не лише збільшиться різноманітність соціально зумовлених рис, а й відбудеться докорінна трансформація самої людини, так що на зміну Homo Sapiens прийде новий тип людини – Homo intelligens («людина тямуща»). Вчений обґрунтовував свою позицію через застосування історичної аналогії: ті чинники, які сприяли виникненню Homo Sapiens (розвинуті лобні частки мозку; здатність до мовлення і, відповідно, нові можливості спілкування; вправність рук), аналогічні тим, які виникають в інформаційному суспільстві (новітні комп'ютерні технології, що значно посилюють інтелектуальні можливості людини; мережа глобального інтерактивного спілкування; роботи, які демонструють небачену раніше точність і вправність рухів). На основі цієї історичної аналогії філософ робить висновок, що виникають передумови для формування нового типу людини.

Відмінність Homo Sapiens від Homo intelligens полягає, передусім, у тому, що Homo Sapiens сформувався і вижив завдяки двом основним здатностям: орієнтацією на матеріальне виробництво і всеосяжний контроль. Боротьба з природою і задоволення егоїстичних потреб зумо-

¹ Масуда Й. Гіпотеза про генезис Homo intelligens // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. – К., 1996. – С. 351.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

вили вироблення у Homo Sapiens таких здібностей, як кмітливість і хитрість, але аж ніяк не мудрість. Звичайно, сучасна людина завдяки функціонуванню розвинутих лобних часток, здатності до логічного мислення теж досягла великих успіхів порівняно з первісними різновидами людини. Проте її інтелектуальні здібності ґрунтувалися на обмеженій інформації, її світоглядний горизонт досить вузький. Крім того, інтелектуальна кмітливість людини, досі стимульована егоїзмом і орієнтацією на задоволення матеріальних потреб, розвивалася лише в двох напрямках: у матеріальному виробництві і системі контролю (владних відносин). Звідси знання і технології також гуртувалися навколо двох основних завдань: панування людини над природою й людини на людину. Тому не дивно, що людська історія була історією кривавих війн, грабіжницьких завоювань, історією гострої ринкової боротьби у сфері підприємництва і торгівлі. У кінцевому підсумку завдяки цій «понад кмітливості» сучасна людина перебуває на межі самознищення як вид.

На противагу цьому, Homo intelligens побудує цивілізацію, котра всебічно відрізнятиметься від тієї, яку створив Homo Sapiens. Найголовнішим завданням Homo intelligens стане розбудова суспільства нового типу. Це буде глобальна спільність громадян, котрі утворюватимуть поліцентроване, комбіноване суспільство, схоже на організм, з розгалуженою мережею прямого зв'язку, призначеного для забезпечення швидкої і динамічної відповіді на зміну зовнішнього середовища. На зміну різним державним установам і формам організації соціальної поведінки має прийти вільне об'єднання громадян, діяльність яких спрямовуватиметься на попередження й оптимальне розв'язання кризових явищ.

Сучасні екологічні рухи засвідчують, що людина нарешті почала співпрацювати з природою. Звідси, на думку Й. Масуди, виникає ідея синергетичного суспільства, згідно з якою людина і природа мають співіснувати у справжньому симбіозі. Зростаюча цінність спільного виживання сприяє утворенню нової культури, своєрідного духовного клімату, які, зрештою, позначаються і на генетичному рівні, що й дає підставу досліднику говорити про виникнення нового типу людини – Homo intelligens. Має змінитися і суспільство (яке має стати синергетичним), і основний принцип діяльності (на зміну матеріальній продуктивній силі має прийти інтелектуальна продуктивна сила), і мета, яка визначає існування людства (це має бути кооперація між вищими силами природи і діяльністю людини). Така синергетична взаємодія пе-

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

редбачає, що сама людина стає складовою цих вищих сил, що саме через неї відбувається їх реалізація. І це не просто якийсь екологічний зв'язок між людиною і природою, а активний і позитивний синергізм, в якому людина живе і діє. Тобто Homo intelligens не може бути інертним, таким, що займається лише власним самовдосконаленням, або – антисоціальним; такими були східні мудреці, які намагалися піднести себе шляхом суворого аскетизму. Ця людина стане творцем не лише своєї власної долі, а й нового суспільства загалом.

Отже, при цьому під новим кутом зору сприймається й проблема саморозвитку, самореалізації людини. Це не лише практика, спрямована на саморозвиток, можливо навіть всупереч тиску суспільних норм і принципів. Це діяльність, яка стає бажаною в межах всього суспільства. Більше того, здійснюючи свої власні цінності часу, особистості діють також синергійно – як певна група для досягнення дольової мети. Синергізм – це «соціальний принцип, на підставі якого всі індивіди виконують відповідні функції згідно власних точок зору і вільно кооперуються для того, щоб сприяти розвитку суспільства як цілого»¹. У такому суспільстві громадяни є його головними компонентами, а їхня свобода і незалежність цілком гарантовані.

В інформаційну добу складається дещо інша ситуація стосовно вимог соціально-економічної системи до індивіда, ніж це було в індустріальному суспільстві. У цьому новому світі змінюється баланс між працею і грою, між виробництвом і споживанням-виробництвом, між абстрактним і конкретним, між суб'єктивно й об'єктивно визначеним. Деякі дослідники наголошують, що рушійною силою сучасної економіки є люди, чия головна здатність полягає у використанні інформації. Серед тих, чия праця вимагає створення і використання інформації, називають дизайнерів, дилерів, іміджмейкерів, біотехнологів, генних інженерів тощо. Це люди, чий добробут досягається не фізичними зусиллями, а завдяки ідеям, знанням, талантам і креативності. Відповідно маємо тенденцію, що спонукає працівників до розкриття своїх здібностей, до реалізації їх в якості особистостей. Звичайно, це стосується не всіх членів суспільства, але оскільки кількість інформаційної роботи в суспільстві зросла, то здатність до продукування нового знання перестає бути прерогативою лише вчених-інтелектуалів.

¹ Масуда Й. Гіпотеза про генезис Homo intelligens // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. – К., 1996. – С. 357.

Потреба в застосуванні інноваційного підходу виявляється повсюдно. Творчому переробленню підлягає все: дизайн, форма, ідеї, образи, ноу-хау, символи, способи сполучення, зміщення акцентів під час формування нових цінностей, зразків поведінки тощо. До того ж «комунікаційна» та «інформаційна» революції надають людям могутніх засобів активізації інтелектуальної діяльності, творчого мислення, інтуїції та ін.

Збільшуються можливості творчого самовираження індивіда, формування його самобутнього «я». М. Кастельс вважає, що інформаційне суспільство відбулося саме завдяки тому духу свободи, що зароджувався в кампусах молодіжного руху кінця 60-х – початку 70-х років. Тобто свобода самовираження є своєрідною ознакою нового типу суспільства. Саме «ідеологія свободи», на думку вченого, сприяла становленню інформаційного суспільства. Фактично самореалізація стає не лише бажаною, а й конче потрібною для інформаційного суспільства, оскільки від цього залежить економічна ефективність і розвиток цього суспільства. Звичайно, це не зовсім та самореалізація, про яку писали представники «гуманістичної психології». Вона не є розкриттям самобутньої інтенції людини. Свобода самовираження, яка стає характерною для нового суспільства, є похідною від різних соціокультурних процесів, діапазон яких простягається від контркультурних протестів до потреб бізнесу у гнучкому менеджменті.

Звичайно, в тій свободі, яку культивують гравці кібер-простору, присутні різні її іпостасі. Тобто це може бути нова варіація традиційної «свободи від»: перебуваючи у світовій мережі комунікації, користувачі Інтернет мають можливість існувати в середовищі вседозволеності. Вони не лише незалежні від кодексів і законів суспільства, вони можуть виходити за межі законів даної держави, ігнорувати всю систему західних цінностей. Відповідно постійно існує ризик розхитування і дезінтеграції суспільства в цілому. Інший вимір свободи передбачається, коли йдеться про так звану творчу деструкцію, пов'язану з тим, що для того, щоб вигадати щось нове, потрібно зламати звичні стереотипи. Як відомо, творчість може виявитися двояким чином: або шляхом переосмислення попереднього матеріалу, варіації на задану тему, або намагаючись з «нуля» вигадати щось нове, незвичне, оригінальне. І в тому, і в іншому випадку відбувається руйнація попереднього стилю життя, традиційного набору цінностей, соціокультурних орієнтацій. Саме тому інформаційне суспільство вирізняється диверсифікацією, різноманітністю, відсутністю єдиних настанов і орієнтацій, і саме тому

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

потрібно знайти такі способи взаємодії людей та їх кооперації, які, не знищуючи соціальне співжиття, виключали б примус, авторитарний стиль керування. Один із варіантів такої взаємодії запропонований синергетикою, принципи якої дедалі частіше застосовуються в аналізі соціальних процесів.

Маємо своєрідний діалектичний взаємозв'язок: з одного боку, суспільство стає більш розмаїтим, формується нова реальність, головною ознакою якої є лавиноподібне прискорення змін, що вимагає від індивіда більшої гнучкості і здатності до творчої адаптації, а з іншого – свобода творчості і прагнення до самореалізації сприяють тому, що втрачається попередній набір смислових значень, за допомогою яких люди визначали своє ставлення до світу. Оскільки попередні соціокультурні і психологічні установки не забезпечують пристосування людини до навколишнього середовища, то відповідно постає питання про можливість виживання людства в цілому. Деякі дослідники навіть ставлять під сумнів потребу для суспільств рухатися в напрямі беззастережного звільнення особи.

Зрештою, фактично, сучасний стан інформаційного суспільства ще не передбачає повноцінної свободи аж до одноосібної духовної самореалізації. Звичайно, воно стимулює творчість, заохочує до неї, сприяє її проявам. А оскільки спонукальним мотивом творчості є прагнення людини реалізувати себе, виявити свої здібності, то, відповідно, так чи інакше створюється атмосфера свободи. Однак в інформаційному суспільстві все ж існують певні обмеження для творчості індивіда, бо воно заохочує в основному лише до технологічної творчості. Воно здійснює певну селекцію інновацій і творчих знахідок. Тобто тут не йдеться про самореалізацію як найвищий вимір людського існування.

Отже, самореалізація має кілька вимірів, які набувають різних форм залежно від того, яку кінцеву мету мають при цьому на увазі. Вона може бути зорієнтована на досягнення якоїсь конкретної мети: досягти успіху в бізнесу, стати заможним, зробити кар'єру тощо. Це те, що Е.Фромм визначив як орієнтація людини на модус «володіння».

Відповідно такого типу творча самореалізація відбувається у вузькому сегменті практичних потреб. А творчість у такому разі може бути спрямована як на корисні для людства винаходи, так і нести в собі антисоціальний заряд. Зрештою, як зазначають представники гуманістичної психології, чим більше людина відкрита своєму досвіду, чим більше вона здатна до сприйняття різноманітної, неоднозначної інфор-

мації, тим більшою є вірогідність того, що її творчість матиме соціально позитивну спрямованість.

Інший вимір самореалізації має місце, коли людина зорієнтована на преображення себе, на знаходження своєї автентичності. При цьому мається на увазі не так творчість, як «продуктивна активність», яку Е. Фромм визначав як «стан внутрішньої активності»: «вона не зобов'язує створювати твори мистецтва або наукові праці або просто щось «корисне»; це орієнтація характеру, яка може бути властивою всім людським істотам, якщо тільки вони не є емоційно ураженими»¹. Про такий тип самореалізації у концепціях інформаційного суспільства майже не йдеться. Як ми попередньо відзначали, лише Й. Масуда говорив про високий вимір самореалізації, наголошуючи, що в майбутній Комп'ютопії матеріальні цінності відходять на другий план, робота перестає бути джерелом самозадоволення, і саме тоді відбувається актуалізація проблем справжньої самореалізації, яку він пов'язує з цінностями часу, тобто процесом, під час якого людина вільно обирає напрям свого розвитку. Це наближає його концепцію до позиції екзистенціальної психології, яка якраз і ставила питання зміни життєво-практичної переорієнтації людини.

Зокрема, маємо підпорядкування діяльності людини певним вимогам і цінностям інформаційно-технологічного виробництва. Тому так чи інакше постає питання про зняття цих обмежень або про їх трансформацію в якусь іншу якість. Тобто питання звільнення особистості так чи інакше постає і в новому суспільстві, в якому, відповідно, зберігаються дві протилежні тенденції: одна, зумовлена прагненням звільнитися від домінуючих структур попереднього індустріального суспільства і тому зорієнтована на самореалізацію як вседозволеність, і друга, звернена до самореалізації як до певної форми самовдосконалення, що передбачає зростання креативності, відповідальності, гнучкості у прийнятті рішень тощо.

З розвитком інформаційного суспільства формується потреба у людині «нового типу». Індивід, який вже не орієнтується на цінності минулого часу: відданості певній кампанії, постійному місцю у певній бюрократичній, або ж виробничій структурі, надійності та захищеності

¹ Фромм Э. Иметь или быть? / Эрик Фромм // Перевод Н. Войскунской, И. Каменкович, Е. Комаровой, Е. Рудневой, В. Сидоровой, Е. Феединой и М. Хорькова. – М.: «АСТ», 2000. – С. 273.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

соціальної та громадянської позиції. Натомість приходить потреба самопрограмування, вміння перенавчатися й пристосовуватися до умов, які постійно змінюються, здатність знаходити собі місце у все нових і нових проектах, спираючись не на зв'язки і позиції у корпоративній бюрократії, а на особисті мережеві контакти. Володіння капіталом стає недостатнім для утримування важелів влади.

Натомість особливої ваги набуває компендіум власних якостей: вмінням вирішувати проблеми, здатність працювати в команді, адаптивність, вміння вчитися впродовж життя, спілкуватись тощо.

В основі диференціації членів суспільства на соціальні типи лежать соціальні практики, формування яких обумовлюється суспільством через систему цінностей, що культивуються соціокультурною сферою суспільства, ціннісних орієнтацій та установок, характерних для членів даного суспільства. Дослідження цього обумовлювання дозволяють простежити еволюцію наукової рефлексії про уявлення, що пов'язані з певним типом поведінки, і вимоги (соціальні зобов'язання), які суспільство до кожного з типів пред'являє.

Ціннісні пріоритети задають координати соціального світу суб'єкта, лежати в основі процесів соціальної інтеграції, структуризації й організації соціального часу й соціального простору людини, підтримують відчуття належності, спільності, солідарності.

Кожне суспільство формує певну систему цінностей. Вона містить в собі загальнолюдський компонент, і разом з тим є своєрідною, неповторною, такою, що дає можливість відокремити одну культуру від іншої. Східна і західна культури мають різні системи цінностей. В східній культурі пріоритетними є такі цінності, як колективізм, єдність людини і природи, повага до батьків та старших, орієнтація на самовдосконалення, зміни себе, а не зовнішнього світу. В західній культурі на перші позиції виходять такі цінності, як індивідуалізм, кар'єра, діловий успіх, конкуренція, гроші. Комплекс цінностей, які поділяються основною частиною членів суспільства, формує єдину «серединну» культуру, яка забезпечує єдність та цілісність духовного життя суспільства, знімає загрозу розколу суспільства.

Система цінностей – це складна, динамічна система. В ній можливі протиріччя і конфлікти між самими цінностями. Поліформізм цінностей пояснюється наявністю у суспільстві різнорідних соціальних, етнічних, конфесійних груп. В будь-якому суспільстві існують відмінності між поколіннями, а також субкультури. В площині самої культури

формується та розвиваються нові елементи, які згодом можуть вступати у протиріччя з існуючою системою цінностей.

Разом з загальнокультурною існує і особистісна, індивідуальна ієрархія та динаміка цінностей. Це означає, що людина формує для себе певну систему цінностей, яка буде змінюватися в процесі розвитку самої людини. Цінності є ніби «місцем зустрічі» індивідуума і суспільства, а ціннісний підхід у цілому спрямований на вивчення й пояснення міжкультурних варіацій. Деякі дослідники розглядали цінності як квінтесенцію особистості¹. З таким трактуванням цінностей зв'язано, у свою чергу, поняття ціннісної орієнтації (value orientation), яку К. Клакхон визначив як «узагальнену концепцію природи, місця людини в ній, відносини людини до людини, бажаного й небажаного в міжособистісних відносинах і відносинах людини з навколишнім світом, концепцію, що визначає поведінку (людей)»².

Так зокрема, особистість розглядалася як система ціннісних орієнтацій, подібних тим, які характеризують культуру. Кожна людина, на думку Ф. Клакхон, має усередині себе самого, як частина своєї власної особистості, певну ієрархію ціннісних орієнтацій, які звичайно формуються під впливом різних особливостей поведінкової сфери, властивій даній культурі, тієї або іншої традиції. Вони закладаються у свідомість людини в роки ранньої соціалізації й, у свою чергу, поступово стають всеохоплюючою рисою даної культури.

Ціннісну орієнтацію Ф. Клакхон й її співавтор Ф. Стродбек визначали в такий спосіб: «Ціннісна орієнтація є комплексом чітко визначених принципів, які виходять із взаємодії елементів, розрізнених з теоретичної точки зору – оцінних, когнітивних тощо, які у своєму синтезі становлять магістральний напрям проявів даної культури, її центральну тему, які детермінують собою різні людські вчинки і які дають відповіді на те, що прийнято називати загальнолюдськими проблемами»³.

Представники культуро-центрованого підходу вважали, що колективні цінності впливають на ціннісну структуру індивіда. Представники

¹ Smith M. B. *Social Psychology and Human Values*. Chicago: Aldine Publishing Company, 1969. – P. 102.

² Kluckhohn C. *Values and Value Orientations in the Theory of Actions*. In: Parsons T. and Shils E. (eds.). *Toward General Theory of Action*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1951. – P. 441.

³ Kluckhohn Fl., Strodtbeck F.L. *Variation in Value Orientations*. Evenston, Ill, Elmsford, New York: Row Peterson, and comp., 1961. – P. 9.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

особистісно-центрованого підходу затверджували, що, навпроти, варто говорити про вплив індивідуальних особливостей модальних особистостей, які домінують у даній культурі, на формування групових цінностей. Так зокрема, етнолог М. Сміт наприкінці 60-их років ХХ ст. почав застосовувати підходи, прийняті в теорії символічної взаємодії до дослідження цінностей в етнології й розглядати концепцію цінностей як центральну в структурі людської особистості, як те ядро, відштовхуючись від якого, людина як би конструює саму себе. Згідно з М. Смітом, помилково було б вважати, що загальні культурні цінності або цінності культури, є так само й особистісними цінностями, яких дотримуються окремо взяті члени культури. Він припускав, що особистісні цінності є результатом складної взаємодії між культурою і оточенням індивіда.

Існують різні способи й принципи класифікації цінностей. До предметних цінностей відносяться предмети матеріальної й духовної діяльності людей, а також природні явища, що мають для людини позитивне значення й здатні задовольняти її потреби. Суб'єктивні цінності – це установки, оцінки, вимоги, заборони, які виступають регуляторами діяльності людини. Матеріальні цінності задовольняють матеріальні потреби людини (у їжі, одязі, житлі). Духовні цінності задовольняють духовні потреби людини (у пізнанні, творчості, прекрасному).

Цінності-цілі – це вищі, абсолютні цінності. Абсолютною цінністю є сама людина, її життя. Це завжди цінність-ціль і ніколи до неї не повинно відноситися як до цінності-засобу. Про це писав І. Кант у своєму категоричному імперативі.

Крім цього до вищих цінностей варто віднести сенс життя, справедливість, волю, мир, працю, добро, істину, красу. Без реалізації цих цінностей людина не може відбутися як особистість. Цінності-засоби підпорядковані вищим цінностям, забезпечують їхнє досягнення.

В рамках системи ціннісних орієнтацій також можна виділити три великі групи: 1) «материнські» як матеріально-економічні; 2) «батьківські» як духовно-гуманітарні; 3) символічно-інтерсуб'єктивні як раціональні¹.

1) Матеріально-економічні ціннісні орієнтації. Цей вид цінностей розподіляється по осі «планова економіка – ринкова економіка». Вибір на користь тієї або іншої групи детерминується економічним статусом

¹ Електронний ресурс. – Режим доступу: http://works.tarefer.ru/74/100414/index.html#_Точ393666714.

людини, її приналежністю до тієї або іншої соціальної групи, економічно активністю або економічною пасивністю. Якщо та або інша соціальна група є економічно залежною частиною суспільства й має потребу у всілякій підтримці держави, вона вкрай зацікавлено в державному керуванні економікою й у розвитку державного сектора економіки. Ця група, будучи об'єктом опіки з боку держави, ратує за соціально орієнтовану економіку.

З іншого боку, економічно активні суб'єкти й співтовариства, будучи революційно-реформаторською частиною суспільства, впевнені в необхідності розвитку ринкових відносин, чий принцип невіддільний від принципів економічної самостійності. Економічна незалежність – основа політичної незалежності.

2) Духовно-гуманітарні ціннісні орієнтації традиційно розділяються на індивідуально спрямовані або етичні й колективно спрямовані або політичні ціннісні орієнтації.

3) Раціонально-ціннісні орієнтації засновані на раціональному визначенні й обмеженні ціннісних об'єктів як змістів. Якщо матеріально-економічні й гуманітарно-духовні орієнтації встановлюються суб'єктом або даються йому на основі соціально-суспільного досвіду як детермінованої ззовні сфери об'єктивних й суспільнозначущих символів, то раціонально-ціннісні орієнтації конституюються суб'єктом зсередини, як іманентні поняття й предметів, як продукти спонтанної діяльності, уяви й мислення, щоправда, немислимої без свого вираження зовні.

Раціонально-ціннісні орієнтації поділяються на суб'єктивно-раціональні й об'єктивно-раціональні орієнтації. Суб'єктивно-раціональні орієнтації, як правило, засновані на ідеалістичних поглядах, що поміщають суб'єкта у центр реальності, яка цим суб'єктом конструюється, у ціннісно-теоретичному плані межею таких поглядів є соліпсизм, практичним вираженням якого є егоцентризм.

Джерелами суб'єктивізму й індивідуалізму традиційно вважаються концепції й установки епохи Ренесансу й Нового часу, ключовим для яких є картезіанський принцип «когіто» – «Я мислю, отже, існую». Цей принцип істотно усталив антропоцентричний характер світогляду сучасної людини, в основі якого лежить принцип автономного, незалежного від зовнішніх, трансцендентних детермінацій, іманентного конституювання й регулювання раціональних понять і моральних цінностей.

Вершиною суб'єктивістської системи цінностей є воля, причому розуміється вона як автономія волі, що розумно обмежує свої устремління. Автономна воля сама пропонує собі закон, якому добровільно

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

себе підкоряє. Автономна воля являє собою якусь «монаду» (Лейбниц), що замкнута й не має комунікативних зв'язків з іншою монадой. Граничними підсумками суб'єктивістської теорії цінностей стають ціннісною індивідуалізм, економічна самостійність і політична незалежність.

Об'єктивно-раціональні орієнтації засновані на реалістичному й інтерсуб'єктивному характері конституювання цілераціональних змістів, на акцентуванні колективної домінанти людської природи в піку індивідуалістичній складовій людської істоти, на тім, що людина є невід'ємною частиною суспільного колективу, «сукупністю соціальних відносин» (К. Маркс)¹.

Але такий суґубо теоретичний підхід (теоретичне пояснення) відмінностей між соціальними типами особистості не задовольняє дослідників, оскільки не дозволяє задавати критерії операціоналізації поняття «соціальний тип особистості». Тому актуальним стає питання виміру якості, успішності й ефективності культури життєдіяльності особистості. Для цього виміру використовуються наступні категоріальні індикатори: життєвий успіх, стиль життя, ціннісні орієнтації, соціальні практики, суб'єктивна оцінка населенням власної адаптованості.

Стиль життя – це система практик, які тісно пов'язані й постійно повторюються у повсякденних виявах індивіда. Стиль життя – це та сторона організації життя особистості, де особистість проявляє себе через вибір, через свій світогляд, свої цінності, ідеали, уявлення, смаки, через самозатвердження.

Стиль життя, за Г.-П. Мюллером, є зовнішнім вираженням, практичним втіленням основних цінностей особистості, тактичним проявом її стратегічних уявлень. Стиль життя визначають також як відносно стабільну форму організації повсякденного життя в рамках структури заданої життєвої ситуації з обліком доступних ресурсів.

У стабільному суспільстві стилі життя членів спільності регулює ціннісно-нормативна система як безпосередньо – через рольові експектації відносно поведінки людей з різними соціальними статусами, так й опосередковано – формуючи свідомість (ціннісні орієнтації, установки, життєві цілі, тобто ідеальні моделі способу життя, що дозволяють на рівні суб'єктивного мислення підготуватися до успішного виконання

¹ Панарин А. С. Реванш истории: российская стратегическая инициатива в XXI веке / Панарин А. С. – М.: Русский мир, ОАО «Московские учебники», 2005. – М., 1998. – 432 с.

соціальних ролей). У нестабільному суспільстві, де ціннісно-нормативна система руйнується й виникає стан аномії, стилі життя обумовлені насамперед особливостями індивідуальної свідомості. Вирішальну роль здобуває афективний, когнітивний і моральний потенціал індивідуальних особливостей свідомості й поведінки людей, життєдіяльність яких здійснюється в дезорганізованому суспільстві. Адже в умовах порушення звичайного механізму адаптації детермінація стилів життя відбувається не шляхом пристосування до соціальних норм, а на основі індивідуальних ціннісних переваг і ціннісних орієнтацій, що і є підґрунтям для кристалізації нової ціннісно-нормативної системи суспільства.

Типовий образ успішної людини: це той, хто може реалізувати бажану життєву модель за умов сучасних суспільних реалій. Успішні люди діють, перебуваючи на більш високому рівні свідомості, ніж більшість людей. Вони більшою мірою усвідомлюють, а речі розуміють інакше. Саме тому те, що вони чинять, збільшує поле тяжіння, що оточує їх, притягуючи життєвий досвід, на якому вони сфокусовані. Те, що вони хочуть, само знаходить їх, хоча зовні це виглядає інакше.

Модні слова, вигадані для опису цього феномену, свідчать, що людина має «магнетичну індивідуальність», «харизму». Є відчуття, що їх поле тяжіння посилюється до такого рівня, що стає значно більшим, ніж в оточуючих, тому людина й «вирізняється з натовпу».

Успішні люди за той самий проміжок часу можуть досягти більших результатів, ніж пересічна людина, оскільки за допомогою концентрації вони встановлюють контроль над своїм відносним часом і уповільнюють його хід, збільшуючи швидкість руху молекул своїх думок. Таким чином, у їх розпорядженні виявляється більше «часу» для виконання поставлених завдань.

Джерелом панівних уявлень про успіх є культура. Саме вона (через систему ціннісних пріоритетів) мотивує людей до певної поведінки, спрямованої на досягнення цього успіху, відповідних йому статусних позицій. Дослідження українських вчених дозволяють зробити наступний висновок: модель успіху причино пов'язана зі свідомо обраними цінностями лише у певних ситуаціях – за умов відносної соціокультурної стабільності. У ситуації істотних соціокультурних трансформацій потрібно шукати інші концептуалізації процесу виникнення культурно зумовленої моделі успіху.

Але проблема вимірювання пов'язана не тільки з визначенням показників, а й з розумінням тих «стартових умов», які визначають від-

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

мінності у різних вікових груп, які, пов'язані, наприклад, з різним соціальним досвідом, на який спирається особистість в процесі формування своїх поведінкових моделей. Ці відмінності обов'язково треба враховувати для оцінки особистості як такої, яка досягла або не досягла соціального успіху.

У дослідженнях останніх років ученими запропонована типологія соціальних типів, відповідно до якої члени суспільства поділяються на «соціальних новаторів» й «інших». До соціальних новаторів (або «людей-XXI століття») відносяться ті члени суспільства, які мають якісні освітні, соціальні й стабільні економічні ресурси, демонструють самостійність і соціальну стабільність. Унікальність цієї категорії людей визначається тим, що це – не еліта, і не авангард, їхнім завданнями не є забезпечення благополуччя всього суспільства, а тільки свого життєвого успіху.

В сучасній науці можна виділити два підходи до визначення характеристик соціальних новаторів, які запропоновані українськими та російськими дослідниками. В основу цих підходів були покладені різні чинники (ці підходи базувалися на різних підставах), але їх результати багато в чому збіглися.

В основі підходу, що запропонований російськими дослідниками, лежить уявлення про сучасне суспільство як про суспільство споживання. Була висунута гіпотеза (на підставі проведеного дослідження), відповідно до якої людьми-XXI століття можна вважати споживачів, які піклуються про себе й використовують інноваційні можливості, що постійно відкриваються, для організації свого речового й інформаційного простору. За даними різних опитувань Фонду дослідження громадської думки, до цієї групи належить 12–16% дорослого населення Росії¹.

У суспільстві споживання імідж успішної людини сам по собі – надзвичайно приваблива цінність, що примушує індивіда формувати свій стиль життя відповідно до даного стереотипу, мотиваційним ядром якого є «потреба в споживанні». У цьому суспільстві, як переконливо говорять його провісники й тлумачі, споживання стає головною формою соціальної активності, за допомогою якої – крім задоволення елементарних потреб індивіда – визначається його соціальний стан (або претензії на такий), конструється його оточення, формуються персональні й соціальні аспе-

¹ Культурное потребление людей-XXI людей-XXI. Опитування 22–23 серпня. 100 населених пунктів, 44 суб'єкта РФ, 2000 респондентів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fom.ru/projects/3030.html>.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

кти ідентичності. Отже, люди-XXI – це насамперед споживачі, що активно застосовують нові повсякденні поведінкові практики.

Сьогодні багато опитувань демонструють, що прихильність одним і тим же цінностям, уявленням і сподіванням може розділяти люди, що практикують різну повсякденну поведінку. Іншими словами, цінності в цей момент розвитку суспільства не є надійною ознакою, що дозволяє пророчити схильність до інноваційної поведінки або її відсутність.

Емпірично концепт «люди-XXI» ґрунтується на сукупності соціальних, економічних і поведінкових якостей представників даної групи. Вони утворюють свого роду платформу, що може бути описана у такий спосіб:

- споживче лідерство завдяки відносно високому рівню доходу й включеності в сучасні стилі життя представники цієї групи більш активно, у порівнянні з усім дорослим населенням, беруть участь у споживанні матеріальних і культурних продуктів. Люди-XXI представляють авангардну цільову аудиторію для товаровиробників;
- соціальний активізм відображає поведінкові відмінності людей-XXI від населення і є невід’ємною соціально-психологічною характеристикою більшості представників цієї групи. Орієнтація на соціальний активізм і прагнення до нового досвіду в професії й споживанні робить людей-XXI генераторами інноваційних соціальних практик;
- культурне лідерство тісно пов’язане з освітніми й споживчими властивостями цієї групи. У силу своєї ресурсоемкості й установки на продуктивність люди-XXI значно інтенсивніше інших користуються інститутами культуріндустрії – від читання книг і газет до відвідування кінотеатрів, галерей і музеїв.

Група людей-XXI становить близько 15% дорослого населення країни. На операціональному рівні її представники виділяються з точки зору включеності в сучасні практики по п’ятьох позиціях (Див. табл.1)¹:

- прилучення до інформаційних технологій;
- активна споживча й фінансова поведінка;
- прагнення до розширення обр’ю;
- оптимізація свого часу;
- турбота про себе й своє здоров’я.

¹ Оберемко О. Кого мы называем «Люди-XXI» / Оберемко О. / Социальная реальность. – 2008. – № 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://socreal.fom.ru/?link=ARTICLE&aid=499>.

Таблиця 1

Новые технологии	Пользование мобильным телефоном, пользование компьютером; вождение автомобиля
Активное финансовое положение	Покупка товаров в кредит; получение кредитов в банке; обращение с иностранной валютой; использование пластиковой карточки при расчетах; вложение средств в акции и другие виды ценных бумаг
Стремление к расширению горизонта	Получение дополнительного образования; пользование Интернетом, электронной почтой; поездки за границу; покупки туристического и/или спортивного снаряжения
Рационализация использования времени	Доставка товаров на дом; полеты на самолетах; пользование услугами домработниц и нянь
Забота о себе, своем здоровье	Пользование услугами косметических салонов; занятия в фитнес-центре, спортивном клубе

- Результати емпіричних досліджень свідчать про те, що люди-XXI:
- більше молоді у порівнянні з усім населенням країни: майже 60% представників цієї групи перебувають у віці 18–35 років;
 - мають більш високі доходи у порівнянні з населенням у середньому: місячний дохід біля половини людей-XXI – вище 7 тисяч рублів на члена родини. Серед населення людей з таким доходом – не більше 30%;
 - в основному є освіченими фахівцями й керівниками або підприємцями – таких більше половини в складі цієї групи;
 - добре поінформовані й активно використовують різні технічні новинки – від смартфонів і комунікаторів до спортивного інвентарю. Більше 80% людей-XXI є досвідченими користувачами комп'ютера;
 - є активними споживачами: більше 60% людей-XXI віддають перевагу купівлі одягу і взуття в магазинах, а не на речових ринках;

- активно користуються інститутами культуріндустрії – від читання книг і газет до відвідування кінотеатрів, галерей і музеїв. Біля половини людей-XXI (47%) регулярно відвідують театри, концертні зали, тоді як серед населення таких тільки 17%.
- Оптимістично оцінюють своє майбутнє 71% «людей-XXI», 42% «інших» людей. 52% «людей-XXI» будують плани на віддалене майбутнє, 41% «інших» не будують плани на віддалене майбутнє. «Люди-XXI» беруть відповідальність за свій рівень життя на себе. «Інші» покладають відповідальність на обставини. По оцінках «людей-XXI» особисте матеріальне становище залежить від результату *власних зусиль, характеру, працьовитості, ощадливості* (64% від групи). Таке ж бачення продемонстрували тільки 28% «інших». У залежності особистого матеріального становища від *обставин, від ситуації в країні, у місті, у селі* переконані 67% «інших» людей, і тільки 32% «людей-XXI».
- Український підхід базувався на тому, що в основу визначення був покладений адаптивний фактор, можливість пристосування особистості до соціальних змін. Такий вибір основи для оцінки новачності особистості визначається саме специфікою розвитку українського суспільства. Члени українського суспільства, на думку А. Зоткіна, звикли жити у стані постійних негараздів, що сприймаються ними як звичайні умови соціального існування, вони «не розбещені споживчими практиками»¹.
- Велика частина населення нашої країни перебуває в ситуації, при якій його матеріальний ресурс не може забезпечити повноцінного функціонування в усіх сферах – у побуті, освіті, охороні здоров'я, культурі, відпочинку тощо. Цей украй низький життєвий ресурс опосередковує специфічний образ життєдіяльності особистості, що зводиться до виживання. В умовах дефіциту життєвих ресурсів людина концентрує наявний у нього потенціал на задоволенні безпосередніх, базових потреб і відмовляється від інших. Тобто вона не може, не має можливості задовольняти інші потреби, у першу чергу, культурні, дозвілєві, креативні, пізнавальні, потреби в повноцінній підтримці й відновленні здоров'я.

¹ Зоткін А. Соціальні практики пристосування населення / А. Зоткін // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін; за ред. д.ек.н. В. Ворони, д. соц. Н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2009. – С. 250.

Таблиця 2¹

Потребительские практики людей-XXI
(данные в % от групп)

Скажите, пожалуйста, что из перечисленного Вам доводилось делать за последние два-три года? (Карточка, любое число ответов.)

Позиция	Люди – XXI	Остальные
Пользоваться мобильным телефоном	99	82
Работать за компьютером	92	34
Пользоваться интернетом, вести переписку по электронной почте	89	30
Водить автомобиль	60	26
Расплачиваться за товары и / или услуги при помощи пластиковой карточки	50	11
Покупать товары в кредит	48	24
Брать кредит в банке	47	23
Иметь дело с иностранной валютой	47	8
Приобретать спортивные товары и / или туристическое снаряжение	47	10
Пользоваться услугами косметических салонов	38	8
Ездить за границу	35	7
Получать дополнительное образование, повышать квалификацию	33	8
Летать самолетами	32	6
Пользоваться услугой доставки товаров на дом	27	6
Заниматься в фитнес-центре, спортивном клубе	26	6
Пользоваться услугами домработницы, помощницы по хозяйству, няни, сиделки	3	1
Вкладывать деньги в акции, ценные бумаги	3	1
Все перечисленное	1	0
Ничего из перечисленного	0	14

¹ Культурное потребление людей-XXI людей-XXI. Опитування 22–23 серпня. 100 населених пунктів, 44 суб'єкта РФ, 2000 респондентів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fom.ru/projects/3030.html>.

Виходячи з вищезазначеного, українськими вченими пропонується поділ на типи інноваторів і традиціоналістів. На основі прагнення до нового досвіду формується соціально-ефективний тип, що шукає нові ситуації з метою розширення контролю над середовищем. Цей тип демонструє особливий механізм адаптації – пристосування через активність, що визначається домінуванням бажання «нового досвіду». Інноватори у порівнянні із традиціоналістами почувають себе більше щасливими й краще оцінюють стан свого здоров'я.

Соціальний простір українського суспільства представлений трьома групами ціннісних пріоритетів: групою *традиціоналістських цінностей* («міцне здоров'я», «міцна сім'я», «благополуччя дітей», «матеріальний добробут», «сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві», «відсутність значного соціального розшарування», «національно-культурне відродження», «участь у релігійному житті»; групою *самореалізаційних цінностей* («цікава робота», «суспільне визнання», «підвищення освітнього рівня», «розширення культурного кругозору, прилучення до культурних цінностей», «незалежність у справах, судженнях, вчинках»); групою *політико-громадянських цінностей* («державна незалежність країни», «створення в суспільстві рівних можливостей для всіх», «можливість висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу», «критика і демократичний контроль рішень владних структур», «демократичний розвиток країни», «можливість підприємницької ініціативи», «участь в діяльності політичних партій і громадських організацій»).

Базова система цінностей українців демонструє за всі роки вимірювань достатню стабільність із домінантою на цінностях вітального характеру. Саме традиціоналістські цінності домінують у ціннісній ментальності українських громадян. Проте, як свідчать дані, за період 2000–2009 рр. значущість групи традиціоналістських цінностей суттєво знизилась: від 4.59 бала у 2002 р. до 4.17 бала у 2009.

Групу самореалізаційних цінностей складають цінності, що забезпечують самореалізацію особистості в різноманітних сферах суспільного життя. Дані свідчать, що в ціннісній ментальності українських громадян вони посідають доволі важливе місце. Протягом 2000–2006 року їхній середній індекс тримався на рівні 3.99 бала, але в 2009 р. він суттєво знизився до 3.88 бала.

Групу політико-громадянських цінностей складають переважно ліберально-демократичні цінності, реалізація яких забезпечує адаптацію людей до нових ринкових і демократичних реалій у нашій країні.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

Протягом 2000–2006 рр. Середній індекс даної групи цінностей зростає від 3.21 бала до 3.63 бала, але в 2009 р. він суттєво знижує свою значущість (до 3.45 бала)¹.

Адаптивний потенціал особистості формується під впливом низки чинників. Його визначають спрямованість життєвих орієнтацій, досвід позитивних надбань, співвідношення здобутків та витрат, вираженість прагнення до реалізації тощо².

Так, впевненість, що те, як складається життя, залежить переважно від самої людини, підвищує її адаптивний потенціал, натомість переконання, що здебільшого все залежить від зовнішніх обставин, підживлює особистісну пасивність. Серед представників групи активних результати були такими: «здебільшого від зовнішніх обставин» – 27,4%, «від самої людини» – 35,8%; серед представників «групи пошуку» – 42,1% і 20,3% відповідно; по групи пасивних – відповідно 51,3% – від зовнішніх обставин, 22,2% – від самої людини.

Іншою складовою, що вельми впливає на адаптивний потенціал, є система життєвих орієнтацій людей. Серед активних прагнуть докласти максимум зусиль для реалізації своєї мети майже 90%, серед групи пошуку – 75%, а серед групи пасивних тільки близько половини респондентів поділяють активну життєву позицію, натомість третина готова задовольнитися тим, що є, пливати за течією.

Важливість можливостей самореалізації, розвитку здібностей зазначили серед найбільш значущих по 18% представників групи активних і групи пошуку, а серед групи пасивних таких було лише 7%. Більшість тих, хто утворює групу активних, вважають, що їм вистачає як вміння жити в нових суспільних умовах загалом, так і психологічних якостей, що забезпечують ці вміння: упевненості, рішучості, ініціативності. Натомість серед пасивних насамперед відчувається нестача системотвірної складової активності: вистачає вміння жити в нових соціальних умовах лише 16% представників цієї групи.

¹ Ручка А. Ціннісна ментальність українського соціуму в першій декаді нового століття / А. Ручка // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін; за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2009. – С. 291–292.

² Цит. за Злобіна О. Соціально-психологічні складові адаптивного потенціалу населення / О. Злобіна // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін; за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2009. – С. 194.

Узагальнюючою характеристикою адаптивного потенціалу є картина майбутнього. Якщо воно видається людині позитивним, можна говорити про високу самооцінку адаптивного потенціалу, і навпаки. Так, серед активних дивляться у майбутнє з надією половина опитаних (51,1%), серед групи пошуку – третина (34,3%), а серед групи пасивних – трохи більше чверті (27,7%).

Так само принципово відрізняються стратегії поведінки представників цих груп в умовах сучасної кризової ситуації. Так, активні, попри складнощі, більш налаштовані на досягнення: планують в найближчі два-три роки підвищити професійну кваліфікацію 24,6% групи активних і лише 10,1% групи пасивних, створити (розширити) власний бізнес передбачає у цих групах відповідно 16,5% та 6,5%, а от намагаються в цей період зберегти соціальне становище, яке мають, 21,4% групи активних та 32,9% групи пасивних¹.

Індикатором високої міри адаптованості слугувало віднесення себе респондентом до групи тих, хто активно залучився до нового життя, вважав ринкові відносини природним способом життєдіяльності. Індикатором низької адаптованості вважалось віднесення до групи тих, хто не має бажання пристосовуватися до наявної ситуації, живе як доведеться, очікує змін на краще.

Усвідомлення того, що пристосування до нових умов є необхідної складової життя формувалося у населення в процесі узвичаєння нових соціальних реалій. На 2009 р. можна констатувати наявність групи з високим адаптивним потенціалом, які репрезентують бажання і спроможність сприймати й відтворювати нові поведінкові зразки; групи тих, хто намагається адаптуватися; групи з низьким адаптаційним матеріалом, яка не хоче або неспроможна пристосуватися до сучасних умов (Див. Табл.3)².

¹ Цит. за Злобіна О. Соціально-психологічні складові адаптивного потенціалу населення / О. Злобіна // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін; за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2009. – С. 200.

² Наводяться данні моніторингу Інституту соціології НАН України «Громадянська думка в Україні» за 2007 та 2009 роки (вибіркова сукупність 1800 осіб, репрезентативна за ознаками статі, віку, освіти). – Злобіна О. Соціально-психологічні складові адаптивного потенціалу населення / О. Злобіна // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін; за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2009. – С. 192.

Таблиця 3

Рівень пристосування людей до сучасної життєвої ситуації (%)

<i>Міра пристосованості</i>	1997 N=1200	2001 N=1200	2003 N=1800	2009 N=1800
Активно залучився до нового життя, ринкові відносини вважаю природним способом життєдіяльності	7,3	7,2	8,3	18,0
Перебуваю в постійному пошуку себе в теперішньому житті	36,3	38,0	30,5	33,6
Не маю бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації, живу як доведеться, очікую змін на краще	44,9	43,3	36,2	34,0
Важко відповісти	11,4	11,5	25,0	14,4

Як вважають соціологи, залежність бажання та вміння пристосовуватися до змін від віку респондентів має сталий характер. Із віком відсоток тих, хто не бажає пристосовуватися, поступово зростає. Але причини цього небажання для кожної вікової групи будуть специфічні.

Для молоді, яка залучається до нового життя інколи навіть всупереч своїм бажанням, їхня самооцінка відбиває досвід первинного самостійного входження у соціально-економічні стосунки. І тут вирішальною стає саме його успішність.

Іншою є природа небажання пристосування, що її демонструють люди старших вікових груп, історія особистісного життя яких тісно пов'язана з історією суспільства, якого вже немає. І оцінки сучасного стану речей вони формують, зважаючи на досвід життя минулого. Старші вікові категорії не хочуть пристосовуватися не лише внаслідок реального погіршення свого матеріального становища, а й тому, що переживають знецінення досягнутого у минулому.

У психологічному сенсі цю категорію можна умовно поділити на тих, хто не зміг розкрити себе з різних причин і тепер поширює незадоволеність собою на становлення до життя загалом, і на тих, успішне самоздійснення яких значною мірою загальмувалося, ба й навіть припинилося саме внаслідок суспільних трансформацій.

Більше того, саме сучасне суспільство багато в чому орієнтовано на певну групову категорію – на молодь і не сприяє адаптації літніх людей до нових умов. Так, працевлаштуватися людині, яка досягла навіть 40-літнього віку вкрай важко, а це значить, що її можливості самореалізації вкрай обмежені, що аж ніяк не покращує її самопочуття. Таким чином, люди навіть середнього віку вимушені дотримуватися більш консервативного стилю життя, міцно триматися за те, що вони вже мають, а це значить – не ризикувати, не випробувати нових практик, результати яких їм важко передбачити й контролювати.

Незважаючи на «проблемність» пристосування до змін у старших вікових групах, загальна тенденція впливу особистісного чинника на процес суспільних перетворень тяжіє до позитиву, оскільки в суспільстві постійно зростає частка населення, яка вступає в активне життя, не перебудовуючи, а будуючи свої уявлення про реальний світ.

Узагальнення отриманих результатів дає можливість констатувати наступне: в пострадянському просторі (як українському, так і російському) склалася ситуація, при якій частка «людей-XXI» є дуже обмеженою. Причинами цього стали: достатньо низький рівень адаптаційних можливостей (так 55,5% респондентів опитування – 2009 вважають, що їх полишили напризволяще, наодинці з небезпеками, що їм загрожують¹), наявність високої ступені соціальної необлаштованості життя пересічного громадянина, що не дає йому «вислизнути» за «пастку бідності», достатньо низький загальний рівень соціального добробуту та зарплат, що стає на перешкоді формування у людей новаційних практик (на запитання «Чи можете Ви сказати, що в даний час живете багатогранним і повноцінним життям? 60% відповіли, що це не так, а 19% не змогли визначитися з відповіддю²); віковий портрет населення

¹ Шульга Р. Жити чи виживати? Деякі роздуми про ціну питання/ Р. Шульга. Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін; за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2009. – С. 294.

² Там само. – С. 295.

Розділ 2. Чинники формування культури життєтворчості особистості

України та Росії – високий відсоток людей старшого і літнього віку, що означає існування і дієвість патерналістських стереотипів соціальної свідомості, орієнтованих на певний тип соціальної практики – практики орієнтації, в першу чергу, на традиціоналістські цінності, а не на цінності самореалізації.

Наукове видання

**Віктор Андрущенко
Олександр Джура
Наталія Богданова**

Культура життєтворчості особистості і освіта

Книга шоста

Оригінал-макет – В. Чалчинський

Підп. до друку 27.11.2016. Формат 70×100/16.
Ум. друк. арк. 13,8. Тираж 500. Зам. 327.

*Видавець і виготовлювач ТОВ «МП Леся».
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи серія ДК № 892 від 08.04.2002.*

03148, Київ, а/с 115.
Тел./факс: + 38 050 469 7485, 0683408332
E-mail: lesya3000@ukr.net

